

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՈՆ

2025

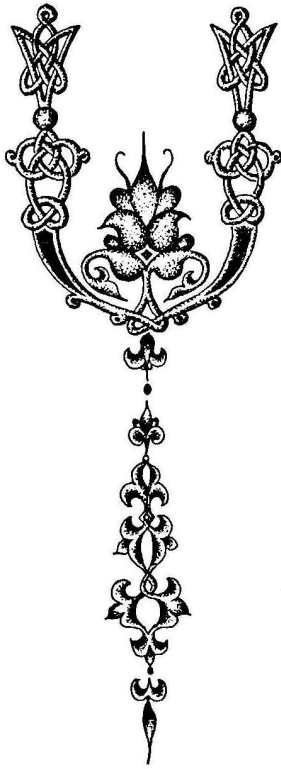
ԱՊՐԻԼ – ՄԱՅԻՍ – ՅՈՒՆԻՍ – ՅՈՒԼԻՍ ԹԻՒ 4-5-6-7

ՂԷ. 97 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ԵՐՋԱՆ

ISSN 0037-5810

ԻՈՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹ
ԵՐՈՒՍԱԿԼԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ՂԷ. 97 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲԵԱՆՅ
ԵՐՈՒՍԱԿԼԵՄ

2025

ԱՊՐԻԼ – ՄԱՅԻՍ – ՅՈՒՆԻՍ – ՅՈՒԼԻՍ

ԹԻԻ 4-5-6-7

2025

APRIL – MAY – JUNE – JULY

№ 4-5-6-7

SION

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

VOL. 97

ST. JAMES PRESS
JERUSALEM

ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ՏԵԱՌՆ ՆՈՒՐՀԱՆԱՅ
ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐԹԻ Ս. ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԱՅ

Իրաւատէր՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան,
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի

*Proprietor: His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
Armenian Patriarch of Jerusalem*

Գլխաւոր խմբագիր՝ Տ. Ներսէհ Վարդապետ Ալոյեան
Editor in Chief: Archimandrite Nerseh Aloyan

Սրբագրիչ՝ Տ. Սիոն Աբեղայ Թաքուշեան
Corrector: Rev. Fr. Sion Takushyan

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ն.Վ.

Յարույթիւն, քարոզողութիւն, հալածանք 119

ՔԱՐՈՁԻՕՍԱԿԱՆ

Վրթանէս Եպիսկոպոս Աբրահամեանի Խաւարման գիշերուայ քարոզը՝
խօսուած Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ 121

Սիրոն Աբեղայ Թաքուշեանի Հայոց ցեղասպանութեան 110-րդ տարելիցի
քարոզը՝ խօսուած Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ 123

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՄԱՍԵԱՅ ԽԱՉՎԱՐԴ

Վարժարանական յուշեր (Նուիրուած Ժառ. վարժարանին եւ Ընծայարանին) 125

ՍԱՄՈՒԷԼ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

Իմ ուսուցիչներին 126

Ե. ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

Երազ անբաժան 127

ՎԱՏԷ-ՎԱՏԵԱՆ

Առաջին նաւն հայրենադարձ 128

ԱՐԱՄ-ԱՐՄԱՆ

- Հայաստանին 129

- Քառեակներ 129

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆԵՐՍԵՃ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ

Կոմպոզիցիայի եւ Սիւժէի խնդիրը գրականութեան մէջ 130

ԵԿԵՂԵՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՆԱԻԱՍԱՐԴ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

Սարկաւագական աստիճանը ընդհանուր Եկեղեցւոյ մէջ 138

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ԳՈՀԱՐ ՉԱՏԵԱՆ

14-րդ դարի յայտնի գրիչ Նատերի ընտանիքի անդամների
սերտ կապերը կեանքում եւ ձեռագրերում 147

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԴՈԿՏ. ՍԵԻԱՆ ԿՍՐԿ. ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

Մատենագիտութիւն Մեսրոպ Արք. Նշանեանի 160

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱԼՊԵՐԹ ԽԱՌԱՏԵԱՆ

Միջդաւանական խնդիրները Կոստանդնուպոլսի
Հայ համայնքում (XVIII դ. 60-70-ական թթ.) 175

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ**ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱԴԱՄԵԱՆ**

Քանաքեռի Ս. Աստուածածին եկեղեցու վիմագրերը 184

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ**

Հաղորդագրություններ 190

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵԻԱՅԼՔ****ՆԵՐՍԵՎ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ**

- Քրիստոնեայ հոգեւոր պետերը եւ Քնեսեթի պատգամաւորները կը դատապարտեն քրիստոնեաներու նկատմամբ տեղի ունեցող ոտնձգութիւնները 196

- Յիշատակ Սրբոց նահատակաց մերոց, որք կատարեցան յընթացս Հայոց ցեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ վասն հայրենեաց 199

- «Հայոց ցեղասպանութեան զոհ կանանց եւ երեխաների փրկութեան գործը «Տեղեկատու դիւանի» վաւերագրերում, Զաւէն Պատրիարքի ղեկոյցը Ազգերի Լիկային» գիրքի շնորհանդէս 200

- Սոչիի Հայ համայնքը Ս. Ստանիսլաւի շքանշանի կրկնօրինակը յանձնեց Նորին Ամենապատուութեան 202

- Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը շնորհաւորած է Հռոմի Լեւոն XIV նորընտիր Պապը 203

- Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան պատուիրակութիւնը ներկայ գտնուեցաւ Հռոմի Լեւոն XIV Պապի գահակալութեան արարողութեան Վատիկանի մէջ 203

- Վատիկանի մէջ հոգեւոր պետերու եւ եկեղեցիներու ներկայացուցիչներու ընդունելութիւն Հռոմի Լեւոն XIV Պապի կողմէ 204

- Երուսաղէմ եւ Լոնտոն միացած հաւատքով. Նիկիոյ Հաւատոյ հանգանակի 1700-ամեակին նուիրուած էքիւմենիկ աղօթք 205

- Երուսաղէմի Հայոց Բարեսիրական Միութեան 100-ամեայ յոբելեան 206

- Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի շրջանաւարտից հանդէս 206

- Ուրարի տուչութիւն 207

- Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան կը դատապարտէ ՀՀ Ազգային անվտանգութեան ծառայութեան աշխատակիցներու ներխուժումը Մայր Աթոռի եւ Վեհարանի տարածք 207

- Հայ հոգեւոր-ձեռագրական կեդրոններու ներկայացուցիչներու հանդիպում Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանին մէջ 208

- Զօրակցութեան այցելութիւն Թայպէ գիւղի քրիստոնեաներուն 209

- Ֆրանչիսկեան Ուխտի նոր Մեծաւորի պաշտօնական մուտքը Երուսաղէմ 210

- Երուսաղէմի Յոյն եւ Լատին Պատրիարքներու Կազա կատարած այցի վերաբերեալ մամուլի ասուլիս 210

- Նոր նշանակումներ	210
- Պաշտօնականք	217
ՍԻՈՆ ԱՐԵՂԱՅ ԹԱՔՈՒՇԵԱՆ	
Եկեղեցականք - Բեմականք	211
Յօդուածագիրներու ուշադրութեան	220

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ**ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՔԱՐՈՋՈՒԹԻՒՆ, ՀԱԼԱԾԱՆՔ**

Սուրբ Յարութեան Տաճարի Հայոց զանգերը դարձեալ յաղթութեան ղօղանջներով կ'աւետեն մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի Ս. Յարութեան տօնը, իբրեւ մեծագոյնը Քրիստոնէական տօներուն եւ ի մասնաւորի այն հաւատքին, որ պիտի փշրէր անյուսութիւնն ու թերահաւատութիւնը այն նորագարձներուն, որոնք յուսալքուած վերագարձեր էին Գողգոթայի բարձունքէն: Աստուածորդւոյն հետ երեք տարիներու դժուարին քարոզութիւններէ եւ զարմանալի հրաշագործութիւններէն ետք, դժուար թէ Անոր հետեւորդները կարողանային հաւատալ իրենց Վարդապետին այնքան անփառունակ վախճանին: Ովսանաներուն յաջորդեր էին շարշարանքը եւ հալածանքը Արդարութեան Արեգակին: Սիրոյ քարոզիչը ատելութեան զոհ դարձած էր եւ խաւարի ասպետները դարձեալ իրենց սադրանքներով յաջողեր էին, բայց վերջին անգամի մը համար:

Այս խորհրդածութիւնները սակայն կարճատեւ ընթացք մը ունեցեր էին Իւզաբեր Կանանց ու անոնց մտերիմներուն համար, երբ խաչելութեան երրորդ օրը դատարկ գրտեր էին այն գերեզմանը, որուն այցելութեան փափաքեր էին երթալ՝ այնքան տրտում յիշատակներով եւ անցեալի անմոռանալի յուշերով:

Հրաշք մը պատահած էր, Քրիստոս Յարութիւն առած էր:

Այդ մեծ ու աննախընթաց իրողութենէն ասդին՝ Յարութիւնը դարձաւ նոր հաւատքին յարածածան դրօշը, որուն ներքեւ կը մղուէր սրբազան պայքարը Քրիստոնէութեան գոյատեւումին: Դրօշ մը, որ հպարտօրէն իրենց ձեռքերուն մէջ բռնեցին Աւետարանին անվախ ու եռանդուն ջահակիրները: Եւ ուրիշ հազարաւորներ ալ՝ փորձեցին կրօնահալած վարմունքով անպատուել ու պատռել զայն: Աւելի ուշ՝ Ներոններ, Դիոկղետիանոսներ եւ հաւատքի հալածիչներ՝ հուրով ու սուրով առաջնորդեցին Յարուցեալին աշակերտներն ու հետեւորդները ամենէն շարշարալից ու քստմնելի մահուան:

Այսօր ալ եկեղեցամարտ ուժերու կողմէ բազմահնար կերպերով, խօսքով ու գրով կը շարունակուին հալածանքները ճշմարտութեան դէմ, որոնք կը ջանան լպիրշ հրատարակութիւններով ու հրապարակումներով անհետացնել Յարուցեալին լուսաճաճանչ հետքերը երկրի երեսէն, վարկաբեկել Քրիստոսի Եկեղեցին եւ Անոր լոյսը տարածող հոգեւորականները: Բայց բոլոր ժամանակներու քրիստոսանուէր սերունդները իրենց հաւատքի հաւատարմութիւնը եւ ուժը կը պահեն եւ հոգեկան բարձրագոյն պատնէշներու վրայ կը ցուցաբերեն իրենց զոհաբերութեան անբեկանելի մատուցումները:

Երկու հազար տարի առաջ, եթէ չարագործ մարդիկ խաչեցին Քրիստոսը եւ կը շարունակեն մերօրեայ անաստուածները կրկին խաչել Զայն, ի՞նչ անուն կրնանք տալ այն հայակործան, սրբադաւ ուժերուն, որոնք եկեղեցի-պետութիւն յարաբերութիւնները կը վտանգեն ներքին խլրտումներով, շարունակական հակաեկեղեցական ամօթալի արշաւներով, հայհոյախառն, անվայել խօսույթներով յախուռն հրապարակումներով՝ սքօղուած կեղծ սրտացաւութեան հիմնաւորումներով:

Անոնք, որոնք դաւադիր գործունէութեան լծուած են Մայր Եկեղեցւոյ դէմ եւ կը պայքարեն առաւել վտանգել՝ արդէն իսկ վտանգուած ժողովուրդին ապահովութիւնը, Փրկչին յարութեան հրաշքը՝ պաղ ու պարզ դէպքի մը արձագանգը կը բերէ անոնց ականջին:

Ամենաթողութիւնն այն աստիճան վարագուրած է անոնց ներքին եւ արտաքին տեսողութիւնը, որ չեն նկատեր ահաւոր թշնամին, որ մղոն մը հեռուէն գոհունակութեամբ, լկտի ժպիտով կը դիտէ ու կը լրտեսէ իրենց հայրենաքանդ շարժումները եւ կը սպասէ անշուշտ, որ լաւագոյն պատեհութեամբ վճռական յարձակում ձեռնարկէ եւ մեր ժողովուրդին Արցախեան վերջին պատերազմի եւ անոր կորուստի տառապանքը դարձնէ առաւել ողբերգական:

Որքան ալ Քրիստոսի հետեւորդները երկար դարերու ընթացքին ծաղրուեր ու հալածուեր են, ճշմարտութիւնը իր անվհատ պայքարը շարունակեր եւ մնացեր է իր դիրքերուն վրայ անառիկ ու յաղթական: Մերօրեայ անաստուածները կ'ուզեն նսեմացնել ազգային կեանքէն ներս եւ միջազգային շրջանակներու մէջ յարգանք վայելող Հայոց Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը, լռեցնել Եկեղեցւոյ ձայնը եւ նուազեցնել անոր հանրային ազդեցութիւնը: Որքան ալ սակայն անհաւատութեան հողմերը սաստկաշունչ փչեն ու սուլեն, Յարութեան արեւափառ լոյսը տիեզերական տարածքով պիտի ջահաւորէ հոգիները Աւետարանական ճշմարտութիւններով:

Յարութեան վարդապետութիւնը քրիստոնէական մեր հաւատքի հիմքն ու էութիւնն է, քանզի «Եթէ Քրիստոս չիցէ յարուցեալ, ընդունայն է քարոզութիւն մեր, ընդունայն են եւ հաւատք ձեր» (Ա. Կորնթ. 15:14): Հրաշափառ Յարութեամբ Աստուածորդին լրումին հասցուց փրկագործական Իր առաքելութիւնը: Ի դիմաց մեղքի խաչուեցաւ ինքը՝ Անմեղը, որպէսզի յարատեւ նորոգուի Աստուածակերպ պատկերը խաթարուած մեր հոգիի: Քրիստոս աշխարհ եկաւ իբրեւ Սէր ու սէր սերմանեց, ողորմութիւն ուսուցանեց, հաշտութիւն դարձաւ եւ խաղաղութիւն ու կեանք պարգեւեց, քանզի Ինքն իսկ է Յարութիւն եւ կեանք: Արդ, Քրիստոսի խաչով ներուած են մեզ մեր մեղքերը ու Անոր Յարութեամբ՝ լուսաւորուած առ Աստուած մեր ճանապարհը:

Եկէք Քրիստոսի թափուր Գերեզմանէն դուրս բերուած Յարութեան լոյսէն սիրտ առնենք հաւատալով՝ թէ մարդկութեան այս ահաւոր խաչելութենէն ետքը՝ պիտի գայ Խաղաղութեան, Եղբայրութեան եւ Սիրոյ մեծ Զատիկը, եւ այդ յոյսով գօտեպնդուած ողջունենք զիրար ըսելով.

**Քրիստոս Յարեաւ ի Մեռելոց,
Օրհնեալ է Յարութիւնը Քրիստոսի**

ՔԱՐՈՋԵՑՈՍԱԿԱՆ

**ՎՐԹԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆԻ
ԽԱԽԱՐՄԱՆ ԳԻՇԵՐՈՒԱՅ ՔԱՐՈՋԸ՝
ԽՕՍՈՒԱԾ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՁ
(18 Ապրիլ, 2025)**

*«Աստուած իմ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ ինձ թողեցիր»
(Մատթ. ԻԷ:46)*

Սիրելի հաւատաւոր եղբայրներ եւ քոյրեր,

Խաւարման այս երեկոյեան մենք կանգնած ենք Քրիստոսի խաչելութեան առաջ: Այնքան իրական էին Փրկչի տանջանքներն ու ցաւերը, որ նոյնիսկ ստիպուած է լինում արտասանել. «Էլի, էլի, լամա սաբաքթանի», **Աստուած իմ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ**: Խաչի վրայ արիւնաքամ լինող Փրկչի՝ սաղմոսից քաղուած այս բառերը ամբողջութեամբ մեզ են փոխանցում այն տագնապը, ցաւը եւ յուսալքութեան սարսափը, որ մեր Տէրը զգում էր Իր տառապանքի վերջին ժամերին: Այո՛, Նա իրապէս տառապում էր եւ ցաւ էր զգում՝ ինչպէս սովորական մարդ, միեւնոյն ժամանակ հասնում էր մարդկային ցաւի եւ տառապանքի գագաթնակէտին՝ Աստծուց մոռացուած լինելու զգացումին:

Մեր հայրերը Քրիստոսի երկրային կեանքի վերջին շաբաթը անուանել են «Աւագ Շաբաթ», որովհետեւ այդ մէկ շաբաթուայ օրերի մէջ խտացուած է Յիսուս Քրիստոսի փրկագործութիւնը եւ աշխարհ գալու ամբողջ նպատակը: Ուստի իրաւամբ այդ շաբաթը անուանում են նաեւ «Աւետարան Աւետարանի մէջ»:

Հաւատքով եւ երկիւղածութեամբ հետեւելով սուրբգրային պատումի ընթացքին՝ մենք էլ մտովի տեղափոխուում ենք Աւագ Շաբաթուայ իրադարձութիւնների մէջ, որը սկսում է մեռած Ղազարոսին կենդանութիւն տալով եւ Երուսաղէմ փառաւոր ու յաղթական մուտքով: Յնժութիւն, ուրախութիւն եւ մեծ սպասելիքներ ունեցող ժողովուրդը, չհասկանալով Տիրոջ գերնպատակները, որոնք կապուած էին մարդկային ցեղի հոգեփրկութեանը եւ մեղքի կապանքներից ազատուելուն, հրեայ կրօնապետերի կողմից ատելութեան հրահրումով ու ուղղորդումով, մի քանի օր յետոյ պահանջում է խաչը հանել Յիսուսին:

Սկսում է աստուածային նախախնամութեամբ սահմանուած մարդկային եւ աստուածային մի մեծ ողբերգութիւն՝ ուրացում իւրայինների կողմէ, դաւաճանութիւն աշակերտի կողմէ, սուտ եւ անհիմն վկայութիւններ, անարդար դատավարութիւններ, Արդարի դէմ ծաղրանք ու չարչարանքներ եւ ի վերջոյ Օծեալի նկատմամբ խաչելութեամբ մահուան դատավճիռ:

Յաւօք սրտի, այսօր մեր կենցաղի անբաժանելի մասն է դարձել սուտ խօսելը եւ սուտ վկայութիւն տալը, կաշառքով անմեղ մարդկանց մատնելը եւ պատժի ենթարկելը, հայրենիքն ու հաւատը ուրանալը: Եւ ամէն անգամ, երբ մենք այս արարքներն ենք գործում,

նորից ու նորից միանում ենք այն ամբոխին, որ գոռում էր. «Խաչը հանիր դրան...»: Այս ամենը այնքան արագ էր տեղի ունենում, որ կարծես թէ մարդկային միտքը չէր հասցընում ընկալել այն, ինչ նախատեսուած էր աստուածային նախախնամութեամբ:

Այսօր, երբ մեր Եկեղեցին վերապրում է Սուրբ Խաչի խորհուրդը, մենք մեր սրտերում կրում ենք մի այլ խաչ՝ մեր սիրելի Արցախի կորստի ցաւը: Մեր ազգի զաւակները նոյնպէս անցնում են դաժան այդ խաչի ճանապարհով: Սակայն ի տարբերութիւն մեզ, մեր Տէրը խաչուեց անմեղութեամբ, իսկ մենք՝ որպէս մեղաւորներ, չգիտակցեցինք ու չապաշխարեցինք: Ինչպէս Տաճարի վարագոյրն է պատռուած երկու մասի, այդպէս էլ մեր հայրենի հողն է պատռուած իր ամբողջութիւնից: Քրիստոսի տանջանքների նման մեր ցաւը եւս շատ իրական է՝ մաշկի պէս մեր վրայ է: Ոմանք կորցրել են տուն, ուրիշներ՝ հայր, որդի, եղբայր, իսկ բոլորս միասին՝ Սրբազան Հայրենիք: Մենք էլ, յաճախ մեզ Աստծուց մոռացուած զգալով, կրկնում ենք. «Աստուած իմ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ ես ինձ թողել...» Խէ՛.. իսկ՞ ինչո՞ւ ճեպէ... Եւ մեր աղօթքները յաճախ բախում են լռութեան պատին: Բայց հէնց այստեղ է, սիրելիներ, որ Սուրբ Խաչը սկսում է խօսել մեզ հետ:

Սուրբ Պողոս Առաքեալն ասում է. «Խաչուած Քրիստոսը՝ Աստծու զօրութիւնն է եւ Աստծու իմաստութիւնը» (Ա. Կորնթ. Ա:24): Մարդկային իմաստով խաչը պարտութիւն էր, բայց Աստծու աչքով՝ այն յաղթութեան սկիզբն էր: Արցախը մեր խաչն է՝ որպէս ժողովուրդ, մեր սրբութիւնը, որ կորցրինք: Բայց արդե՞ք այն ամբողջովին կորաւ: Քրիստոսի խաչը նոյնպէս «կորուստ» թուաց աշակերտներին: Բայց Նա յարութիւն առաւ, եւ այդ յարութիւնը բոլոր խաչերը դարձնում է նոր լոյսի աղբիւր:

Սիրելիներ, եթէ մեր մէջ ապրում է արդարութեան ծարաւը, եթէ շարունակում ենք աղօթել սրտանց ու ապրել քրիստոնէական սիրոյ մէջ՝ իբրեւ ազգ, ապա համոզւած եղէք, որ Արցախը չի մեռնելու: Արդե՞ք Քրիստոս մնաց գերեզմանում: Այս խաւարային լռութեան մէջ կարծես թէ Քրիստոս հաւաքում է իր վերջին մարդկային ուժերը եւ արդէն դիմում է մեզ. «Մի՛ վախեցի՛ք նրանցից, որ մարմինն են սպանում, բայց հոգին սպանել չեն կարող»:

Թող մեր Տիրոջ Խաչից ճառագող լոյսը զօրացնի ամենքիս՝ յաղթահարելու մեր մեղքերն ու վախերը եւ հաւատքով ու յոյսով դիմաւորելու Հրաշափառ Յարութիւնը:

ՔԱՐՈՋԽՕՍԱԿԱՆ

**ՄԻՈՆ ԱՔԵՂԱՅ ԹԱՔՈՒՇԵԱՆԻ ՔԱՐՈՋԸ՝
ԽՕՍՈՒԱԾ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 110-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՅԻՆ՝
ՍՐՔՈՑ ՅԱԿՈՔԵԱՆՑ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՋ
(24 Ապրիլ, 2025)**

«Մեռած էինք և յարութիւն առինք»

Սիրելի ժողովուրդ Հայոց,

Այսօր մեր աղօթքներն առ Աստուած կը բարձրանան առաւել զգայնութեամբ եւ յուզումով, քանզի սովորական օր մը չէ այս: Այսօր մեր նահատակներու, մեր սրբադասուած ազգի ցաւի, մեր վերապրումի եւ մեր հաւատքի յաղթանակի յիշատակին օրն է:

Այսօր կը լրանայ 110-ամեակը Ապրիլ քսանչորսի ահաւոր արհաւիրքին՝ Հայոց Յեղասպանութեան, սակայն այդ տարիները պէտք չէ դիտենք միայն որպէս պատմական չարիք: Անոնք մեր հաւաքական խաչելութեան, բայց նաեւ մեր հաւաքական յարութեան խորհրդանիշն են:

Այսօր Սրբոց Յակոբեանց այս սուրբ տաճարին մէջ հաւաքուած ենք աղօթելու արդարութեան վերահաստատման, մեր ազգի հերոսութեան եւ յարատեւութեան համար՝ խնդրելով Հայոց Յեղասպանութեան ընթացքին վասն հաւատոյ եւ վասն հայրենեաց նահատակուած սուրբերու բարեխօսութիւնը:

1915-ին եւ յաջորդ տարիներուն, մէկուկէս միլիոն Հայ զոհուեցաւ Օսմանեան իշխանութեան ծրագրուած բնաջնջման: Բայց այդ մէկուկէս միլիոնը պարզ թիւ մը չէ: Այդ մէկուկէս միլիոն հայերն ունէին անուն, ունէին սէր, ունէին ընտանիք, հոգի եւ ամենակարեւորը՝ հաւատք՝ Քրիստոնէական հաւատք, որուն համար ալ մեծ ու պզտիկ առանց զատողութեան եւ առանց խղճմտանքի սուրի կը մատնուէին: Եւ այժմ, միայն Հայ եւ Քրիստոնեայ ըլլալու համար:

Սակայն ինչպէս խաչը մահուան գործիքէն դարձաւ փրկութեան նշան, այնպէս ալ Յեղասպանութիւնը դարձաւ մեր վերապրումի, մեր ազգի յարութեան, վերջապահութեան խորհրդանիշ: Հայը տարուեցաւ անապատ՝ տանջուելու, բայց հոն յոյս սերմանեց, վտարուեցաւ իր հայրենիքէն, սակայն իբրեւ անմոռուկ՝ տարածուեցաւ աշխարհի բոլոր անկիւնները, կառուեցեց եկեղեցիներ, դպրոցներ, մշակութային դարբնոցներ:

Հայը դաւանափոխել փորձեցին: Առաջին քրիստոնեայ ազգը փորձեցին աստուածուորաց ընել, սակայն Յեղասպանութեան սարսափն աչքի առջեւ ունենալով՝ Հայը դարձեալ դէպի Աստուած գնաց, դէպի փրկչական խաչը գնաց, որը դարձաւ լոյսի եւ յոյսի փարոս իր ճանապարհին:

Նայեցէ՛ք Կիլիկիայէն, Սասունէն, Զէյթունէն, Վանէն, Մուշէն, Ուրֆայէն գաղթած, Յեղասպանութենէ վերապրածներուն, որոնք ոչինչէն տուն շինեցին Սիւրիոյ, Լիբանա-

նի, Պոլսոյ, Աւստրալիոյ, Ամերիկայի եւ վերջապէս Հայաստանի մէջ: Անոնք չմոռցան իրենց լեզուն, խօսքը, այլ թշնամիի յաթաղանէն Աստուածաշունչը, աղօթարանները պահելով՝ աղօթքը ժառանգեցին իրենց սերունդներուն: Հայը չյաղթուեցաւ, Հայը ապրեցաւ, որովհետեւ, ինչպէս Պօղոս առաքեալ կ'ըսէ. «Ո՞վ կրնայ մեզի զատել Աստուծոյ սէրէն՝ որ Քրիստոս Յիսուս մեր Տէրոջմով է. ո՛չ նեղութիւնը, ո՛չ անձկութիւնը, ո՛չ հալածանքը, ո՛չ սովը, ո՛չ մերկութիւնը, ո՛չ ալ սուրը» (Հռոմ. 8:38-39):

Ամէն տարի այս օրը՝ Ապրիլ 24-ին, աշխարհի մէջ ուր Հայ կայ մոմերով, դրօշներով, աղօթքով երթեր կ'ընեն ի յիշատակ Հայոց ցեղասպանութեան, ինչպէս որ երէկ մենք ըրինք Երուսաղէմի մէջ: Հայոց ցեղասպանութիւնը չմոռնալու, այն յաւիտեան յիշելու եւ պահանջելու համար աշխարհի բոլոր Հայերը պէտք է իրենց մայրենին սորվին, պէտք է Կոմիտասի շարականներն ու երգերը երգեն, Լուսաւորչի եւ Քրիստոնէութեան տարածման պատմութիւնը սերտեն:

110 տարի անցած է եւ մենք տակաւին կը սպասենք Հայու թափուած արեան գինը վճարելուն, Հայ դատի արդար լուծումին: Մինչդեռ Արաքսէն անդին որք ու ամաչի կը մնան մեր տունն ու տեղը, սրբավայրերը, երբեմնի հայրենիքը, որ աւեր ու խոպան դիակի մը պէս գիշակերներու ոտքերու կոխան դարձած է:

Այսքան տարի անց իբրեւ արիւնէն եւ մեծ արհաւիրքէն ճողոպրած ազգի մը բեկորներ՝ ցրուած ի Սփիւռս աշխարհի, պարտինք պահպանել ու զարգացնել մեր լեզուն, մեր կրթութիւնը, զարկ տալ գրականութեան, հետեւիլ աւանդութիւններուն եւ փարիլ Եկեղեցիին:

Ամբողջ դար մը եւ աւելի, տակաւին ազգովին մինակ ենք յիշատակին հետ մեր ահաւոր կորուստին, մեր պատմական հայրենիքին, մեր մեռելներուն եւ մանաւանդ մեր քար ու քանդ եղած ճարտարապետական կոթողներուն: Այո՛, անոնք այսօր կու գան անգամ մը եւս յաճախելու մեզ եւ վերյիշեցնելու թէ իրենք ի զուր տեղը չէր որ տուին իրենց կեանքերը: Իրաւունք ունէր Եուկոսլաւ մեծ գործիչը, երբ կ'ըսէր. «Հաւատա՛ Հայ ժողովուրդ, երբ օր մը մարդկութիւնը սթափի իր այժմու բարոյական թմբիրէն, գութ չէ որ պիտի ունենայ քու նկատմամբ, այլ... հիացում»: Եւ այն օրը, երբ մենք թափանցենք փոխադարձ յարգանքի եւ սիրոյ գերագոյն գաղտնիքին, այն ատեն մեր սրբազան նահատակները պիտի ունենան հոգիի յաւիտեանական խաղաղութիւն եւ պիտի կարենանք ճակատաբաց ըսել թէ մենք մեզմէ ակնկալուածը լիովին ըրած ենք ու կատարած մեր խղճի պարտքը: Այն ատեն միայն իրաւունք պիտի ունենանք ըսելու, թէ եւ սուգի օր մըն է որ կ'ապրինք, բայց փառքի տօն մըն է որ կը տօնենք:

Աղօթենք սիրելիներ եւ խնդրենք Հայոց ցեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ վասն հայրենեաց նահատակուած սուրբերուն բարեխօսութիւնն առ Աստուած, որ գթայ մեր ազգին, պահէ եւ պահպանէ մեզի նոր փորձութիւններէ: Եւ չմոռնանք երբեք՝ թէ ո՞վ ենք մենք. որդի՛ Խաչի, զաւակ՝ Աստուծոյ, ժառանգ՝ Լուսոյ, որ պարտինք փառաւորել Հայրը, Որդին եւ Ս. Հոգին, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս, յաւիտենից:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ՎԱՐԺԱՐԱՆԱԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐ****(Նուիրուած Ժառանգաւորաց վարժարանին եւ Ընծայարանին)**

Վարժարանական եօթ տարիներ,
Որ թռաք ըռպէներով անհետ,
Տարաք ամէն ինչ՝ յուշեր, երազներ
Եւ մանկական անուշ օրեր:

Այս պատերը ինչքան իղձեր են կրել,
Ինչքան յոյսեր, վառ երազներ,
Որոնք թողեցին Աստուծոյ կամօքին՝
Եւ միայն յանուն Իր մեծ փառքի:

Եւ դու, ուսման մեր հսկայ օրրան,
Գիտութեան հոգեւոր անսպառ դարան,
Որքան անգամ ես դու հայրացել՝
Առել քո գրկում բիւր հայորդիներ:

Դարձել ապաստան որբ մանուկների,
Դարձել ծնող, սնող ձեռք մայրենի,
Դարձել կրթութեան քարոզիչ Սաղէմի
Ու դարբին գիտութեան հոգեւոր կեանքի:

Ոչ միայն քարեղէն կառոյց ես հայրենի,
Այլ՝ հայ հոգեւոր կոչման շնորհալի՝
Տուել ես ժառանգներ կոչման արժանի,
Ժառանգորդներ Հայ Երոսաղէմի:

Ամէնքս՝ կեանքով լի Հայ մանուկներ
Ու կիլոմետրեր կտրած հայորդիներ,
Թողած ընտանիք ու տուն հայրենի,
Դարձանք ժառանգներ անթիւ գանձերիդ:

Աւաղ, եղան ու կը լինեն դեռ՝
Անձինք ուրացող, քանդող, թալանող:
Սակայն կը լինեն եւ պայքարողներ՝
Հայոց Սաղէմի գանձերը պահպանողներ:

Եւ մենք՝ ներկայ զաւակներդ այսօր
Ննջած որդիներին քո անցեալի,

Թող Աստուած նրանց հոգին լուսաւորի,
Թափած քրտինքը՝ Տէրը հատուցի:

Ովքեր մեզ հետ են՝ մեզ օրինակ,
Թող Աստուած նրանց լինի օգնական
Ձեր ուխտը, հաւատքը՝ ամուր թող լինի
Եւ Աստուած ձեզնով Հայոց Վանքը շէնացնի:

Իսկ հետագայում՝ ովքեր որ կը գան
Եւ ոտք կը դնեն այս անգին օրրան,
Ձեզ իմ խնդրանքն է եղբայրական՝
Աղօթէք նաեւ ամէնքիս համար:

Իսկ մենք՝ հպարտ, երախտապարտ,
Կը կոչենք. «Կեցցես յաւետ անսասան՝
Ժառանգաւորաց մեր վեհ վարժարան:

ՄԱՍԵԱՅ ԽԱՉՎԱՐԴ**2025**

ՔԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԻՄ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻՆ**

Սուրբ Մեսրոպի առաքեալներ, ուսուցիչներ իմ թանկագին,
Որ կոչուած էք ուսուցանելու եւ կրթելու սերունդներին,
Ձեր գործը սուրբ, միտքը հաստատ, քերթողահօր պէս նուիրուած,
Անմնացորդ մեզ տուեցիք ձեր հիւլեներն իմացութեան:

Սուրբ տառերով երկաթագիր, մանկան լեզուս կապանքներից ազատեցիք,
Եւ հանճարի «Զիմաստութիւնն ու զխրատն» մեզ յաւիտեան ի պահ տուիք,
Ուսանեցինք տարբեր դասեր, առարկաներ ու լեզուներ,
Կեանքի շէմից մուտք գործելուց, որ ունենանք հասուն մտքեր:

Սերմանեցիք ջերմ նուիրում, մեր հինաւուրց հայոց հողին,
Որտեղ տապանն Աստուծոյ կամոք, հանգրուանեց Արարատին,
Հայոց հողի նոր ընծիւղն աւետումն էր՝ ջրհեղեղի աւարտումի,
Նոյի որդիքն մեր սուրբ հողից, տարածուեցին բոլոր ծագերն աշխարհների:

Որքան յուզում, հպարտութիւն, բերկրանք, ցասում մենք ապրեցինք,
Երբ պատմութեան վեհ էջերը Ձեր օգնութեամբ մենք սերտեցինք,
Այնտեղ տեսանք Հայկ ու Բէլլի կռուից սերուած «Աւարայր»ներ,
Ստեղծագործ ու բարեպաշտ, Հայի ոգու իւրօրինակ սլացումներ:

Մենք իմացանք, որ աշխարհում առաջինը Հայոց գահը փառաւորեց Քրիստոսին,
Եւ առաջին կաթողիկոս Սուրբ Գրիգոր մկրտելով լուսաւորուեց Հայի ոգին,
Սուրբ Թադէոս առաքեալից մինչեւ Վազգէն ու Գարեգին,
Մեր հաւատքին պաշտպան եղանք, որ չձուլուենք բիրտ ցեղերին:

Ու հնամեայ խորաններում խունկ ծխեցինք դրախտաբոյր,
Կառուցեցինք բազում վանքեր, «Մայր Տաճար»ներ աստուածաբոյր,
Որ փորձութեան ահեղ ժամին նա մեր ազգին սատար կանգնի,
Իսկ մեր կեանքի խաղաղ պահին նա մեր հոգին մաքուր պահի:

Եւ մենք տեսանք եղեգան փող, երկնեց Վարդան ու «Գայլ» Վահան,
Նոյն եղեգը ծնեց Նժդեհ, քաջ Անդրանիկ ու Բաղրամեան,
Լեգենդ դարձած Մոնթէ ծնեց մեր Թորգոմայ տնից հեռու,
Որն իր կեանքը հերոսաբար պիտ աւանդէր նախնեաց հողում:

Ու աւետեաց մեր երկիրը բազում հանճար՝ որդիք տուեց,
Խորենացի, Նարեկացի, Իսահակեան, Չարենց ծնեց,
Երկնեց Մոմիկ, Մանուէլ, Տրդատ, խաչքարերին հոգի տուող
Թորոս Ռոսլին, Սարգիս Պիծակ, Սարեաններին ոգեշնչող:

Շիրակացուն Հայն արարեց Ծիր Կաթինը ըմբռնելու,
Համբարձումեան, Ալիսանեան տիեզերքը թափանցելու,
Ողջ աշխարհին հիացրեց Գայիանէի պարը ճկուն,
Տղաների բերդը խրոխտ, Կոմիտասի երգը թախծոտ:

Պատգամեցիք աշխարհասփիւռ, Հայի դատը միշտ վեր հանենք,
Երկու միլիոն եղեռնական զոհուածների Պատարագին զանգ ղողանջենք,
Զհանդուրժենք կեղծիք, ոճիր, վատին նորից դարձի բերենք,
Ու մեր խելքով, աշխատանքով, մանկուրտ թուրքին ծնկի բերենք:

ՍԱՄՈՒԷԼ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

2025

ԵՐԱՋ ԱՆԲԱԺԱՆ

Քանի՜ տարի, քանի՜ դարեր, ես չեմ գիտեր,
Ամէն գիշեր, միշտ նոյն ժամուն, երազը նոյն
Ես կը տեսնեմ յամառօրէն եւ աննըկուն...
Երազը նոյն զիս կ'օրօրէ՛ ամէն գիշեր:

Միշտ կը տեսնեմ թէ մարմնով բոց եւ անվեհեր
Ես կը քալեմ ա՛լ հնացած ու մթագոյն
Այն փողոցէն խորհրդաւոր, ծայրը որուն
Տնակ մը գորշ զիս կը սպասէ հնուց ի վեր:

Եղեմս է այդ թէ փոսըս մութ... չեմ գիտեր ես...
Միայն գիտեմ թէ հոգիս լուռ՝ երջանկածէս
Կ'ելլայ յանկարծ, ի տես հիւղին հին ու լքուած,

Դռնակն որուն, քայլերուս դէմ մնաց միշտ փակ:
Ու ես անվերջ, ամէն ճամբէ, աչքերըս բաց՝
Երբ կը քալեմ, կ'երազեմ հիւզն այդ անբնակ:

Ե. ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

1945

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁ**

Կ'ալեկոծին երկու ծովեր, երկու անհոն՝ դէմ յանդիման...
 Մէկն՝ ափերուն կու տայ ցնծուն սպասումին իր շափիւղան,
 Միւսն՝ յոյսի լայն թեւերով հորիզոններ կը նուաճէ,
 Երբ հրակէզ մեր երազին ու կարօտին բոցէն ծնած՝
 Կը յայտնուի առաջին նա՛ն հայրենադարձ:

Խոհերէ խոհ ու սիրտէ սիրտ կը զարնուին, ալիք ալիք,
 Երէկն՝ իբրեւ անէծք ու վիշտ, վաղն՝ անսահման խինդի տեսիլք.
 Ու երբ լոյսի սիւնի մը պէս կ'ամբառնայ ծուխը ծխանին,
 Ամէն աչքէ կարծես դարե՛ր, իրենց շիրմին քարը նետած,
 Կ'արփողջունեն առաջին նա՛ն հայրենադարձ:

Դրօշն անոր կը թրթռայ՝ ազատութեան երգի նման,
 Ու պարաններն իր կայմերուն՝ թեւերն են բաց եղբայրութեան.
 Սոյլը փողին՝ կանչն է հողին, հայրենի տա՛ն եւ արեւին
 — Կոչը՝ դարձի, միացումի՛, զոր ծագէ ծագ, համատարած,
 Կ'աւետերգէ առաջին նա՛ն հայրենադարձ:

Մինչեւ քարափ ու նաւակայք, կայաններէն օտարութեան,
 Յորձանք յորձանք կը բոցկլտայ զարթնած հոգին արմենական...
 Գետի մը մեծ՝ ջուրն է կարծես, որ ճիւղ առ ճիւղ ցամքելէ վերջ,
 Կախարդ ձեռքի մը շարժումով՝ արդ հարազատ հոնն է գտած,
 Եւ առաջին նաւն է ջրանցքն հայերնադարձ:

Արեւն՝ ոսկի՛ հիացման մէջ կ'անշարժանայ պահ մը հիմա,
 Կ'ըլլայ համբոյր ու կը տեղայ մեկնողներու հոգւոյն վրայ...
 Մինչ՝ ստուերի մէջ կը գծուին ու կը սուզին նաւեր ուրիշ,
 Որ կորուստի, թշուառութեան նոյն ափն էին օր մը թափած՝
 Յաւի, լացի իրենց սեւ բեռն հայրենախանձ:

Մեկնումի փողն է արդ վերջին... այնքան ուրախ՝ որքան տրտում...
 Թաշկինակներ ձեռքերու մէջ՝ բացուած սիրտե՛ր են բաբախուն...
 Քարափն ամբողջ կը հառաչէ ու կը հեւայ համատրոփ,
 Երբ որպէս երգ, որպէս երազ, առաջին երթ ու վերջին լաց,
 Նաւը կ'առնէ իր ճանապարհն հայրենադարձ:

Կը բազմանայ երթը տակաւ, կ'ըլլայ անթիւ ու անվախճան...
 Հողէն, հովէն ու երկինքէն հոն կը խուժեն, երամ երամ,
 Պանդխտութեան մէջ թափառիկ հին հոգիներն արմենազարմ:
 Հայրենիքի սիրտէն ժայթքող անհուն սիրովն հիմա արբած
 Ա՛զգ մ'է ամբողջ՝ առաջին նա՛ն հայրենադարձ:

ՎԱՏԷ-ՎԱՏԵԱՆ

ՔԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ**

Ձեռքերուս մէջ հիմա ամբողջ աշխարհներու ջահը ունիմ,
Կ'անցնիմ հարուստ՝ կեանքին մէջէն, նոր բերքերու շահը ունիմ.
Ու զիս զինած մոլեգնութեամբն ու խոյանքովն այս ողջ Դարուն՝
Կը մտածեմ թէ մեծ եմ ալ, ու յաւերժին պահը ունիմ:

Կը մտածեմ թէ, իմ երկիր, վստահուած է շողդ ինծի,
Պայքարներուն մէջէն եկած ու հասած է դողդ ինծի.
Ինչ փոյթ թէ այժմ հեռուն ես դուն, եւ օտար է հողըդ ինծի՝
Ես հողիդ շունչ ու կեանք տուող՝ ամենագոր բահը ունիմ:

Կանգնած եմ ես ահա խոհուն՝ տարածութեան մը վըրայ լայն
Ու կուտակած՝ երգերուս մէջ վերածնուող այս առօրեան...
Ալ ես ինչպէ՞ս կրնամ հինին դառնալ նորէն ու յուզել զայն,
Երբ անստոյգ երագներու այնքան առատ մահը ունիմ:

Արդէն, երկիր իմ կառուցուող՝ ներշնչումի կիրք ես հիմա,
Սերունդներուն համար բոլոր՝ ստեղծարար ձիրք ես հիմա,
Պարզուեր ես մեծ գաղտնիքին ու յաւէտ բաց գիրք ես հիմա,
Ու ես քեզմով աստուածներու ձեռքէն խլուած գահը ունիմ:

ԱՐԱՄ-ԱՐՄԱՆ

1929

ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ

Հոգիներու մէջ կորսուած՝ հիմա քանի՜ մատեաններ կան,
Խաղաղ ու ջինջ երկինքի տակ՝ փոթորկայոյզ ովկիանոսներ կան,
Ի՞նչ փոյթ թէ փոքր ես տակաւին, կը բաւէ որ դարն է անհուն,
Ու հասարակ տենդերու մէջ իսկ յաւերժի վայրկեաններ կան:

* * *

Դուն ուզեցիր որ սիրտդ ըլլայ հատնող ու թարմ շունչի մը պէս,
Ու լիանայ յոյզըդ տակաւ՝ գարնանային փունջի մը պէս.
Ու թուեցաւ կեանքը քեզի ծանրը այնքան եւ այնպէս հին
Որ այս դարու հարցումներուն մէջէն անցար մունջի մը պէս:

ԱՐԱՄ-ԱՐՄԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿՈՄՊՈԶԻՑԻԱՅԻ ԵՒ ՍԻՒԺԷՒ ԽՆԴԻՐԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Մուտք

Կոմպոզիցիա բառը լատիներեն *compositio* - կազմում, յօրինում նաեւ տեղակայում բառից է, որ նշանակում է յօրինուածք, կառուցուածք¹, իսկ սիւժէն՝ ֆրանսերէն *sujet* - առարկայ բառից², որ նշանակում է իրադարձութիւն կամ միմեանց հետ կապուած ու յաջորդաբար զարգացող իրադարձութիւնների ամբողջութիւն, որը կազմում է գեղարուեստական երկի բովանդակութիւնը եւ որի մէջ բացայայտուում են գործող անձերի բնաւորութիւնները³:

Կոմպոզիցիան գեղարուեստական ձեւի կարեւորագոյն, կազմակերպող բաղադրիչն է, որը ստեղծագործութեանը հաղորդում է միասնութիւն եւ ամբողջականութիւն, նրա տարրերը համաստորադասում միմեանց եւ ամբողջին⁴:

Տարածական արուեստներում կոմպոզիցիան միաւորում է գեղարուեստական ձեւի կառուցման միջոցները, կազմակերպում ստեղծագործութեան ինչպէս ներքին կառուցուածքը, այնպէս էլ նրա յարաբերակցութիւնը շրջապատող միջավայրի ու դիտողի հետ, իսկ գրականութեան մէջ կոմպոզիցիան գրական ստեղծագործութիւնների բոլոր բաղադրամասերի կառուցուածքը, խմբաւորումը, դասաւորութիւնն ու փոխադարձ կապն է: Փոքր ծաւալի երկերում այն աւելի պարզ է, ծաւալուն երկերում՝ բարդ: Կառուցուածքային ձեւերից են պատումի շարադրանքը հեղինակի, ականատեսի, գլխաւոր հերոսի կողմից, նամականին, օրագրութիւնը: Գրական երկի կառուցման միջոցներից են կերպարների ընդհանրացուած գնահատականը, նրանց դիմանկարը, ապրումների եւ հոգեկան վիճակների, կենցաղային միջավայրի եւ իրերի նկարագրութիւնը, բնութեան տեսարանները, հերոսների ուղղակի խօսքը, հեղինակային շեղումները: Պատմողական եւ դրամատիկական ստեղծագործութիւններում կոմպոզիցիայի կարեւորագոյն բաղադրամասերից է նաեւ գործողութիւնների եւ դէպքերի ընթացքը՝ սիւժէն⁵:

Սիւժէ բառը գրականութեան հետ կապուած առաջին անգամ օգտագործել են XVII դ. կլասիցիստներ Պ. Կոռնելը եւ Ն. Բուալոն՝ նկատի ունենալով, ինչպէս Արիստոտէլը, հին աշխարհի առասպելական հերոսների (օրինակ, Անտիգոնէի ու Կրեոնտի կամ Մեդեայի ու Նասոնի) կեանքի եղելութիւնները: Սիւժէն երկի բովանդակութիւնը մարմնաւորող հիմնական միջոցներից մէկն է, որն արտացոլում է տուեալ պատմական ժամանակաշրջանը, ազգային ու սոցիալական հանգամանքները, գրողի յուզական-գաղափարական վերաբերմունքը կեանքի բնութագրական կողմերի եւ իրականութեան նկատմամբ: Սիւժէի միջոցով է դրսեւորւում կերպարների, նրանց բնաւորութեան ու ներքին էութեան զարգացման պատմութիւնը: Իր ողջ անկրկնելիութեամբ եւ ինքնատիպութեամբ սիւժէն ստեղծագործութեան ձեւի հիմնական կողմն է: Սիւժէի զարգացման հիմքը կոնֆլիկտն է՝ հերոսների բախման միջոցով հասարակական հակադիր ուժերի պայքարի բացայայտումը:

էպոսի պատմութեան զարգացման վաղ շրջանում նրա սիւժէն կառուցուել է դէպքերի համակցութեան ժամանակային, ժամանակագրական սկզբունքով: Յետագայում եւրոպական էպոսում ի յայտ են եկել համակենտրոն սիւժէները՝ հիմնուած միասնական կոնֆլիկտի վրայ, որը յատկանշուում է իր հանգույցի, գագաթնակէտի եւ հանգուցալուծման որոշակիութեամբ:

Կերպարուեստում սիւժէն ստեղծագործութեան մէջ պատկերուած որոշակի դէպքն է, իրավիճակը, որ յաճախ երեւում է գործի անուան մէջ: Ի տարբերութիւն թեմայի, սիւժէն ստեղծագործութեան գաղափարի կոնկրէտ, մանրամասն եւ կերպարապատմողական բացայայտումն է⁶:

Գեղարուեստական երկի բովանդակութեան շարժումը եւ կառուցուածքային ձեւերի միասնութիւնը կազմակերպող միջոցները (սիւժէն, ֆաբուլան, կոմպոզիցիան), ունենալով իրենց խնդիրը, դրսեւորումների ոլորտն ու իւրայատկութիւնը, միաժամանակ փոխ-պայմանաւորուած են եւ, թերեւս, դա է պատճառը, որ տեսական գրականութեան մէջ դիտուում են միասին:

Կոմպոզիցիան սիւժէի զարգացման տրամաբանութիւնն է: Պատահական չէ, որ Արիստոտէլը սիւժէի մասին խօսելիս ամէն անգամ յիշեցնում է կոմպոզիցիայի դերը, ասելով թէ «ամենագլխաւորը անցքերի կոմպոզիցիան է»⁷: Կոմպոզիցիան ամբողջի եւ նրա մասերի յարաբերութիւնն է, որը կարող է արտայայտուել եւ տարածական դիրքով եւ գործողութիւնների պատճառահետեւանքային կապի տրամաբանութեամբ: Այդ ամբողջը, ըստ Արիստոտէլի դա «Այն է, ինչ ունի սկիզբ, միջին մաս եւ վերջին»⁸: Ըստ նրա «Դրանք բոլորը պէտք է բխեն ֆաբուլայի կոմպոզիցիայից այնպէս, որ նախորդ երեւոյթները նրանց առաջ բերեն անհրաժեշտութեան եւ հաւանականութեան ճանապարհով: Քանի որ տարբերութիւնը մեծ է - տեղի ունենալ որեւէ բանի հետեւանքով, թէ որեւէ բանից յետոյ»: Շարունակելով աւելի է մանրամասնում կոմպոզիցիայի խրնդիրը. «Բնաւորութիւնները նկարագրելիս, ինչպէս անցքերը կոմպոզիցիայի մէջ, միշտ պէտք է որոնել անհրաժեշտը կամ հաւանականը, քանի որ անձնաւորութեան արարքները, ճիշդ նոյնպէս, ինչպէս փաստերի հետեւողական կապը, պայմանաւորուած են անհրաժեշտութեամբ եւ հաւանականութեամբ»⁹: Կոմպոզիցիայի դերը տարածւում է ոչ միայն գրական ստեղծագործութեան կառուցուածքային միաւորների փոխ-յարաբերութիւնների, փոխ-ներդաշնակումների վրայ, այլեւ՝ այդ միաւորների ներքին բնույթների: Այս առումով մի գրական երկի, մասնաւորապէս վէպի, կոմպոզիցիոն վերլուծութիւնը կարող է կազմել տասնեակ հատորներ:

Կոմպոզիցիան իր ամբողջ բարդութեամբ, բազմազան տարրերի զուգորդման այլեւայլ ձեւերով միշտ, վերջին հաշուով, արտացոլում է մի կողմից պատկերող երեւոյթների բնոյթը եւ, միւս կողմից, այդ երեւոյթների հեղինակային ըմբռնումը, գնահատականը: Հետեւաբար, կոմպոզիցիան պայմանաւորուած է ստեղծագործութեան թեմատիկ-գաղափարական բովանդակութեամբ: Այդ միտքը լաւ է արտայայտել Կ. Ֆեդինը. «Կոմպոզիցիան երբեք գրողի քմահաճոյքը չի, որքան էլ այն արտասովոր լինի: Կոմպոզիցիան թեմայի զարգացման տրամաբանութիւնն է (ինչպէս որ սիւժէն՝ կերպարի զարգացման տրամաբանութիւնն է)»¹⁰: Եթէ ուշադիր քննենք որեւէ երկ, ապա կը համոզւենք, որ «թեմայի զարգացման տրամաբանութեամբ» են պայմանաւորուած բոլոր մասերը, նրանց կապակցման ձեւերն ու եղանակները:

¹⁰ К. Федин, Писатель, Искусства, время, 1961, стр. 420.

Գրական երկերում գործադրում են բազմազան կոմպոզիցիոն ձևեր: Եթէ վերցնենք միայն պատմողական գրական տեսակները (պատմուածք, վիպակ, վէպ), ապա կը տեսնենք, որ նրանց մէջ պատմութիւնը կարող է շարադրուել տարբեր եղանակներով: Մեծ մասամբ դէպքերը պատմում են հեղինակների կողմից, որոնք, ասենք, ինչոր տեղից դիտել եւ տեսել են ամէն ինչ: Բայց մի շարք երկերում պատմութիւնը առաջ է տարւում ականատեսի անունից (օրինակ, Նար-Դոսի «Սպանուած աղանին»): Այդպիսի երկերում, բացի միւս կերպարներից, հանդէս է գալիս նաեւ պատմողի կերպարը, եւ ամէն ինչ դիտւում է նրա աչքերով, նրա տեսանկիւնից: Ստեղծագործութեան ամբողջ կառուցուածքն էլ ենթարկւում է այդ տեսանկեանը:

Երբ պատմութիւնը շարադրում է գլխաւոր հերոսներից մէկը, ամբողջ պատմութեան ընթացքը, շարադրանքի լեզուն պայմանաւորւում են պատմող հերոսի մտածողութեամբ, կենսափորձով եւ լեզուական կուլտուրայի մակարդակով, նրա զարգացման ընթացքով: Գլխաւոր հերոսը բնութագրւում է սեփական խօսքի օգնութեամբ: Նա է պատմում դէպքերի ու գործող անձանց մասին՝ այն հերթականութեամբ, ինչպէս որ դրանց տեղեակ է դարձել ինքը: Հետեւաբար, այդպիսի երկերում հեղինակի գլխաւոր խնդիրներից մէկն այն է, որ ընթերցողը միշտ պէտք է զգայ, թէ այդ բոլորը տեսնում եւ պատմում է ինքը՝ հերոսը:

Որոշ երկերում պատմութիւնն ամբողջովին առաջ է տարւում հերոսների նամակների կամ օրագրութեան ձևով (օրինակ, Նար-Դոսի «Աննա Սարոյեան»): Վերջապէս կան նաեւ երկեր, որոնց մէջ յիշեալ կոմպոզիցիոն եղանակները տարբեր չափերով զուգակցւում են իրար հետ (օրինակ, Լերմոնտովի «Մեր ժամանակի հերոսը»): Այս վէպում մենք գտնում ենք եւ հեղինակային շարադրանք, եւ ականատեսի պատմութիւն, եւ գլխաւոր հերոսի ընդարձակ գրառումներ, որոնք համապատասխան գծեր են մտցնում ստեղծագործութեան կառուցուածքի մէջ:

Բացի պատմութիւնը վարելու այս ձևերից, կիրառւում են նաեւ մի շարք կոմպոզիցիոն միջոցներ, օրինակ գրողը յաճախ օգտագործում է կերպարի ընդհանրացուած գնահատման սկզբունքը, երբ ուղղակի բնութագրւում են այս կամ այն հերոսի բնաւորութիւնը, ձգտումները, սոցիալական դիրքը:

Կերպարների բնութագրմանը մեծապէս նպաստում է նաեւ նրանց ապրումների, հոգեկան վիճակների նկարագրութիւնը, որին բաւական յաճախ դիմում են հեղինակները:

Զափածոյ եւ յատկապէս արձակ երկերում կարելի է հանդիպել նաեւ հերոսների արտաքին նկարագրութեան, որը կոչւում է դիմանկար: Հերոսի արտաքին տուեալների բնութագիրը ծառայում է նրա ներքին էութեան բացայայտմանը, օգնում է աւելի կենդանի, շօշափելի դարձնել նրա կերպարը:

Ստեղծագործութեան կառուցուածքի մէջ մտնում է նաեւ հերոսների ուղղակի խօսքը, այսինքն՝ նրանց խօսակցութիւնները: Այդ խօսքը ոչ միայն բնորոշում է կերպարի մտածողութիւնը եւ վերաբերմունքը դէպի որեւէ երեւոյթ, այլեւ առաջ է շարժում գործողութիւնը: Գործող անձանց ուղղակի խօսքը ունի երկու հիմնական ձև. ա) երկխօսութիւն (դիալոգ), երբ զրուցում են երկու կամ աւելի հերոսներ. բ) մենախօսութիւն (մոնոլոգ), երբ հերոսը խօսում է ինքն իր հետ, միայնակ (օրինակ, Պեպոյի մենախօսութիւնը)¹¹:

¹¹ Էտ. Ջրբաշեան, Գրականութեան տեսութիւն, Երևան, 1962, էջ 178:

Որոշ երկեր պարունակում են նաեւ կերպարների եւ ընդհանրապէս բովանդակութեան անուղղակի բնութագրման մի շարք միջոցներ, ինչպէս հերոսի բնաւորութեան ընկալումը եւ գնահատականը ուրիշ գործող անձանց կողմից: Այստեղ մտնում են նաեւ կենցաղային միջավայրի եւ իրերի նկարագրութիւնը, բնութեան տեսարանները (պէյզաժ), որոնք միշտ ծառայում են մարդկային բնաւորութեան եւ վերաբերմունքի դրսեւորմանը¹²:

Կոմպոզիցիոն հնարանքի իրականացման երկու հիմնային դրսեւորումներ կան, որոնք են ամբողջի եւ մասերի յարաբերութիւնը՝ տարածական պլանով եւ դէպքերի շարժման սկիզբը, զարգացումը, աւարտը՝ ժամանակային պլանով: Խնդիրը, ինչպէս նկատում ենք, խորապէս պայմանաւորուած է արուեստի ու գրականութեան գոյակերպի փիլիսոփայական այնպիսի մի երեւոյթի հետ, որպիսին քրոնոտոպի (տարածութեան եւ ժամանակի) կատեգորիան է, առանց որի հնարաւոր չէ բացատրել եւ ոչ միայն կոմպոզիցիայի, այլեւ ընդհանրապէս գեղարուեստական երկի կառուցուածքային կենսաբանութիւնը:

Անդրադառնալով սիւժէին՝ նշենք, որ այն ֆաբուլայի վերապատմման արդիւնքն է: Անտիկ շրջանում գեղարուեստական ստեղծագործութեան մէջ սիւժէն ընդհուպ մօտեցուած է ֆաբուլային, բայց, յետագայում, ինչպէս Արիստոտէլն է նկատել, «տրագիկայի մէջ աւելացաւ էպիզոդների թիւը եւ ինչպէս նրա իւրաքանչիւր մասը՝ կատարելագործուեց»¹³:

Դրական ստեղծագործութեան մէջ պատկերուած դէպքերի, գործողութիւնների, մարդկային կապերի ամբողջութիւնը կոչւում է սիւժէ (դիպաշար)¹⁴:

Եթէ, ինչպէս վերը նշեցինք, կոմպոզիցիան (մասերի կառուցուածքը) յատուկ է ամէն մի գրական ստեղծագործութեան, ապա ոչ բոլոր երկերն են, որ սիւժէ ունեն: Որոշ երկերում կերպարը բնութագրւում է ոչ թէ դէպքերի շղթայի (այսինքն՝ սիւժէի) մէջ, այլ ուրիշ եղանակներով: Այդպիսի բնոյթ ունեն քնարական բանաստեղծութիւնների մեծ մասը, որոնց մէջ պատկերւում է ոչ թէ ամբողջական գործողութիւն, այլ որեւէ հոգեկան-զգացմունքային վիճակ: Այդ պատճառով էլ գրականագիտութեան մէջ տարբերակում են սիւժէտային եւ ոչ սիւժէտային ստեղծագործութիւններ:

Դրական սիւժէներն աչքի են ընկնում արտակարգ բազմազանութեամբ: Ամէն մի գեղարուեստական սիւժէ բացում է մեր առջեւ մարդկային յարաբերութիւնների նոր գիծ: Այն միշտ պատմականօրէն կոնկրետ է, բացայայտում է տուեալ դարաշրջանի մարդկային յարաբերութիւնների անկրկնելի գծերը: Այն սիւժէները, որ կան Րաֆֆու, Սունդուկեանի եւ միւս դասականների երկերում, արտացոլում են իրենց ժամանակի հասարակական յարաբերութիւններն ու մարդկային բնաւորութիւնները: Այդ սիւժէները չէին կարող նոյնութեամբ յարատեւել յետագայում, երբ յեղափոխութեան եւ յաջորդ տասնամեակների բուռն տեղաշարժերը կեանքի կոչեցին անհամար նոր սիւժէներ Դեմիրճեանի, Զօրեանի, Բակունցի եւ ուրիշ հեղինակների երկերում:

Սիւժէների բազմազանութիւնը պայմանաւորուած է նրանով, որ ամէն մի ժողովրդի գրականութեան մէջ ամէնից առաջ արտացոլւում են տուեալ ազգային կեանքի առանձնատիկութիւնները, կենցաղի եւ բարոյական նկարագրի անկրկնելի գծերը:

¹² Նոյն տեղում, էջ 179:

¹³ Ջ. Անտիստեան, Գրականութեան տեսութիւն, Երեւան, 1998, էջ 139:

¹⁴ Էտ. Զրբաշեան, Գրականութեան ներածութիւն, Երեւան, 1996, էջ 167:

Սիւժէն ստեղծուում է բնաւորութիւնների թելադրանքով եւ ծառայում է նրանց ճշմարտացի պատկերմանը: Այդ են ցոյց տալիս, օրինակ, այն բազմաթիւ փաստերը, երբ կերպարն աւելի բնական դարձնելու համար գրողները յաճախ փոխել են նախնական սիւժէտային պլանը: Եթէ հեղինակը զգում, համոզւում է, որ դէպքերի տուեալ ընթացքը չի ծառայում «կերպարի զարգացման տրամաբանութեանը», նա ստեղծում է նոր դէպքեր ու լուծումներ օրինակ՝ Նար-Դոսը հրաժարուեց «Աննա Սարոյեան» վիպակի նախնական տարբերակի վերջաւորութիւնից (Աննայի զղջալը եւ հոգեկան վերածնունդը), փոխարինելով այն կերպարի էութիւնից բխող նոր լուծումով (Աննայի ինքնասպանութիւնը)¹⁵:

Անվիճելի է, որ սիւժէն պէտք է հետաքրքրաշարժ լինի, պէտք է գրաւի, շահագրգռի ընթերցողին, ստիպի ապրել պատմուող դէպքերով: Որոշ գրողներ ձգտել են սիւժէի հետաքրքրութեան հասնել բազմաթիւ բացառիկ վիճակների, զարմանալի դէպքերի կուտակման ճանապարհով (օրինակ, Տիւմայի արկածային վէպերը): Սակայն որոշ երկերում սիւժէի հետաքրքրութիւնը դառնում է ինքնանպատակ, կտրոււմ երկի թեմայից, չի ծառայում կերպարների զարգացմանը:

Սիւժէի մէջ եւս հնարաւոր է մի գրողի ազդեցութիւնը միւսի վրայ: Սիւժէ ասելով պէտք է հասկանալ ոչ թէ նրա պլանը, սխեման, որը կարող է նման լինել շատերի մօտ, այլ այն կոնկրետ կենսական երանգները, կերպարների զարգացման պատմութիւնը, որոնք ամէն մի արուեստագէտ կերտում է նորովի եւ ինքնորոշ:

Սիւժէի առաջշարժիչ ուժը այն կենսական հակասութիւնն է, որ գրողը դնում է ստեղծագործութեան հիմքում: Կենսական հակասութիւնների գեղարուեստական վերարտադրութիւնը հեղինակի գեղագիտական իտէալի դիրքերից՝ կոչւում է կոնֆլիկտ¹⁶: Այն կարող է հանդէս գալ ամէն մի ստեղծագործութեան, այդ թւում եւ որոշակի սիւժէից զուրկ երկի մէջ: Գոյութիւն ունեն կոնֆլիկտի տարբեր տեսակներ: Էնթրիկ է կոչւում այն հակադրութիւնը, երբ կերպարները գործողութեան մէջ են մտնում որեւէ անձնական շահի կամ նպատակի համար¹⁷:

Գեղարուեստական միջոցներով արտացոլուած համազգային, համապետական շահերի, սոցիալական անհաշտ ուժերի հակադրութիւնն ու պայքարը կոչւում է կոլիզիա: Սովորաբար այդպիսի հակադրութիւն է դրուած ժողովրդական վիպերգութիւնների եւ նրանց հիման վրայ գրուած երկերի հիմքում (օրինակ՝ Հայկ եւ Բէլի հակամարտութիւնը):

Էնթրիկի եւ կոլիզիայի սահմանազատումը բացարձակ չէ, նրանք յաճախ ներթափանցում են իրար մէջ: Անձնական մղումներով սկսուած պայքարը կարող է վերածուել կոլիզիայի, ձեռք բերել սոցիալական լայն իմաստ, որն էլ իր հերթին, գրեթէ միշտ շաղկապւում է հերոսների անձնական շահերի ու նպատակների հետ:

Ամէնից յաճախ գրականութեան մէջ հանդիպում են սիւժէի հետեւեալ հինգ բաղկացուցիչ մասերը՝ նախադրութիւն, հանգոյց, գործողութեան զարգացում, գագաթնակէտ, լուծում:

Որոշ երկերում, նախքան բուն կոնֆլիկտի ծաւալումը, գրողները պատմում են այն կենսական պայմանների, սոցիալական կամ աշխարհագրական միջավայրի մասին, ուր

¹⁵ Էտ. Ջրբաշեան, Գրականութեան տեսութիւն, Երեւան, 1962, էջ 183:

¹⁶ Էտ. Ջրբաշեան, Գրականութեան ներածութիւն, Երեւան, 1996, էջ 116:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 118:

գործում են հերոսները, ուր կազմաւորուել է նրանց բնաւորութիւնը եւ տեղի են ունենալու յետագայ դէպքերը: Դրանով իսկ բնական հանգամանքների մէջ է դրւում այն կենսական հակադրութիւնը, որը պէտք է ծաւալուի գործողութեան ընթացքում: Հիմնական դէպքերին նախորդող հանգամանքների եւ միջավարի պատկերումը կոչւում է նախադրութիւն (էքսպոզիցիա):

Իր նշանակութեամբ նախադրութեանը մօտ է որոշ երկերում հանդէս եկող նախերգանքը (պրոլոգ): Բայց այն պէտք չէ շփոթել սովորական առաջաբանի հետ: Առաջաբանի մէջ հեղինակը բացատրում է իր երկի հասարակական-գեղագիտական սկզբունքները, ինչպէս վարուել են Աբովեանը «Վէրքի» եւ Րաֆֆին «Սամուէլի» առաջաբաններում: Այնինչ նախերգանքը ինչ-որ չափով կապւում է սիւժէի, երկի հիմնական կոնֆլիկտի հետ կամ նախօրօք ընթերցողի մէջ համապատասխան տրամադրութիւն է ստեղծում:

Հանգոյցը սիւժէի այն մասն է, որն անմիջաբար սկիզբ է դնում կոնֆլիկտին, գործողութեանը: Հանգոյցի մէջ արդէն տեսնում ենք թեմայի բուն կորիզը, հերոսների հիմնական հակադրութիւնը, որով զգալիօրէն կանխորոշւում է դէպքերի յետագայ ընթացքը: Այն կարող է ծագել արագ, միանգամից, կարող է գոյանալ եւ դանդաղ, աստիճանաբար:

Հանգոյցից յետոյ սկսւում է գործողութեան զարգացումը (պերիպետիան), որը հանդէս է գալիս տարբեր ծաւալով եւ մանրամասնութեամբ. փոքր ընդգրկում ունեցող երկերում գործողութեան զարգացումը կազմւում է ընդամէնը մի քանի դրուագից, այնինչ վէպի կամ պիեսի մէջ կարող են լինել շատ դէպքեր, բազմաթիւ սիւժէտային գծեր եւ մարդկային ճակատագրեր:

Գործողութեան զարգացումը յանգեցնում է սիւժէի ամենալարուած վիճակին, երբ հերոսների հակադրութիւնը հասնում է իր բարձրակէտին եւ պէտք է ինչ-որ կերպ լուծուի: Սիւժէի այդ մասն էլ կոչւում է գագաթնակէտ (կուլմինացիա), որը շատ կարեւոր դէպք է խաղում թեմայի բացայայտման եւ կերպարների ամբողջացման համար. այստեղ նրանք ամէնից ցայտուն կերպով են դրսեւորում իրենց էութիւնը:

Խօսելով գագաթնակէտի բացառիկ կարեւոր նշանակութեան մասին՝ Մ. Նալպանտեանը գրում է. «... Անցքի կատաստրոֆը ամէն իրաւունքով պահանջում է հեղինակից աւելի հմտութիւն ու ճարտարութիւն, ուր պիտի որ գործի ամբողջ ընթացքի մէջ լարուած թէլերը աւելի ճարտարութեամբ, աւելի հնարագիտութեամբ եւ, որ գլխաւորն է, աւելի բնականութեամբ միանան, հաւաքուեն ու կեդրոնանան, ինչպէս արեւի ճառագայթները անցնելով մի ոսպնածեւ ապակուց, որ իսկոյն կրակեն»¹⁸:

Գագաթնակէտից յետոյ սիւժէն մեծ կամ փոքր արագութեամբ գնում է դէպի լուծում, որը ցոյց է տալիս կոնֆլիկտի արդիւնքը, հետեւանքները: Լուծումով աւարտւում է երկի գաղափարական բովանդակութեան եւ կերպարների զարգացումը: Որոշ երկեր բացի սովորական լուծումից ունենում են նաեւ յատուկ վերջաբան, որը կոչւում է վերջերգ (էպիլոգ) կամ ետադրութիւն (պոստպոզիցիա), որի մէջ սովորաբար պատմւում է հիմնական դէպքերից բաւական մեծ ժամանակ անց հերոսների կեանքի նոր իրադրութեան, նրանց յետագայ ճակատագրի մասին:

Շատ սիւժէներում բացակայում են վերը նշուած մասերից մէկը կամ մի քանիսը:

¹⁸ Մ. Նալպանտեան, Երկերի լիակատար ժողովածոյ, հ. 3, Երևան, 1940, էջ 135:

Դա վերաբերում է յատկապէս փոքր ծաւալի երկերին (պատմուածք, նովել, բալլադ), որոնք մեծ մասամբ չունեն յատուկ նախադրութիւն, ինչպէս նաեւ գործողութեան զարգացման բոլոր յաջորդական օղակները:

Լինում են նաեւ սիւժէներ առանց կոնֆլիկտի յստակ լուծման, դիտմամբ անաւարտ վախճանով: Բեւիշակին նկատել է. «Վէպեր կան, որոնց իմաստն այն է, որ նրանց մէջ վերջաւորութիւն չկայ, որովհետեւ բուն իրականութեան մէջ դէպքեր են լինում առանց հանգուցալուծման...»¹⁹:

Սիւժէի ծաւալման բնոյթը սերտօրէն կապուած ու պայմանաւորուած է այնպիսի մի գրականագիտական հասկացութեամբ, որպիսին ստեղծագործութեան առանձին տեսակներն են, այլ կերպ ասած՝ գրական ժանրերը: Վէպը կամ պատմուածքը, պոէմը կամ դրաման իրենց անմիջական կնիքն են դնում սիւժէի նկարագրի, նրա զարգացման ընթացքի վրայ: Միեւնոյն կենսական նիւթը տարբեր ժանրերի մէջ ենթարկուում է սիւժէտատեղծման տարբեր սկզբունքների: Վէպի մէջ դէպքերը ներկայացուում են հանգամանօրէն, բոլոր անհրաժեշտ գեղարուեստական մանրամասներով, իսկ պիեսի մէջ դրան աւելանում է գործողութիւնն անմիջականօրէն, ուղղակի հանդիսատեսի աչքերի առջեւ ցուցադրելու սկզբունքը: Փոքր ծաւալի երկերում, որպիսիք են պատմուածքը կամ հէքեաթը, գործողութիւնը պատկերւում է աւելի արագընթաց ու սեղմ՝ բաւարարուելով միայն մի քանի հիմնական դրուագներով: Սիւժէն միայն իր ամենակարեւոր օղակներով է պատմում նաեւ պոէմի մէջ՝ շատ բանի մասին առհասարակ չխօսելով, թողնելով, որ ընթերցողն ինքը կռահի, թէ ինչ է կատարուել հերոսների ճակատագրի մէջ:

Սիւժէտային հիմք ունեցող երկերում յաճախ հանդէս են գալիս եւ այնպիսի մասեր, որոնք ուղղակի չեն առնչում դէպքերի հետ, բայց կարեւոր դեր են կատարում բովանդակութեան մէջ: Դրանք կոչւում են ստեղծագործութեան արտասիւժէտային տարրեր, որովհետեւ չեն մտնում սիւժէի մէջ, բայց նրա ընդհանուր կառուցուածքի բաղկացուցիչ մասեր են: Արտասիւժէտային այդ տարրերն են՝ հեղինակային շեղումները, միջանկեալ պատմութիւններն ու կոմպոզիցիոն շրջանակը:

Հեղինակային շեղումները դրանք սիւժէտային գծից արուած շեղումներն են, որոնք իրենց բովանդակութեամբ լինում են երկու տիպի՝ քնարական կամ լիրիկական եւ հրապարակախօսական:

Քնարական կամ լիրիկական շեղում են կոչւում ստեղծագործութեան այն մասերը, որոնց մէջ հեղինակն ուղղակի կերպով արտայայտւում է իր յոյզերն ու խոհերը, կեանքի գաղափարական-յուզական գնահատականը: Այդպիսի հատուածներում հեղինակը կարող է ուղղակի զրուցել ընթերցողի հետ, յիշել իր կեանքի հետ կապուած դէպքերը,

շարադրել իր խորհրդածութիւնները, իր կարծիքը պատկերուող երեւոյթների ու դէմքերի մասին, որոնք ուժեղացնում են երկի յուզական շունչը, սերտ հոգեկան կապ են ստեղծում հեղինակի եւ ընթերցողի միջեւ²⁰:

Թէեւ քնարական կամ լիրիկական շեղումն ուղղակի չի կապւում դէպքերի ընթացքին, բայց այն չի կարող երկի համար ինչ-որ կողմանկի բան լինել: Այն պէտք է օրգանապէս բխի թեմայից, նպաստի նրա բացայայտմանը: Սովորաբար այդ շեղումները շատ կարեւոր են ստեղծագործութեան ամբողջութեան համար:

¹⁹ Վ. Գ. Բեյիմսկի, Փիլիսոփայական ընտիր երկեր, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 210:

²⁰ Էտ. Ջրբաշեան, Գրականութեան տեսութիւն, Երևան, 1962, էջ 197:

Այլ բնույթ եւ այլ նպատակ ունեն հրապարակախօսական շեղումները, որի դէպքում շեղուելով սիւժէտային գծից, գրողն արժարժում է գիտական, հրապարակախօսական հարցեր, երբեմն մանրամասն բացատրելով իր ըմբռնումներն ու բերելով համապատասխան փաստեր: Սակայն, այդպիսի շեղումները եւս պէտք է պայմանաւորւած լինեն թեմայով:

Ստեղծագործական բովանդակութեան խորացմանն են ծառայում նաեւ որոշ դէպքերում հանդէս եկող միջանկեալ պատմութիւնները, որոնք մեծ երկի կազմի մէջ մըտնող ինքնորոյն հատուածներ են, երբեմն սեփական սիւժէ ունեցող պատմուածքներ: Դրանք թէեւ չեն մտնում հիմնական դէպքերի շղթայի մէջ, բայց ինչ-որ կողմով հարըստացնում են երկի բովանդակութիւնը:

Իսկ կոմպոզիցիոն շրջանակի նպատակն է ստեղծել կենսական հաւաստիութեան տպաւորութիւն: Երբեմն, նախքան հիմնական սիւժէին անցնելը, հեղինակը բնութագրում է այն պայմանները եւ միջավարը, ուր ներկաներից մէկը պատմում է ստեղծագործութեան բուն նիւթը կազմող դէպքերը: Այս ձեւը յաճախ է գործածել Շիրվանզադէն, դրա վառ օրինակ են նրա «Օրիորդ Լիզան», «Ալինա», «Խելագարը» եւ այլ պատմուածքները:

Այսպիսով, սիւժէտային ստեղծագործութեան կառուցուածքը չի սպառում միայն դէպքերի ընթացքով, քանի որ կոմպոզիցիոն աւելի լայն ըմբռնում է, քան սիւժէն: Երկի մէջ կարող են մտնել նաեւ այլ մասեր, որոնք սիւժէի հետ միասին կազմում են կոմպոզիցիայի բարդ եւ բազմակողմանի հիւսուածքը:

ՆԵՐՍԵՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՍԱՐԿԱԼԱԳԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Սարկալագուծիները քրիստոնէական եկեղեցւոյ նուիրապետական աստիճաններէն առաջինն է, որ ձեռնադրութեամբ կը շնորհուի տեղւոյն եպիսկոպոսին կողմէ: Անոր մասին մեր ունենալիք ծանօթութիւնը կարեւոր է այն իմաստով որ ան առաջին քայլն է որ կը բացուի քահանայական եւ եպիսկոպոսական աստիճաններուն:

1. Սարկալագ բառին ծագումն ու իմաստը

«Սարկալագ» բառի ծագման մասին աստուածաբանական եւ լեզուագիտական բառարաններուն մէջ կը գտնենք բազմաթիւ բացատրութիւններ: Ըստ Հայկազեան բառարանին, «սարկալագ» բառը կազմուած է ՍԱՐ (գլուխ) եւ ԱԻԱԳ (բառերէն): Ուրիշ բառարաններ կը կարծեն թէ «սարկալագ» բառը առնուած է լատիներէն ՍէՔՐը բառէն կամ պարսկերէն ՍէՏէՐ կամ ՍէՐԳէՐ բառէն, որ կը նշանակէ «սարկալագներուն աւագը» կամ «գործերու վերակացու»: Հր. Աճառեան «սարկալագ» բառը կը բացատրէ որպէս ՍէՐ (գլուխ) եւ ԿԱԻԱԳ (սպասաւոր) արմատ բառերու զուգորդումով: Ըստ Oxford Dictionary of the Christian Churchի «սարկալագ» բառը ծագում առած է յունարէն δῆκονος բառէն, որ «սպասաւոր», «լրաբեր» կամ «վազող» կը նշանակէ:

Սուրբ Գրքին մէջ «սարկալագ» բառը կը նշանակէ ծառայ կամ վերատեսուչ: Հին Կտակարանին (միայն Եսթերի գրքին մէջ (2.2: 6.3)), եւ Նոր Կտակարանին մէջ (Մատթ. 20.28, Հռոմ. 12.25, Եփես. 3.7) այս իմաստով գործածուած է բառը:

Հին Ժամանակներուն, «սարկալագ» բառը գլխաւոր երեք իմաստներով կը գործածուէր. -

ա. ծառայ կամ սպասաւոր, որ քահանային կը ծառայէ Ս. Պատարագի կամ Ս. Հաղորդութեան ընթացքին:

բ. պաշտօնեայ նուիրապետական եկեղեցւոյ մէջ եւ անդամ հոգեւորական դասին, քահանայէն կրտսեր:

գ. օգնական կամ վերակացու, որ քահանային կ'օգնէ տարբեր ձեւերով:

Թէ՛ Եօթնասնից եւ թէ՛ Յոյն դասական հեղինակներուն քով, «սարկալագ» բառը ունի աշխարհիկ իմաստ, թէեւ Յովսէփիոս եւ Էփիկղէզով յաճախ բառը կը գործածեն «ծառայ» Աստուծոյ իմաստով: Իսկ հեթանոս շատ մը պաշտամունքային գիրքերուն մէջ կը յիշատակուին «սարկալագներ», իրենց պաշտամունքին մասնակցող պաշտօնեաներու շարքին, առանց ճշգրիտ իմաստի: Շատ մը պարագաներու, սակայն, «սարկալագ» բառին սերտ կապակցութիւնը «տղոց» եւ «խոհարարներու» պաշտօններուն հետ, ենթադրել կու տայ սպասաւորներու կամ ստրուկ ծառաներու պաշտօնները: Աստուածաշունչին մէջ «սարկալագ» բառի գործածութեան, ներկայ իմաստով, կը հանդիպինք միայն Նոր Կտակարանի Պօղոս Առաքեալի թուղթերուն մէջ:

2. Սարկալագութիւնը Առաքելական Դարուն (Առաջին Դար)

Սարկալագութիւնը քրիստոնէական եկեղեցւոյ նուիրապետական կառոյցին մէջ

ամենէն կրտսեր կամ առաջին աստիճանն է: Սարկաւագին պաշտօնը այնքան հին է որքան Քրիստոնէութիւնը ինք եւ կարելի է ըսել, որ սարկաւագութիւնը եպիսկոպոսական եւ քահանայական պաշտօններէն առաջ հիմնուած է, շատ հաւանաբար 34/35 թուականներուն: Սակայն եւ այնպէս, ան մնաց եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան մէջ, որպէս տիրական, անհրաժեշտ եւ կարեւոր պաշտօն մը:

Սարկաւագութիւնը պաշտօն մըն է, որ կը պատկերացնէ եկեղեցւոյ պատմութեան սկզբնական էջերը: Հեղինակ մը կը կարծէ որ սարկաւագութիւնը երէցներու դրութեան սկիզբը կարելի է նկատել, որ հոգ կը տանի եկեղեցւոյ պէտքերուն: Այս կազմակերպութիւնը, կը կարծէ հեղինակը, կրնայ յառաջ եկած ըլլալ Յուդայական Զէքէնիմ (Zekenim) կազմակերպութենէն կամ Քումրանի (Qumran) եղբայրակցութենէն: Սակայն, յստակ է որ սարկաւագութիւնը ատկէ աւելի է, որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, սարկաւագները եկեղեցւոյ պէտքերը հոգալու իրենց պաշտօնին կողքին, նաեւ կը զբաղէին քարոզութեամբ եւ մկրտութիւն կը կատարէին:

Առաքելական դարուն (առաջին դար) սարկաւագներուն եւ անոնց կատարած պաշտօններուն մասին մեզի տեղեկութիւն կը հայթայթեն Գործք Առաքելոցը, Պօղոս Առաքեալի թուղթերը եւ քրիստոնէական աւանդութեան առաջին վկայութիւնները: Քրիստոնէական աւանդութեան եւ Գործք Առաքելոցի (6.1-5) տեղեկութեանց համաձայն, սարկաւագութիւնը կը կազմուի Երուսաղէմի առաջին քրիստոնէայ համայնքին համար եւ առաքելական խումբի կողքին կազմուած այս խմբակը ծանօթ էր որպէս «Եօթի» խմբակ:

Կարգ մը սուրբգրային մասնագէտներ ուսումնասիրած են «Եօթի» այս տեսակէտը եւ հասած են այն եզրակացութեան որ «Եօթն» Նոր Կտակարանին մէջ «սարկաւագ» չեն կոչուած եւ այնպէս կը թուի թէ մինչեւ Երանոս Հայրապետի ժամանակը (Ք. Ե. 180 թ.) ճանչցուած չեն որպէս սարկաւագներ: Մեր կարծիքով, ասիկա քիչ մը չափազանցութիւն է, որովհետեւ Պօղոս Առաքեալ իր թուղթերուն մէջ, սարկաւագներուն եւ անոնց բարոյական կեցուածքին մասին յստակ ընդծումներ կը կատարէ: Առաքելական դարու միւս հայրապետները՝ Կղեմէս Հոռոմայեցին եւ մանաւանդ Իգնատիոս Հայրապետ, սարկաւագներուն պաշտօններուն մասին աւելի բացայայտ եւ յստակ տեղեկութիւններ կը փոխանցեն: Գործք Առաքելոցի հեղինակը «սարկաւագ» բառը չի գործածեր այս Եօթը ընտրուած սաներուն համար, այլ «սպասարկել» բայն է որ կը գործածէ, ցոյց տալով թէ անոնց պաշտօնն էր սեղաններուն սպասարկել: Գործք Առաքելոցին համաձայն (6.1-6).

«Այն օրերը երբ աշակերտները շաւտցան Հելլենացիներուն կողմէ տրտունջ մը եղաւ Եբրայեցիներուն դէմ վասն զի իրենց որբեայրիները ամէն օրուան ողորմութեան մատակարարուելուն ատեն անտես կ'ըլլային: Տասներկուրդ կանչեցին աշակերտներուն բազմութիւնը ու ըսին. «Մեզի չի վայելեր Աստուծոյ խօսքը ձգել ու սեղաններու ծառայութիւն ընել: Ուստի, եղբայրներ, ձեզմէ եօթը հոգի ընտրեցէ՛ք՝ բարի վկայուած, Սուրբ Հոգիով եւ իմաստութեամբ լեցուն, որպէս զի զանոնք այս գործի վրայ դնենք եւ մենք աղօթքի ու Աստուծոյ խօսքին պաշտօնով պարապինք»: Այս խօսքը բոլոր բազմութեան առջեւ հանոյ երեւեցաւ. ուստի ընտրեցին Ստեփանոսը, հաւատքով ու Սուրբ Հոգիով լեցուն մարդ մը, Փիլիպպոսը, Պրոքորոսը, Նիկանովրան, Տիմովնան, Պարմենան եւ Նիկողայոս նորահաւատ Անտիոքցին եւ ասոնք առաքելակներու առջեւ կայնեցուցին: Անոնք ալ աղօթք ընելով՝ ձեռներնին անոնց վրայ դրին»:

Սարկաւագները, ինչպէս ցոյց կու տայ Գործք Առաքելոցի ընթերցումը, ընտրութենէն անմիջապէս ետք, իրենց պաշտօնին կը նշանակուին ձեռնադրութեամբ, յունախօս համայնքին պէտքերը մատակարարելու համար: Քրիստոնէական եկեղեցւոյ կազմակերպման պատմութեան մէջ, կարեւոր դեր ունեցաւ յունախօս համայնքը: Այս համայնքին անդամներուն մեծամասնութիւնը հրեաներ էին, որոնք Հրէաստանէն դուրս ծնած եւ սնած էին, ինչպէս Աղեքսադրիա (Եգիպտոս) եւ այնպիսի գաւառներ, ուր տիրապետող լեզուն յունարէնն էր: Այդ հրեաներէն ոմանք Հրէաստան ծնած բայց արամէախօսներ էին:

Գործք Առաքելոցի ընթերցումէն (6.1-6) կը տեսնենք, որ սարկաւագներ սեղան սպասարկելու պաշտօնին կողքին, կը կատարէին նաեւ քարոզխօսութիւն եւ մկրտութիւն, թէեւ միայն Ստեփանոս եւ Փիլիպպոս կը յիշուին որպէս քարոզողներ եւ մկրտողներ: Հակառակ այս վերջին երկու պաշտօններուն աղօտ եւ տարտամ վկայութիւններուն, կարելի է նկատի ունենալ այս պաշտօնները որպէս սարկաւագներուն, ոչ բոլորին անպայման, յանձնուած պաշտօններ:

Սարկաւագներու պաշտօնին աւելի մօտիկ յիշատակութիւն կը գտնենք Պօղոս Առաքեալի Փիլիպպեցիներուն ուղղած թուղթին մէջ, զոր Պօղոս կը հասցէագրէ «եպիսկոպոսներուն եւ սարկաւագներուն» (1.1) եւ Փիլիպպէի ամբողջ եկեղեցւոյ: Որովհետեւ այս նամակը շնորհակալական բնոյթ ունի, Փիլիպպէի եկեղեցւոյ առաքած օժանդակութեան համար, տրամաբանական է ենթադրել որ Պօղոս իր «սարկաւագներ»ը յիշատակութեամբ կ'ակնարկէ այն պաշտօնեաներուն, որոնք պատասխանատու էին տրուած օժանդակութեան հաւաքման եւ ուղղարկման: «Սարկաւագ» բառը Պօղոս Առաքեալին կողմէ գործածուած է նաեւ ուրիշ իմաստներով: Առաքեալը բառը կը գործածէ բնորոշելու համար իր գործակիցները եւ իրեն օժանդակողները: Օրինակ, Աւետարանը քարոզելու իր առաքելութեան մէջ, կը յիշէ Տիմոթէոսը. «Եւ առաջեցաւ զՏիմոթէով զեղբայր մեր եւ գործակից Աւետարանին Աստուծոյ եւ Հօրն Քրիստոսի» (Ա. Թես. 3.2), կամ Տիւքիկոսը (Եփես. 6.21, Կող. 4.7) եւ կամ Եպիփանը (Կող. 1.7, 4.11): Սարկաւագ բառը նաեւ Պօղոս կը գործածէ բնորոշելով իր առաքելութիւնը. «Որ եւ բաւական արար զմեզ, պաշտօնեայս նորոց կտակարանաց» (Բ. Կոր. 3.6) կամ բնորոշելու Քրիստոսի առաքելութիւնը. «Այլ ասեմ թէ Քրիստոսի սպասաւոր թլփատութեան լինել վասն ճշմարտութեան Աստուծոյ էր» (Հռոմ. 15.8):

Պօղոս Առաքեալ Տիմոթէոսի ուղղած իր առաջին նամակին մէջ կը յստակացնէ սարկաւագներուն ապրելակերպը՝ ըսելով. «Նոյնպէս եւ սարկաւագունս լինին պարկեշտ, մի' երկբանս, մի' գինեսէր, մի' զօշաֆաղս, այլ ունիցին խորհուրդս հաւատոց սուրբ մտօք: Ինքեանք մախ փորձեսցին, եւ ապա ի պաշտօն մատնիցեն զի անարատ իցեն: Սարկաւագ լինիցին միոյ կնոջ արք, որոնց որդւոց իւրեանց լեալ իցեն եւ տանց իւրեանց» (Ա. Տիմ. 3.8):

Այս բոլորէն կարելի է եզրակացնել որ առաջին դարուն սարկաւագութիւնը կարելի էր եւ յարգանք պարտադրող պաշտօն մըն էր:

3. Սարկաւագութիւնը Հայրաբանական Դարուն (Երկրորդ եւ Երրորդ Դարեր)

Յետ-առաքելական եւ հայրաբանական շրջանի գրականութեան մէջ, սարկաւագներու մասին եղած ակնարկութիւնները առատ են: Կան նաեւ յստակ եւ որոշ վկայութիւններ սարկաւագութեան աստիճաններուն մասին, եկեղեցւոյ նուիրապետական պաշտօնէութեան մէջ:

«Վարդապետութիւն Երկոտասան Առաքելոց»ը խօսքը ուղղելով ժողովուրդին կ'ըսէ.

«Դուք, հետեւաբար, ընտրեցէք ձեզի համար եպիսկոպոսներ եւ սարկաւագներ, որոնք Տիրոջ համար հանելի ըլլան. մարդիկ, որոնք ազնիւ, վեհանձն, հաւատացեալ եւ փորձառու ըլլան, որովհետեւ իրենց առաքելութիւնը ձեզի հանդէպ նոյնն է, ինչ որ էր մարգարէներուն եւ ուսուցիչներուն առաքելութիւնը: Հետեւաբար, դուք պէտք է արհամարհէք զանոնք, որովհետեւ մարգարէներուն եւ ուսուցիչներուն հետ անոնք յարգանքի տեղ կը վայելեն ձեր մէջ» (15.1-2):

Սարկաւագները եկեղեցւոյ հայրերու նամակներուն մէջ յաճախ կը յիշատակուին եպիսկոպոսներէն (ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ) եւ երէցներէն (πρεσβύτερος) ետք, երրորդ աստիճանի վրայ: Կղեմէս, Հռոմի եպիսկոպոսը (Clement of Rome: Յ. Ք. 35-99), կ'ուսուցանէ թէ սարկաւագութիւնը հաստատուած է Քրիստոսի կողմէ, իր սուրբ առաքեալներուն միջոցաւ: Կորնթացիներուն գրած իր առաջին նամակին մէջ (Յ. Ք. 81-96), կը նկարագրէ եկեղեցւոյ կարգերուն աստիճանաւորումը:

«Առաքեալները աւետարանը ստացան մեզի համար մեր Տիրոջմէն՝ Յիսուս Քրիստոսէն. Յիսուս Քրիստոսէն, որ Աստուծոյ առաքուած էր: Հետեւաբար, Քրիստոսը Աստուծոյ է եւ առաքեալները՝ Յիսուսէն: Հետեւաբար, երկուքն ալ կու գան Աստուծոյ կամէն: Ուրեմն, ստացած ըլլալով հրահանգներ եւ ամբողջապէս համոզուած ըլլալով մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի Յարութեամբն ու լրիւ հաւատք ունենալով Աստուծոյ խօսքին, անոնք յառաջ եկան Սուրբ Հոգւոյն անկասկածելի վստահութեամբ որ Աստուծոյ Թագաւորութիւնը շուտով պիտի գայ: Հետեւաբար, շրջաններուն եւ քաղաքներուն մէջ քարոզելով, անոնք [առաքեալները] իրենց առաջին պտուղները նշանակեցին, փորձեցին զանոնք Սուրբ Հոգիին միջոցաւ ըլլալու եպիսկոպոսներ եւ սարկաւագներ ապագայ հաւատացեալներուն համար: Եւ ասիկա նորութիւն չէ, այդ ժամանակէն ի վեր եպիսկոպոսներուն եւ սարկաւագներուն մասին բաւական բան գրուած է, որովհետեւ Սուրբ Գրքին մէջ տեղ մը գրուած է հետեւեալը. «Եւ անոնց եպիսկոպոսները պիտի նշանակեմ արդարութեան մէջ եւ իրենց սարկաւագները՝ հաւատքին մէջ (Եւ. 60.17)» (Առաջին Նամակ Կորնթացիներուն, 42.1-5):

Կղեմէսի Եսայի 60.17-ի գործածութիւնը հարցական է, որովհետեւ Կղեմէս սարկաւագութեան պաշտօնը կը նկատէ հիմնական պաշտօն Աստուծոյ փրկագործական ծրագրին մէջ եւ ոչ ժամանակաւոր կամ պատահական ստեղծում մը առաջին դարու եկեղեցւոյ կողմէ:

Հայրաբանական դարուն, երբ եկեղեցւոյ առաքելութիւնը բնականօրէն ընդարձակուեցաւ, սարկաւագներուն պաշտօնները տեղէ տեղ տարբեր սահմանումներ ունեցան: Սարկաւագներուն պաշտօնները այս երկու դարերուն գլխաւորապէս երեք տեսակ էին:

ա. Ծիսական: Սարկաւագներուն ծիսական երկու պաշտօններն էին Աւետարանի ընթերցումը եւ ժողովուրդին ընծաները ստանալը եւ արձանագրելը: Սուրբ Հաղորդութեան ատեն, կ'օգնէին երէցին/քահանային Ս. Հաղորդութիւնը մատուցանելով կամ բաշխելով հաւատացեալներուն: Ըստ Յուստինիանոս Վկային (Justin the Martyr Յ. Ք. 100-165)

«սարկաւագները նուիրագործուած զոհագործումը կը տանէին անոնց, որոնք բանաւոր պատճառով բացակայած էին Հաղորդութեան տօնախմբութենէն»: Սարկաւագները կ'առաջնորդէին հաւատացեալները պաշտամունքի ժամանակ եւ ապաշխարողներուն եւ երախաներուն նշան կու տային որ Կանոնին (Հաւատացեալներու Պատարագին) սկսելէն առաջ եկեղեցիէն դուրս ելլէին եւ գաւիթին մէջ շարունակէին արարողութեան հետեւիլ:

Հիպպոլիտոս Հոռմէացիին (*Hippolytus of Rome* Յ. Ք. 170-235) սարկաւագը կը նկատէր եպիսկոպոսին եւ եկեղեցւոյ միջեւ եղող կապը: Եպիսկոպոսութեան աստիճանին աճումով եւ զարգացումով, սարկաւագները եղան եպիսկոպոսին անմիջական օգնական պաշտօնեաները: Իգնատիոս Անտիոքացի Հայրապետ (*Ignatius of Antioch* Յ. Ք. 35-110), Տրիլիանցիներուն ուղղած իր նամակին մէջ, զանոնք «եպիսկոպոսին խորհրդականներ»ը կը կոչէ: Հոգեւորական դասուն մէջ, Իգնատիոս ջերմ խօսքեր կ'ուղղէ սարկաւագներուն, զանոնք իրեն «ամենէն մտերիմ» անձերը կոչելով, եւ կը նախընտրէ անոնց ակնարկել որպէս իր «ստրուկ-գործակիցներ»: Իգնատիոսի համաձայն, եթէ եպիսկոպոսը զՔրիստոս կը ներկայացնէ, սարկաւագները, ուրեմն, Քրիստոսի պատկերն են որպէս «բոլորին ծառաներ»ը: Անոնց ծիսական պաշտօնին ակնարկելով կ'ըսէ. «Անոնք նաեւ, որոնք Յիսուս Քրիստոսի պաշտօնեաներուն սարկաւագներն են, պէտք է ամբողջական զոհացում տան բոլորին, որովհետեւ անոնք չեն ծառայեր պարզ կերակուրին եւ ըմպելիին, այլ կը սպասարկեն Աստուծոյ եկեղեցւոյ»:

Փոխադարձաբար, ամէն ոք պէտք է յարգանք ցոյց տայ սարկաւագներուն հանդէպ: Անոնք կը ներկայացնեն Յիսուս Քրիստոսը, ճիշդ այնպէս ինչպէս եպիսկոպոսը ունի Հօր Աստուծոյ պաշտօնը եւ երէցները (քահանաները) կը նմանին Աստուծոյ ժողովին եւ առաքելական խումբին» (Իգնատիոս առ Տրիլիանցիս 3.1, Գլ. 2.3, 7.2): Շարունակելով իր խօսքերը սարկաւագներուն մասին, Փիլիպպեցիներուն ուղղած իր նամակին մէջ, հետեւեալը կ'ըսէ. «...գոռս եւ կ'ողջունեմ Յիսուս Քրիստոսի արիւնով, որ յափտեմական եւ մնայուն սէր էր, մասնաւորաբար եթէ անոնք եպիսկոպոսին հետ միութեան մէջ են եւ երէցներուն եւ սարկաւագներուն հետ, որոնք նշանակուած են Յիսուս Քրիստոսի ծառայութեան մէջ, որ իր կամքին համաձայն, հաստատեց իր Սուրբ Հոգիով» (Իգնատիոս առ Փիլիպպեցիս, Ներածական, 4.1, 7.1):

Իսկ Պողիկարպոս Զմիւռնացի Հայրապետը (*Polycarp of Smyrna* Յ. Ք. 69-155) Փիլիպպեցիներուն ուղղած իր նամակին մէջ կը խօսի սարկաւագներուն նկարագրին մասին եւ ձեւով մը կը կրկնէ Պօղոս Առաքեալին խօսքը, Տիմոթէոսի ուղղած իր նամակին մէջ (Ա. Տիմ. 3.8). «Նմանապէս սարկաւագները պէտք է անմեղ ըլլան Իր [Աստուծոյ] արդարութեան առջեւ, իբրեւ Աստուծոյ եւ Քրիստոսի ծառաները եւ ոչ մարդոց: Թող չըլլան զրպարտիչներ, երկեզու, դրամասէր, ըլլան չափաւոր բոլոր հարցերուն մէջ, կարեկից, զգոյշ, ապրող Տիրոջ նշմարտութեան համաձայն որ եղաւ «ծառայ ամենայնի»:

Կիպրիանոս (*Cyprian of Carthage* Յ. Ք. 200-258) կ'ըսէ թէ սարկաւագները հաստատուեցան առաքեալներէն «իբրեւ պաշտօնեաներ իրենց եպիսկոպոսութեան եւ եկեղեցւոյ, ուրկէ անոնց կը վստահուի սուրբ գործերու ծառայելը»: Իսկ Առաքելական աւանդութիւնը կը հաստատէ թէ «սարկաւագները փահմայութեան համար չեն ձեռնադրուած, այլ որպէսզի եպիսկոպոսին օգնեն եւ կատարեն այն ինչ որ կը հրամայուի իրենց»: Եւ վերջապէս, Առաքելական Ուսուցումը կ'ըսէ, որ սարկաւագները պէտք է ըլլան եպիսկոպոսին ականջները, բերանը, սիրտն ու հոգին:

բ. Հովուական: Սարկաւագներուն այս պաշտօնը կ'ընգրկէր հիւանդներուն, աղքատներուն, չքաւորներուն, մասնաւորաբար այրիներուն եւ որբերուն, եւ բանտարկեալներուն այցելութիւնը՝ եպիսկոպոսին տեղեկացնելով անոնց պէտքերը եւ մատակարարելով եկեղեցւոյ ողորմութիւնը (զրամական օգնութիւն): Սարկաւագներու պարտականութեան մաս կը կազմէր նաեւ հսկել ծխականներու հոգիներուն եւ տեղեկացնել եպիսկոպոսին այն պարագաները, որոնք մեղաւոր են կամ հոգեկան հանդարտութեան պէտք ունին: «Դոմ՝ սարկաւագներդ, կ'ըսէ Առաքելական Սահմանադրութիւնը, պէտք է հսկէք բոլոր անոնց վրայ, որոնք պէտք ունին հսկողութեան կամ անոնց վրայ, որոնք ծայրայեղ տառապանքի մէջ են եւ եպիսկոպոսին տեղեկացնէք»:

Հիւանդանոցներու եւ այլ բարեգործական կազմակերպութեանց հաստատումով, սարկաւագներու պաշտօնը նշանակալից կերպով սահմանափակուեցաւ: Երբ եկեղեցւոյ ընկերային կեանքը ուրիշներուն փոխանցուեցաւ եւ կամաց-կամաց սարկաւագութիւնը կորսնցուց իր կարեւորութիւնը եւ մինչեւ իսկ սկսան նկատուիլ իբրեւ ստորադաս պաշտօնեաներ հասարակ պաշտամունքին եւ դէպի քահանայութիւն տանող ճամբուն առաջին քայլը:

Իրենց հովուական պարտականութեան լոյսին տակ, սարկաւագութեան պաշտօնին պատրաստուողին նկարագրի ընդգծումը, մատնանշուած Ա. Տիմոթէոսին մէջ, յարմար է, որովհետեւ իրենց անընդմէջ այցելութիւնները ժողովուրդին մէջ եւ իրենց պատասխանատուութիւնները եկեղեցւոյ նիւթական մատուցումին մէջ, շատ մը փորձութեանց առիթ կու տային սարկաւագներուն եւ իրենց ընտանիքներուն, ինչպէս բամբասանք, ազահութիւն, զրպարտութիւն եւ անժուժկալութիւն: Իգնատիոս Հայրապետ անոնց հովուական այս պաշտօնին ակնարկելով, կ'ըսէ.

«Հետեւաբար, ձեզի համար ազնիւ բան մըն է, իբրեւ Եկեղեցի Աստուծոյ, ընտրել սարկաւագ մը, որ առաքելութեամբ հոն երթայ, իբրեւ Աստուծոյ ներկայացուցիչը եւ պաշտօնական ծառայութեան մը ատեն շնորհաւորէ զանոնք եւ փառաւորէ Անունը»:

Սարկաւագներու այս պաշտօնին մաս կը կազմէր նաեւ եկեղեցւոյ սեփականութեան վերատեսութիւնը եւ եկեղեցւոյ ելեմուտքի տնտեսութիւնը:

գ. Քարոզիսուական: Ներկայ ժամանակներուն, ձեռնադրութեան ժամանակ սարկաւագներուն քարոզելու իշխանութիւն չի տրուիր: Գործք Առաքելոցէն գիտենք, որ Ստեփանոս (Գործք 7.1-53) եւ Փիլիպպոս (8.26-36) քարոզեցին եւ նոյնիսկ Փիլիպպոս մըկրտեց Եթովպիացի ներքինին (8.37-40): Դարերու ընթացքին սարկաւագներ, միայն տեղւոյն հոգեւոր հովիւին կամ եպիսկոպոսին արտօնութեամբ կրնան քարոզել: Աստուածաբանական դպրոցներու մէջ, սարկաւագներ, որոնք քահանայութեան աստիճանին պիտի դիմեն, որպէս «փորձ» եւ «պատրաստութիւն» քարոզ կը պատրաստեն եւ կը «քարոզեն»: Հետաքրքրական է, այսօր գաղութի մէջ աշխարհական սարկաւագներ կրնան քարոզելու նոյն պաշտօնը կատարել, թերեւս եկեղեցւոյ բարձրաստիճան իշխանութեանց կողմէ քննարկուի այս հարցը եւ որոշում մը կայացուի:

Եզրակացնելով ըսենք որ առանց կասկածի, սարկաւագութեան պաշտօնը ծնունդ առաւ եւ զարգացաւ եկեղեցւոյ կեանքին մէջ իբր պատասխան մասնաւոր կարիքներու: Բայց անոր ներշնչումը վստահաբար Քրիստոսի օրինակն էր, որ «ոչ եկն առնուլ պաշտօն, այլ՝ պաշտել» (Մատթ. 20.28, Մարկ. 10.45, Յովհ. 13.1-17): Ծառայելու գաղափարը եւ ծառայելը կ'ընդգծեն Քրիստոսի ամբողջ ուսուցումը իր առաքելութեան մասին եւ

նաեւ իրմէ ետք, իր աշակերտներուն առաքելութեան մասին: Ի մօտի ունենալով որ Հաղորդութեան խորհուրդը եկեղեցւոյ արարողական կեանքին կարեւորագոյն խորհուրդն է եւ թէ եկեղեցական բոլոր պաշտօնները խորանէն սկիզբ կ'առնեն, կրնանք ըսել որ սարկաւագութիւնը նուիրապետական այն կարգն է, որ կը կենայ հաւատացեալ ժողովուրդին եւ եպիսկոպոսներուն ու քահանաներուն միջեւ:

Հետեւաբար, սարկաւագութիւնը «կարգն է հաստատուած առաքելութեան, Աստուծոյ եւ Քրիստոսի անունով, որուն ամբողջական յարգանք վայելողներն են, կատարելու գործնական եւ ուղղակի աշխատանք քահանայացած ժողովուրդին, որով սարկաւագները իրենք զիրենք պէտք է անվերապահօրէն ընծայաբերեն Աստուծոյ»:

Մարկոս Աւետարանի բառերով. «այլ որ կամիցի ի ձեռն մեծ լինել՝ եղիցի ձեռ պաշտօնեայ: Եւ որ կամիցի ի ձեռն առաջին լինել՝ եղիցի ամենեցուն ծառայ» (Մարկ. 10.43):

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բարեկարգութեան աշխատանքներու ծիրէն ներս նուիրապետական աստիճաններու բարեկարգումը, սարկաւագներուն մկրտելու եւ քարոզելու իրաւունքները վերահաստատելու կարելիութիւնը եւս լուրջ եւ առարկայական մտածողութեան նիւթ պէտք է դառնայ Եպիսկոպոսական ժողովի համար: Այս բոլորի կողքին, այս օրերուս, երբ Հռոմէական եկեղեցին կ'արծարծէ իգական սեռին առջեւ սարկաւագութեան աստիճանը բանալու կարելիութիւնը, ինչո՞ւ մեր եկեղեցին տակաւին քարացած պէտք է մնայ իր մտածողութեան եւ մօտեցումին մէջ:

Հայաստանեայց Առաքելական եւ Ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ, սարկաւագներուն կամ սարկաւագուհիներուն մասին գրեթէ ոչինչ գիտենք IX-X դարերէն առաջ: 1184-ին, Մխիթար Գոշ կը նկարագրէ սարկաւագուհիներ, որոնք Աւետարան կը կարդային եւ կը քարոզէին մայրապետարաններու մէջ եւ կիներու մկրտութեան ժամանակ ներկայ կը գտնուէին արարողութեան (Մեկնութիւն Պատարագի, 225-րդ գլուխ): 1299-ին, Ստեփանոս Եպիսկոպոս Օրբէլեան (մահացած 1304-ին), իր «Պատմութիւն Սիսական Նահանգին» գրքին մէջ (2-րդ գլուխ, Եկեղեցւոյ Կարգերուն մէջ), կը նկարագրէ սարկաւագուհիները որպէս Աւետարան կարդացող եւ քարոզիչ, բայց անոնց մկրտութեան մասնակցութեան մասին ոչինչ կ'ըսէ:

Սարկաւագուհին կը ծառայէր խորանին բայց ոչ միայն մայրապետանոցին մէջ, այլ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ, բայց ան սարկաւագներէն անշատ կը կենար եւ Սուրբ Հնծաներուն չէր դպնար: Ան իր ուրարը իր աջ կողմը կը կրէր: XVII դարուն (մշակութային, հոգեւոր եւ վանական վերազարթօնքի շրջան մը Հայց. Եկեղեցւոյ մէջ), սարկաւագուհիները Հայաստանէն դուրս միայն Պարսկաստանի մէջ կը տեսնենք: XVII եւ XVIII դարերուն, սարկաւագուհիները կը գտնենք մայրապետանոցներու մէջ: Նոր Զուղայի Սուրբ Կատարինէ վանքին մէջ կազմակերպուած մայրապետանոց կար, հիմնուած 1623-ին, երեք մայրապետներու ժամանումով հին Զուղայէն: 1839-ին 16 մայրապետներ կային Նոր Զուղայի մէջ: Այս ժամանակաշրջանին, գոնէ երեք ուրիշ վայրերու մէջ մայրապետանոցներ կային, ուր սարկաւագուհիներ կը ձեռնադրուէին՝ Թիֆլիս, Շուշի, եւ Կոստանդնուպոլիս: Սարկաւագական ձեռնադրութեան աղօթքներուն մէջ, մանր ուղղումներ տեղի կ'առնեն, որուն ընթացքին ընծայեալին ապագայ քահանայական աստիճանին հասնելու բաժինը կը զեղշուի, որովհետեւ տակաւին Հայց. Եկեղեցին կիներուն քահանայական աստիճան չի շնորհեր:

Սարկաւագուհիներու ձեռնադրութեան հայկական աղօթքը շատ հաւանաբար առնուած է բիւզանդական աղօթքէն, հիմնուած Առաքելական կանոնին վրայ, վրացերէնէ

Թարգմանությունով, շատ հաճախեց VII դարէն ետք: XX դարուն Արեւելեան Ուղղափառ եկեղեցիներուն մէջ, սարկաւագուհիները կը գտնենք տարբեր անուններու ներքեւ, յատկապէս ընկերային եւ հոգեւոր ծառայութեան նուիրուած անհատներ, որոնք կը ներառեն մայրապետներ եւ միայն Հայց. եկեղեցւոյ մէջ խորանին ծառայող:

«Արարատ» ամսաթերթ, 1871, 9-րդ թիւին մէջ (էջ 302) հետեւեալ յայտարարութիւնը ունի. «ԳԱՅԻԱՆԷ ԱԻԱԳ ՍԱՐԿԱԻԱԳՈՒՅԻ, ՎԵՌ. Կաթողիկոս (Գէորգ Դ.), բարեհաճեցաւ ոսկեթել ծոպով՝ զարդարեալ մի սաթեայ համրիչ ընծայել Տփլիսայ Ս. Ստեփ. Վանուց Կուսանոցի Վանահայր Համեստափայլ Գայիանէ Աւագ սարկաւագունույ Բէնպութեանց ի վարձատրութիւն անձնանուէր ջանիցն վասն շինութեան եկեղեցւոյ յիշեալ վանուց, եւ ի քաջալերութիւն հաստատելոյ եւ բարեկարգելոյ զօրիորդական դպրոց մի ըստ առաջարկութեան Նորին ՎԵՌ. Օծութեան»:

XX դարուն, Հայց. եկեղեցւոյ մէջ Քոյր Հովիտի մէջ Սասունեան (մահացած 2007-ին), վերջին ձեռնադրուած սարկաւագուհին էր, որ նաեւ գործօն մասնակցութիւն ունէր ընկերային ծառայութեան մէջ: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, ան Գալֆայեան Որբանոցին պատասխանատուն էր, եւ Պատրիարքարանի հաշուապահ, ծառայելով զանազան գաղութներու մէջ Կիրակի օրերուն: Յետագային ան, Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի կոչին ընդառաջելով, հաստատուեցաւ Լիբանան եւ ծառայեց Թոշնոց Բոյնին մէջ:

2017-ին, Թեհրանի առաջնորդ՝ Գերշ. Տ. Սեպուհ Արք. Սարգիսեան, Թեհրանի Սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ սարկաւագ ձեռնադրեց երիտասարդ հայուհի մը, որ արհեստով anesthesiologist է: 2015-ին, հարցազրոյցի մը ընթացքին, Արամ Ա. Կաթողիկոս խօսեցաւ Հայց. եկեղեցւոյ շրջագծէն ներս իգական սեռի եւ սարկաւագուհիներու դերերուն մասին՝ ըսելով. «Աւանդութիւնը շատ կարեւոր է, բայց աւանդութիւնը պէտք է քայլ պահէ փոխուող ժամանակներուն եւ իրականութեանց հետ, ինչպէս նաեւ եկեղեցւոյ ժողովուրդին ակնկալութիւններուն հետ»:

Իրենց պարտականութիւնները ամբողջացնելու համար, սարկաւագուհիները կ'օժանդակեն եպիսկոպոսին եւ երէցներուն: Արեւելեան Ուղղափառ եկեղեցիներուն համար, տարբեր պատճառներով, սարկաւագուհիներուն կարիքը կը զգացուի հոգեւոր դաստիարակութեան եւ առաքելական աշխատանքներու մէջ: Արեւելեան եկեղեցիներու համար (Ղպտի, Ասորի, Եթովպական, Հնդկական, եւ Հայ Առաքելական) աննախընթաց արժէք կրնայ ունենալ յատուկ հանդիպումներ կազմակերպելը այս նիւթին շուրջ, ուր կարծիքներու եւ փորձառութիւններու փոխանակում տեղի կ'ունենայ եւ կը վերանորոգուի կանանց սարկաւագական աստիճանը՝ նկատի ունենալով անոնց յատուկ եւ կարեւոր ներդրումը այս բոլոր եկեղեցիներուն հոգեւոր եւ հովուական կարիքներուն համար, ի մասնաւորի այս եկեղեցիներուն այն համայնքներուն մէջ, որոնք կը գտնուին Սփիւռքի մէջ: Տակաւին շատ գործ կայ այս աշխատանքները արդիւնաբերութեան հասցնելու, եւ հաճախեալ, Արամ Կաթողիկոսի «Սփիւռքի Տարի - Վերակազմակերպում»-ի կոչին մէջ սարկաւագուհիներու աստիճանը իր արժանաւոր տեղը կրնայ գրաւել եկեղեցւոյ ծառայական կերպին մէջ:

Առաջին քայլը սարկաւագուհիներու աստիճանին պատմական առարկայական քննարկում կատարելն է՝ այսինքն Արեւելեան Ուղղափառ եկեղեցիներու աղօթքներուն ու ձեռնադրութեան պաշտօնի նիւթերը կարդալն է: Այս եկեղեցիներուն մէջ սարկաւագուհիներու աստիճանին վերահաստատման գլխաւոր վախը այն է, որ ասիկա յետագային պատճառ պիտի դառնայ կանանց քահանայական եւ եպիսկոպոսական աստիճաններ:

րուն բարձրացնել: Կանանց սարկաւազական ձեռնադրութիւնը սրբազան ձեռնադրութիւն չէ, ինչպէս է պարագան քահանայական եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց, որովհետեւ կանանց սարկաւազական աստիճանը տարբեր պարտականութիւններ եւ պատասխանատուութիւններ կը ներառնէ: Միւս կողմէ կանանց սարկաւազական աստիճանի վերահաստատումը հրամայական անհրաժեշտութիւն մըն է: Այսպիսի հարցումի մը լուծումը, ինչպէս արդէն ըսինք, եպիսկոպոսական ժողովի քննարկման պէտք է ենթարկուի եւ լուծում մը յառաջացնէ նկատի ունենալով եկեղեցւոյ այժմու կարիքները:

ՆԱԽԱՍԱՐԴ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

Փրոֆ. փիլիսոփայութեան եւ բաղդատական կրօններու

Օգտագործուած Աղբիւրներ

1. Հ. Աճառեան, Հայերէնի արմատական բառարան, Երեւան, 1926:
2. Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Խ. Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1837:
3. Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, Երեւան, 1944:
4. Black, A & C (ed.) *Encyclopedia Britannica*, (1973). vol. 7 – 8.
5. Bylander, Fr. Mark (translator). *Didache: The Teaching Of The Twelve Apostles*. (Fifth Estate. 1965)
6. Cross, F. L. (ed.) *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. (Oxford University Press, 1958).
7. Cross F. L. & Livingstone, E. A. (ed.) *Dictionary of the Christian Church*. (Oxford University Press, 1959).
8. Davis, J. G., “*Deacons, Deaconess and the Minor Order in Patristic Period*,” JEH, XIV (1963).
9. F. J. A., *The Christian Ecclesia*, (1897).
10. Hanks, Patrick & Potter, Simeon (ed.). *Hamlyn Encyclopedic World Dictionary*. (Golden Books Publishing Company, 1971).
11. Hornby, Albert Sydney (ed.) *The Advanced Learner’s Dictionary of Current English*. (Oxford University Press, 1984).
12. Kirk, K. E., (ed.). *The Apostolic Ministry*, (1946).
13. *Oxford American Dictionary*. (1972).
14. Rahner, Carl & Vorgrimmler, Herbet. *Dictionary of Theology*.
15. Richardson, Cyril C. (ed.) *The Library of Christian Classics: Early Christian Fathers*. (Westminster John Knox Press, 1972).
16. *The Interpreter’s Bible*, (Rosemary Pugh Books, 1952) vol. IX.
17. *The Ministry of the Deacons*, world Council Studies, §2 (1965).
18. Watson, O.C., *Larousse Illustrated International (Encyclopedia and Dictionary)*. 1972.

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

**14-ՐԴ ԴԱՐԻ ՅԱՅՏՆԻ ԳՐԻՉ ՆԱՏԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԻ
ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՍԵՐՏ ԿԱՊԵՐԸ ԿԵԱՆՔՈՒՄ ԵՒ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ**

Մուտք

14-րդ դարի 30-ականներից սկսած՝ Ղրիմը դարձավ Հայաստանի տարբեր գրչութեան կեդրոններից եկած աւանդների միաձուլման եւ յետագայ զարգացման կեդրոն:

Ղրիմի հայկական գաղութի պատմութեանն անդրադարձել են մի շարք ուսումնասիրողներ¹: Գաղութի սկզբնաւորման եւ զարգացման հարցերը քննելիս Լեւոն Խաչիկեանը եղած փաստերի շարքում մեծ ուշադրութիւն է դարձրել նաեւ Ղրիմում ընդօրինակուած ձեռագրերին՝ իբրեւ գաղթօջախի պատմութեան ուսումնասիրութեան լաւագոյն աղբիւրներ: Վերջիններիս մասին գրում է. «Երբ ուշադրութեամբ ծանօթանում ենք դրանց յիշատակարաններին, դարձեալ յանգում ենք այն եզրակացութեան, որ Ղրիմում հայկական գաղթօջախներ գոյութիւն են ունեցել 14-րդ դարից շատ առաջ»²:

Չնայած 11-13-րդ դդ. «Ղրիմի թերակղզու զանազան մասերում կար հայկական մըշտական բնակչութիւն»³, այնու ամենայնիւ ընդունուած է Ղրիմի հայկական գաղութը լիարժէք ձեւաւորուած համարել 14-րդ դարում:

Իսկ երբ է ձեւաւորուել Ղրիմի հայ գրչութեան կեդրոնը: Մինչեւ 14-րդ դարի առաջին կէսը Սուրխաթում ընդօրինակուած սակաւաթիւ ձեռագրեր են մեզ հասել. վերջիններիս գոյութիւնն արդէն փաստում է, որ մինչ 40-ական թուականների մեծ ներգաղթը Ղրիմում ձեռագրեր էին ընդօրինակում: Միւս կողմից էլ եղած օրինակները բաւարար չեն՝ կարծելու, որ Ղրիմի գրչութեան կեդրոնն արդէն ձեւաւորուած էր:

Այսպիսով, եթէ Ղրիմի հայ գրչութեան կեդրոնի ձեւաւորման շրջանը համարենք 14-րդ դարի 20-30-ական թթ., ապա 40-ական թուականները գրչութեան կեդրոնի ծաղկման շրջանն էր⁴: Նատեր գրչին կարող ենք համարել ծաղկման շրջանի հիմնադիրներից:

Գրիչ նատերը կնոջ՝ Մլհաւանի, չորս որդիների՝ Յովհաննէսի, Աւետիսի, Ստեփանոսի եւ Գրիգորի, դուստրերի՝ Տիկին եւ Հեղինէ անուններով, Ղրիմում յայտնուեց 1341-1342 թթ. ընթացքում: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Հայաստանի տարբեր բնակավայրերը, որ արհեստագործական եւ առեւտրային երբեմնի ծաղկուն կեդրոններ

¹ Տե՛ս Խ. Փոքրեկյան, Ե՞րբ է կատարուել հայերի մուտքը Ղրիմ, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1962, № 2, էջ 104-117, Վ. Միքայէլեան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմութիւն, Երեւան, 1964, Լ. Խաչիկեան, Հայերը հին Մոսկուայում եւ Մոսկուայ տանող ճանապարհների վրայ, Լ. Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հ. Բ, Երեւան, 2017, էջ 195-322 եւ այլն:

² Լ. Խաչիկեան, Հայերը հին Մոսկուայում եւ Մոսկուայ տանող ճանապարհների վրայ, Լ. Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հա. Բ, Երեւան, 2017, էջ 226-227:

³ Վ. Միքայէլեան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմութիւն, Երեւան, 1964, էջ 46:

⁴ Լ. Խաչիկեանը Ղրիմահայ գաղթօջախների պատմութիւնը բաժանում է չորս շրջափուլի: Ղրիմի գրչութեան կեդրոնի ձեւաւորման եւ ծաղկման շրջանը համապատասխանում է նշուած շրջափուլերից երրորդին, տե՛ս Լ. Խաչիկեան, Հայերը հին Մոսկուայում եւ Մոսկուայ տանող ճանապարհների վրայ, Լ. Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հ. Բ, Երեւան, 2017, էջ 218:

էին, տնտեսապէս քայքայուած էին մոնղոլական կեղեքիչ հարկերի եւ քոչուոր ցեղերի՝ մէկը միւսին յաջորդող արշաւանքների եւ աւերածութիւնների պատճառով⁵։ Նատերն այն մեծ թուով արհեստաւորներից էր, որոնք այդ շրջանում Ղրիմ գաղթեցին Բաբերդից եւ շրջակայ գաւառներից։ Շատերի պէս Նատերի ընտանիքի համար էլ Ղրիմը դարձաւ այն ապահով եւ նպաստաւոր վայրը, որտեղ ոչ միայն ֆիզիքական փրկութիւն գտան, այլեւ աշխատանքի հեռանկար տեսան։ Նատերը, յայտնուելով Սուրխաթ քաղաքում, հաստատուեց Վերին հողեսներ յայտնի թաղամասում։ Բոլորովին նոր միջավայրում յայտնուած վարպետ⁶ գրչի գործունէութիւնը չընդհատուեց՝ դատելով 1342 թ. Սուրխաթում կատարած ձեռագրի ընդօրինակութիւնից։ Ըստ ամենայնի՝ Նատերը եւ իր նմանները Ղրիմում ոչ միայն եւ ոչ այնքան թշնամու գերութիւնից մազապուրծ գաղթականներ էին, այլ խաղաղ աշխատանքի հեռանկարով Ղրիմի առեւտրային եւ արհեստագործական աշխոյժ բնակավայրեր գաղթած արհեստաւորներ։

Այսպիսով, Նատեր գրիչը 1342 թ.-ից հաստատուեց Սուրխաթ քաղաքում, շարունակեց ձեռագրեր ընդօրինակել, դարձաւ ուսուցիչ եւ առաջնորդ որդիների եւ թոռների համար, ստեղծեց գրչագրական դպրոց՝ հարուստ ձեռագրական ժառանգութեամբ՝ դառնալով Նատերենց յայտնի տոհմի նախապապը⁷։ Մեծանուն գրիչն իր գործունէութեամբ դարձաւ Ղրիմի գրչութեան կեդրոնի եւ Ղրիմի հայ գաղթօջախի պատմութեան կարեւոր դերակատարներից մէկը։

Ընտանիքի անդամների ընդհանուր գործը

Նատեր գրչի մասնագիտութիւնը ժառանգեցին իր զաւակները, վարպետի բոլոր չորս որդիները գրիչներ էին։ Նատերի աւագ որդուն՝ վաղամեռիկ Յովհաննէսի գրչութեամբ ձեռագրեր մեզ չեն հասել, սակայն հաւանական ենք համարում, որ նա էլ եղբայրների պէս տիրապետում էր գրչութեան արուեստին, կատարում ընդօրինակութիւններ։ Յովհաննէսի մահուան առիթով գրած յայտնի յիշատակարանում որդու արժանիքները թուելիս Նատերը գրում է. «...կարգացողաց էր ցանկալի»⁸։ Այս տողը ենթադրել է տալիս, որ Յովհաննէսը գուցէ բանաստեղծ կամ գրիչ էր։ Միւս եղբայրների հետ Յովհաննէս եղբորը գրիչ է կոչում նաեւ Ստեփանոսը. «զեղբարսն իմ մեկնաւորք՝ զԱւետիս, զՅովհաննէս, զԳրիգոր եպիսկոպոս»⁹։ Յովհաննէսի՝ գրիչ լինելու մասին վկայութիւն կայ Նատերի որդի Ստեփանոսի աշակերտ Պօղոս գրչի՝ 1398 թ. գրած յիշատակարանում։ Գրիչը, ընթերցողին խնդրելով յիշել իր վարպետին, տալիս է նաեւ վերջինիս եղբայրների անունները. «... եւ զեղբարսն իւր՝ զտէր Գրիգոր եպիսկոպոսն, եւ զԱւետիք ծաղկաւղ, եւ զՅովհաննէս զանհաս գրիչն, եւ զամենայն համարէն ազգայինսն իւր յիշեսջիք յաղաթս ձեր, ամէն»¹⁰։ Յիշատակագիրը Յովհաննէսին անհաս գրիչ է կոչում։ Հետաքրքիր է անհաս բառի գործածութիւնը։ Ի հարկէ, քսան տարեկան հասակում մահացած

⁵ Տե՛ս Հայոց պատմութիւն, հ. II, միջին դարեր (IV դար-XVII դարի առաջին կէս), գիրք երկրորդ (IX դարի կէս-XVII դարի առաջին կէս), Երեւան, 2014, էջ 526-528։

⁶ Գրչի վարպետութեան մասին են վկայում ստեղծագործական առաջին շրջափուլին վերաբերող ընդօրինակութիւնները՝ արուած Բաբերդում 1334-1341 թթ.։

⁷ Նատեր գրչի ընտանիքի գործունէութեան մասին տե՛ս Է. Կորյսմազեան, Դրիմի հայ մանրանկարիչների մի ընտանիքի մասին, ՊԲՀ, № 2, 1968, էջ 184-190; Ն. Արք. Ծովակաճ, Նատեր գրիչ եւ Նատերեանք, «Սիոն», թիւ 11-12, 1973, էջ 358-360։

⁸ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթևոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 405։

⁹ ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 538։

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 623։

Յովհաննէսը, ըստ էութեան դեռեւս անհաս գրիչ էր «տհաս», «խակ»¹¹ իմաստով, այնուամենայնիւ կարծում ենք բառը գործածուած է «անհասանելի», «բարձր», «անգերազանցելի» իմաստով՝ հաշուի առնելով, որ Պօղոս գրիչն իր ուսուցչին նոյնպէս այդ բառով է բնութագրում՝ «զվարպետն իմ զՍտեփանոս Նատերանց զանհաս գրիչն»։ Յանկացած դէպքում 1398 թ. գրուած այս տողերը Յովհաննէսի գրիչ լինելու մասին հերթական վկայութիւնն են։

Նատերի կրտսեր որդի Գրիգորի գրչութեամբ մէկ ձեռագիր Աւետարան է մեզ հասել՝ ՄՄ 8388՝ գրուած 1357 թ.։ Չի բացառուում, որ Գրիգորը առնուազն 1362 թ.՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ գուցէ մասամբ հեռացել էր տոհմական զբաղմունքից։ Այդ հանգամանքը, սակայն, թոյլ չի տալիս ենթադրել գրչի պակաս վարպետութեան մասին։ Վստահաբար, Գրիգորը լիովին տիրապետել է գրչութեան արուեստին։ Այդ մասին վկայութիւն ունի նրա եղբայր Աւետիսը. իր եղբայրների մասին գրում է. «Յիշեցէք եւ զՍտեփանոս քահանա եւ զտէր Գրիգոր եպիսկոպոս Խաղտեաց գաւառի՝ զհարազատ եղբարս իմ եւ զքաջագրիչսն»¹²։

Որդիներից առաւել բեղուն գործունէութիւն էին ծաւալում Աւետիսը եւ Ստեփանոսը, որոնք գրիչ լինելուց բացի նաեւ ծաղկողներ էին, եւ որոնցից առանձնակի բարձր արուեստով են փայլում Աւետիսի ձեռագրերը։

Շատ կարեւոր է Նատերենց ստեղծած ձեռագրական ժառանգութեան ընդհանուր, ամբողջական ընկալումը եւ քննութիւնը ոչ միայն այն պատճառով, որ ընտանիքի անդամները, լինելով մէկ գրչի՝ Նատերի աշակերտները, միեւնոյն ձեռագրական աւանդների կրողն էին, այլեւ այն պատճառով, որ շատ անգամ աշխատում էին միասին։ Երբ ուշադրութեամբ հետեւում ենք տոհմի ստեղծած ձեռագրաշարքին (աւելի քան 30 ձեռագիր), նկատում ենք, որ Նատեր գրիչը, վաղ պատանեկութիւնից որդիներին ուսուցանելով գրչութեան արուեստը, վերջիններիս աստիճանաբար մասնակից էր դարձնում ձեռագրաստեղծման աշխատանքներին։ 1342 թ. Սուրխաթում ընդօրինակած Աւետարանի յիշատակարանում Նատեր գրիչը գրում է. «զորդին իմ՝ զԱւետիս, որ զմանր ծաղիկն շինեաց նոր»¹³։ Հաշուի առնելով, որ 1342 թ. Նատերի ընտանիքի՝ Ղրիմում հաստատուելու առաջին տարին էր, հասկանալի է, որ որդիներից առնուազն Աւետիսը եւ իրենից աւագ Յովհաննէսը Բաբերդում արդէն գրչութեան արուեստ էին սովորում, գուցէ նաեւ օգնում հօրը։ 1342 թ. հօր ընդօրինակած ձեռագիրը փոքրիկ զարդանախշերով զարդարող Աւետիսը 1344 թ. կրկին հօր գրչագրած Աւետարանում (ՄՄ 7637) երկու ծաղկողներից մէկն է¹⁴, իսկ 1346 թ. Աւետարանում (ՄՄ 7636) յիշատակում է իբրեւ ձեռագրի ծաղկող եւ կազմող՝ «զնկարող եւ զսանտրող»¹⁵։ 1348 թ. Աւետարանում (ՄՄ 7857) Աւետիսը հանդէս է գալիս ինքնուրոյն՝ իբրեւ գրիչ եւ ծաղկող։

Նոյն կերպ 1347 թ. հօրը թուղթ կոկելով օգնող Գրիգորը 1357 թ. ինքնուրոյն Աւետարան է ընդօրինակում։

¹¹ Ս. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1, Երեւան, 1944, էջ 139։

¹² ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 467։

¹³ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթևոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 388։

¹⁴ Դա պարզել է է. Կորիսմազեանը՝ համեմատելով ՄՄ 7637 եւ ՄՄ 7636 ձեռագրերի մանրանկարները, տե՛ս Է. Կորիսմազեան, Դրիմի հայ մանրանկարիչների մի ընտանիքի մասին, ՊԲՀ, № 2, 1968, էջ 185։

¹⁵ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթևոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 432։

Այսպէս, աւագութեան կարգով Նատերը, որդիների ձեռքը բռնած, սովորեցնում, «ընտելացնում» է գրչութեան արուեստին, այնուհետեւ բաց է թողնում ինքնուրոյն աշխատանքի:

Նոյն շղթան շարունակում է նաեւ յաջորդ սերունդը: Նոյնանուն Յովհաննէս որդիներին սովորեցնելու, ապա նրանց հետ աշխատելու աւանդոյթը շարունակում են նաեւ Աւետիսը եւ Ստեփանոսը: Աւետիսի որդի Յովհաննէսը 1371 թ. իր ընդօրինակած *Ճաշոցի (ՄՄ 7449)* յիշատակարանում գրում է. «յիշեսջի՛ք... զծաղկաւղ եւ շնորհազարդաւղ այսմ աստուածապատում մատենիս զԱւետիս դպիրն, զերեւելի եւ ականաւոր գրիչն, զորդին Նատերի քաջ իմաստասիրին»¹⁶: Ըստ *ամենայնի՝ Աւետիսը*, լինելով աւագը եղբայրների մէջ եւ հմուտ ծաղկող, իր վրայ է վերցրել նկարազարդման արուեստն ուսուցանողի դերը: Ասուածի վկայութիւնն են ծաղկող Ստեփանոսի աշխատանքների նմանութիւնները, ինչ-որ տեղ կրկնօրինակման փորձերը Աւետիսի գործերին, չնայած զիջում են վերջիններիս իրենց վարպետութեամբ¹⁷:

Յովհաննէս որդուն սովորեցրել եւ նրա հետ աշխատել է նաեւ Ստեփանոսը (*ՄՄ 7446, ՄՄ 3863, Երսղ. 12*): Այսպէս, Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի Հմր 12 ձեռագրի յիշատակարանում գրում է. «զՅովհաննէս որդեակն իմ, որ աշխատեցաւ ի խամ ծաղիկ սորա»¹⁸:

ՄՄ 7446 մատեանի գրիչ Մարկոսը ձեռագրի ծաղկողներ է յիշատակում Ստեփանոս Նատերենց գրչին «եւ զորդեակն իւր Յոհաննէս քահանայ ծաղկաւղ»¹⁹: Հայր եւ որդի աշխատել են նաեւ *ՄՄ 3863* ձեռագիրը գրելիս. հայրը գրիչն է, որդին՝ ծաղկողը²⁰:

Ինչպէս երեւում է, Նատերը որդիներին փոխանցել էր ոչ միայն իր մասնագիտութիւնը, այլեւ գրչութեան արուեստը կրտսերներին ուսուցանելու աւանդոյթը. ինչպէս Նատերը, այնպէս էլ որդիները, լինելով հմուտ վարպետներ, նաեւ ուսուցանող վարպետներ էին:

Այսպիսով, մեծանուն գրիչ Նատերը իր ժառանգներին ոչ միայն սովորեցնում էր, այլեւ «ներկայ» էր նրանց աշխատանքում: Մեզ հասած մի շարք ձեռագրեր «ստեղծել» են միասին՝ ընտանիքով. հայրը գրիչն էր, որդին՝ օգնող գրիչը կամ ծաղկողը: Կամ որդին գրիչն էր, ինքը՝ կազմողը: Նոյնիսկ ծեր հասակում, երբ պակասել էր աչքի լոյսը եւ ձեռքերի ուժը, նա շարունակում էր ձեռագիր ընդօրինակել կամ գոնէ մասամբ մասնակցել այդ գործին: *ՄՄ 6938* ձեռագիրը Աւետիս գրչի վկայութեամբ, որը նաեւ մատեանի ստացողն է, մեծ մասամբ ընդօրինակել է ալեւոր հայրը. «սկսայ ես՝ անպիտանս, ի սկիզբն, եւ գրեցի սակաւ ինչ եւ զայլն ետու ի հայրն իմ ծերացեալ, որոյ Նատեր կոչի»²¹: Հետաքրքիր է տեսնել որդիների ջերմ ու խոնարհ վերաբերմունքը հօր հանդէպ, որդիական սէրը եւ միաժամանակ աշակերտի խորը ակնածանքը: Աւետիս գրիչը հօրը բնութագրում է հետեւեալ խօսքերով. «Նատեր բազմամեայ ծեր գրիչ ժրաջան», «Նա-

¹⁶ Ժ. Դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 500:

¹⁷ Տէս Յ. Корхмазян, Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.), Ереван, 1978, стр. 42-43:

¹⁸ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Առաջին, կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ 90:

¹⁹ Ժ. Դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 595:

²⁰ Է. Կորիսմագեանը բարձր է գնահատում Յովհաննէս ծաղկողի արուեստը: Արուեստաբանը կարծում է, որ Յովհաննէսը ծանօթ է եղել իրեն ժամանակակից իտալացի վարպետների գործերին, որոնցից նկարազարդման արուեստի նոր մեթոդներ է սովորել: Տէս Յ. Корхмазян, Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.), стр. 60:

²¹ Ժ. Դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 413:

տեր գրիչ եւ իմաստուն»²²: Յիշատակարաններում հօրը մշտապէս յիշատակում է նաեւ Ստեփանոսը՝ իբրեւ «ժրաջան գրիչ», «ծնող» եւ «ուսուցանող»²³:

Մեծահամբավ գրիչ հօր եւ պապի հանդէպ նոյն ջերմութիւնը տեսնում ենք նաեւ թոռների յիշատակարաններում: Աւետիսի որդի Յովհաննէսը 1371 թ. գրում է. «յիշեալք զԱւետիս դպիրն՝ զերեւելի եւ ականաւոր գրիչն, զորդին Նատերի քաջ իմաստասիրին»²⁴:

Որդիների յիշատակարաններում Նատեր գրչի վերաբերեալ յաճախակի յիշատակումները, դրուատանքի եւ երախտագիտութեան խօսքերը պայմանաւորուած են ոչ միայն հայր-որդի կապով, այլեւ ուսուցիչ-աշակերտ կապով: Զաւակների համար, անշուշտ, հպարտութիւն էր Նատերի պէս հայր եւ ուսուցիչ ունենալը: Զմոռանանք նաեւ, որ մեծանուն վարպետին յիշատակելով՝ գրիչն անուղղակիօրէն ընդգծում էր նաեւ իբրեւ գրիչ իր հմտութիւնները եւ մատեանի արժանիքները:

Այսպէս, մեծանուն գրիչ Նատերի բազմաշխատ գործունէութեան մէջ խիստ կարեւոր եղաւ ուսուցանումը: Իր մասնագիտութիւնը փոխանցելով զաւակներին եւ թոռներին՝ գրչութեան արուեստը վերածեց տոհմական զբաղմունքի, հիմնեց ձեռագրական դպրոց՝ լաւագոյնս դրսեւորուելով իբրեւ բարձրարուեստ գրիչ, մեծավաստակ ուսուցիչ՝ հսկայական աւանդ ունենալով Ղրիմի հայ գրչութեան կենտրոնում:

Ընտանիքի անդամների սերտ կապերը

Նատերենց ձեռագրերը հարուստ են յիշատակարաններով: Մեծամասամբ ծաւալով ընդարձակ «փառքով» յիշատակարաններ են՝ ժանրին բնորոշ յատկանիշներով:

Ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է Խաչիկ Յարութիւնեանը, «յիշատակարանը, որպէս ձեռագրում գրչի անձնական տարածք, վերջինի համար ծառայել է ոչ միայն որպէս ստեղծագործելու, այլեւ երբեմն որպէս հասարակական, քաղաքական, կրօնական եւ կենցաղային տարբեր խնդիրների արծարծման ինքնատիպ հարթակ»²⁵: Այսպէս, իրենց «անձնական տարածքում», Նատերի տոհմի գրիչները ձեռագրի ստեղծման հանգամանքներն արձանագրելուց զատ եւ ստեղծագործել են, եւ հասարակական, քաղաքական խնդիրներ արծարծել, եւ ընտանեկան կարեւոր դրուագներ յիշատակել՝ վերջինների վերաբերեալ արտայայտելով իրենց վերաբերմունքը, յոյզերն ու ապրումները:

Յիշատակութիւններ կան ժամանակի պատմական այս կամ այն դէպքերի ու դէմքերի, թշնամու յարձակումների, գաղթի մասին: Այդ կարեւոր սկզբնաղբիւրները չեն վրիպել Ղրիմի հայ գաղութի պատմութիւնն այս կամ այն չափով ուսումնասիրողների աչքից: Այդ առումով շատ հետաքրքրական է ՄՄ 3797 ձեռագրի յիշատակարանը: Ընդարձակ շարադրանքում Նատերը՝ որպէս ձեռագրի ստացողներ, յիշատակում է ամենատարբեր արհեստների տիրապետող բազմաթիւ մարդկանց անուններ՝ ներկարար, կօշկակար, դերձակ, հիւսն եւ այլն: Ի թիւս այլ ուսումնասիրողներ՝ Լ. Խաչիկեանը քըննում է այս յիշատակարանը՝ իբրեւ հերթական վկայութիւն զրիմահայ գաղութի վաղեմութեան մասին. «Այսպիսով, Սուրխաթի հայ գաղութում ապրել ու աշխատել են բազմապիսի արհեստների տէր անձինք, իսկ այդ կարող էր լինել գաղութի սկզբնաւորումից

²² Ժ. Դ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 457, 467:

²³ Նոյն տեղում, էջ 460, 538:

²⁴ Նոյն տեղում, էջ 500:

²⁵ Խ. Յարութիւնեան, Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Երեւան, 2019, էջ 302:

առնուազն մի քանի տասնամեակ (եթե ոչ հարիւրամեակ) յետոյ»²⁶:

Նատերի ընտանիքի անդամները իրենց յիշատակարաններում յաճախ արձանագրել են ընտանեկան այս կամ այն կարեւոր դրուագներ: Այդ դրուագներից մէկն է Նատերի աւագ որդու՝ քսանամեայ Յովհաննէսի մահը 1344 թ.: Այս կորուստը ծանր ողբերգութիւն է դարձել ընտանիքի կեանքում եւ արտացոլուել հօր եւ եղբայրների բազմաթիւ յիշատակարաններում: Առանձնակի ուշադրութեան է արժանի Նատեր գրչի՝ որդու մահուան առիթով գրած ողբ-յիշատակարանը ՄՄ 7637 ձեռագրում²⁷: Հեղինակն այն չափածոյ է գրել, որն աւելի ազդեցիկ եւ գրաւիչ է դարձնում որդու կորստի ցաւով պատուած հօր խօսքը.

«Նուաստ Նատերս ողորմելի
է ինձ եղուկ յայս կենցաղի.
Սուգ ժամանեաց ողորմաղի,
Որով ողբոց եմ արժանի»²⁸:

Յիշատակարանը գրուած է ութվանկանի չափով, «ի» յանգով: Ծայրակապով գրուած տողերից յօդուում է հետեւեալը. «ՅՈՂԱՆՆԷՍ ՈՐԴԵԱԿ ԻՄ ՎԱՅ Է ԶՐԿՈՂԱՅՍ Ի ՔԷՆ ԱՅ ՎԱՅ»: Տողերը գրել է չափածոյին բնորոշ ոճով, իւրաքանչիւր տող գրուած է նոր տողից, տողերի սկզբնատառերն էլ գլխագրով՝ ընդգծելու համար ծայրակապը: Յիշատակարանն ընթերցելիս տեսնում ենք, որ Նատերը հմտօրէն տիրապետել է տաղաչափական արուեստին: Յիշատակարանում գործածած ութվանկանի, ինչպէս նաեւ տասներկու վանկանի չափերը յաջողութեամբ կիրառել է նաեւ մի քանի այլ չափածոյ յիշատակարաններում²⁹, որոնք նոյնպէս վկայում են Նատերի գրչի վարպետութեան մասին նաեւ բանաստեղծական խօսքում:

Յիշատակարանում դրսեւորուում է Նատերի պատկերաւոր մտածելակերպը: Ակընյայտ է, որ նա ոչ միայն լիարժէքօրէն տիրապետում է միջնադարեան բանաստեղծական ձեւերին, այլեւ՝ յաջողութեամբ կիրառում պատկերաւորման միջոցներ. խօսքը համեմունք է փոխաբերութիւններով, չափազանցութիւններով, մակդիրներով: Այս ամէնը, ինչպէս նաեւ յիշատակագրի՝ ընթերցողի հետ զգացմունքային եւ անկեղծ կապ ստեղծելու ունակութիւնը Նատերի յատկապէս չափածոյ յիշատակարաններին գեղարուեստական արժէք են հաղորդում, իսկ մեզ թոյլ են տալիս մեծանուն գրչին ընկալել նաեւ իբրեւ ստեղծագործող հեղինակ:

Հենրիկ Բախչինեանն այսպիսի յիշատակարաններն անուանում է նաեւ դամբանական, «որոնք իրենց բնոյթով մօտ են ժողովրդական մահերգերին եւ մեռելաթաղի գանձերին»³⁰: Անշուշտ, ժանրային յատկանիշներով այս յիշատակարանը շատ մօտ է ժողովրդական ողբին: Վերջինիս մասին Պօղոս Խաչատրեանը գրում է. «Այն մի կող-

²⁶ Լ. Խաչիկեան, Հայերը հին Մոսկուայում եւ Մոսկուայ տանող ճանապարհների վրայ, Լ. Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հ. Բ, Երեւան, 2017, էջ 228:

²⁷ Զեռագրի գրչութեան ժամանակը, ինչպէս նաեւ Յովհաննէս որդու մահուան թուականը պարզել է Լեւոն Խաչիկեանը՝ 1347 թ. Նատեր գրչի կատարած մէկ այլ ընդօրինակութեան հետ համեմատութեան արդիւմբում, տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 405 ձմբ.:

²⁸ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 405:

²⁹ ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 362, 435, 466:

³⁰ Հ. Բախչինեան, Հայկական ձեռագրերի յիշատակարաններ, Երեւան, 1980, էջ 37:

մից անդարձ կորուսեալի բարձրագոյ փառաբանութիւն, նրա գործի, անձի ու անուան հռչակում է եղել, միւս կողմից՝ ապրողների ինքնագրկանքի, ինքնատանջի, անմխիթար վշտի արտայայտութիւն»³¹:

Դառնացած եւ խորը կսկիծով է Նատերը գրում որդու կորստի մասին: Ի դէմս գրու- չի՝ տեսնում ենք որդեկորոյս հօր սգաւոր կերպարը:

Ինչպէս ժողովրդական ողբում, այստեղ էլ յիշատակարանի հեղինակը մեծ ջերմու- թեամբ է նկարագրում որդու արժանիքները. իւրաքանչիւր արժանիք կարծես մի փոքր դարման է դառնում ցաւից մորմոքող հօր սրտին.

«էր ամենայն շնորհիւ ի լի
Զարթ եւ պարծանք մերոյ սեռի,
Րասողուն մտաւք եւ հոգելի,
Կարդացողաց էր ցանկալի,
Ունէր ճաշակ եղանակի,
Ղորդ ի յարհեստ երաժշտի»³²:

Մեռնողի արժանիքները մի կողմից աւելի են խորացնում կորստեան ցաւը, միւս կողմից՝ մխիթարութիւն բերում ցաւը կրող յիշատակագրին: Վշտից մոլորուած հայրը փափաքում է Աստծոյ մխիթարութեան մասին.

«Ավանդ հազար բերան ի լի
Յայսմ ժամու, որ ես հասի,
Չունիմ ճարակ ապաւինի,
Այլ զՀոգին Սուրբ, թէ ինձ հասնի»³³:

Բանաստեղծական մեծ վարպետութեամբ, խորը զգացմունքայնութեամբ գրուած այս ողբ-յիշատակարանը ընթերցողի մօտ յուսահատ հեղինակին կարեկցելու, սրտա- կից լինելու անկեղծ ցանկութիւն է առաջացնում: Այս յիշատակարանի հիմքում համա- մարդկային արժէքներ են. Նատերի գրած տողերը զաւակի հանդէպ ծնողական մեծա- գոյն սիրոյ, անսահման հպարտութեան, միեւնոյն ժամանակ զաւակին կորցրած ծնողի անշափելի ցաւի մասին են:

Գալով Յովհաննէսի մահուան հանգամանքներին՝ էմմա Կորիւմազեանը կարծում է, որ նա դէպի Ղրիմ գաղթի ճանապարհին է մահացել³⁴: Ի հարկէ չժխտելով գիտնա- կանի դիտարկումը՝ փորձենք աւելի մանրամասն վերլուծել եղած փաստերը: Որդուն նուիրուած չափածոյ յիշատակարանը գրուած է 1344 թ. (ՄՄ 7637)³⁵: Ինչպէս փաստում է Վիեննայի Հ^{մր} 849 Աւետարանի յիշատակարանը³⁶, Նատերը 1342 թ. արդէն Ղրիմում էր: Կարծում ենք գիտնականը, ծանօթ չլինելով նշուած ձեռագրին, Նատերի՝ Ղրիմում

³¹ Պ. Խաչատրեան, Հայ միջնադարեան պատմական ողբեր (ԺԴ-ԺԵ դդ.), Երեւան, 1969, էջ 8-9:

³² Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 405-406:

³³ Նոյն տեղում, էջ 406:

³⁴ Է. Կորիւմազեան, «Ղրիմի հայ մանրանկարիչների մի ընտանիքի մասին», ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 185:

³⁵ Ձեռագրի գրչութեան թուականը պարզել է Լեւոն Խաչիկեանը. տե՛ս ՀՀայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 405, ծնթ. 1:

³⁶ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 388:

գրչագրած առաջին ձեռագիրը համարել է ՄՄ 7637 Աւետարանը՝ ենթագրելով, որ ընտանիքը գուցէ նոյն տարում է Ղրիմ գաղթել, Յովհաննէսն էլ գաղթի ճանապարհին է մահացել: Անշուշտ, գաղթի ճանապարհը լի էր վտանգներով, աւերներով ու ջարդերով: Այնուամենայնիւ, գիտնականի կարծիքը հաստատող որեւէ փաստ չունենք: Աւելին, 1342 թ. Սուրխաթում գրուած յիշատակարանում Նատեր գրիչը որդու մահուան մասին չի խօսում, ինչը վերստին փաստում է, որ Յովհաննէսն այդ ժամանակ ողջ էր եւ հետեւաբար ոչ թէ գաղթի ճանապարհին, այլ Ղրիմում է մահացել:

Ինչպէս տեսնում ենք յիշատակումներից, Յովհաննէսի մահուանը յաջորդել է նաեւ Նատերի Տիկին անունով դստեր մահը: 1346 թ. յիշատակարանում Նատեր գրիչը գրում է. «զՅովանէս սարկաւագ, որ տղայ հասակաւ ել աստի եւ եմուտ առ Քրիստոս... եւ քոյր նորա զկնի նորա գնաց, ողորմութիւն գտցեն նոքա յողորմածէն Աստուծոյ ձերով սուրբ աղօթիւք»³⁷: Ընտանիքի աւագ որդու, որից յետոյ նաեւ դստեր վաղաժամ մահը անշուշտ ծանր հարուած էր ոչ վաղ անցեալի գաղթի, ինչպէս նաեւ նոր միջավայրում հաստատուելու դժուարութիւնները ճաշակող հօր եւ ընտանիքի համար:

Յովհաննէս եղբօր վաղաժամ մահը մեծ սուգ եւ յուսահատութիւն է պատճառել նաեւ եղբայրներին: Հանգուցեալ եղբօր հանդէպ ջերմ սէրը, կորստեան ցաւը արտացոլուել է նաեւ նրանց յիշատակարաններում: Առաւել առատախօս է Աւետիս գրիչը, նա գրում է. «կրկին աղաչեմ յիշեա՛ եւ զգովելի անձն, զցանկալի տիպն, զեղբայր թշուառութեանս իմոյ՝ զՅովաննէս սարկաւագ, որ ի մանկութեան հասակ փոխեցաւ ի կենացս եւ զիս եթող ի մէջ բազմածուփ ալեաց...»³⁸:

Շատ հետաքրքրական է Նատերի երկու Յովհաննէս թոռների անուան հարցը: Անունների սերնդային կրկնութիւնը Նատերի ընտանիքում նորութիւն չէր. Գրիգոր որդին եւ Տիկին անունով դուստրը Նատերի ծնողների անուններն էին կրում: Ըստ ազգագրագէտ Ռաֆիկ Նահապետեանի՝ հայ իրականութեան մէջ երեխաներին տան աւագների անուններով կնքելուց բացի կնքում էին նաեւ հանգուցեալ հարազատների անուններով: «Դրանով կամենում էին ննջեցեալ ազգականի յիշատակը վառ պահել, յաւերժացնել»³⁹: Մեծ հաւանականութեամբ երկու Յովհաննէս թոռներն էլ ծնուել են Յովհաննէս որդու մահից յետոյ: Աւետիսը, որը փոքր էր քսանամեայ Յովհաննէս եղբօրից, հազիւ թէ արդէն որդի ունենար 1344 թ.: Ասուածը առաւելապէս վերաբերում է նաեւ Ստեփանոսին, որը 1347 թ. դեռեւս պատանի է յիշատակում⁴⁰: Չմոռանանք ի հարկէ, որ Յովհաննէսը միջնադարի հայ իրականութեան մէջ խիստ տարածուած անձնանուններից էր⁴¹: Աւելին, ըստ Հ. Աճառեանի՝ 14-րդ դարում Յովհաննէս անուան տարբերակներն անգամ տարբեր անուններ են համարուել⁴²: Այնու ամենայնիւ, Աւետիսի եւ Ստեփանոսի՝ իրենց որդիներին նոյն անուամբ կնքելու հանգամանքը կարծում ենք նոյնպէս պէտք է ընկալել ընտանեկան ջերմ եւ ամուր կապերի համատեքստում: Ըստ ամենայնի՝ հանգուցեալ եղբօր անուանակոչութեամբ եղբայրները ոչ միայն ձգտում էին եղբօր

³⁷ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 432:

³⁸ Նոյն տեղում:

³⁹ Ռ. Նահապետեան, Հայոց ազգակցական համակարգը (XIX դ. երկրորդ կէս-XX դ. սկիզբ), Պատմաազգագրական ուսումնասիրութիւն, Երեւան, 2012, էջ 45:

⁴⁰ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեոսեան, Ա. Ղազարոսեան, Երեւան, 2020, էջ 452:

⁴¹ Տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Երեւան, 1942, էջ 537:

⁴² Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 538:

յիշատակը վառ պահել, այլեւ իրենց որդիներին փոխանցել բազմաշնորհ հօրեղբոր արժանիքները:

Ինչպէս տեսնում ենք, Նատերենց յիշատակարանների տողերից յորդում է ջերմ ու հոգատար վերաբերմունքը միմեանց նկատմամբ: Մեծագոյն սիրով եւ հպարտութեամբ են նրանք խօսում Նատերի կրտսեր որդի Գրիգորի մասին: Յայտնի է, որ վերջինս 1362 թ. Սիսում եպիսկոպոս է ձեռնադրուել եւ ծառայութեան անցել հայրենի Բաբերդ (Խաղտեաց) գաւառում⁴³: Եղբոր եպիսկոպոսական օժման արարողութեանը, որ հպարտութեան մեծագոյն առիթ էր յատկապէս ընտանիքի անդամների համար, արքայական Սիս քաղաքում մասնակցել է նաեւ Աւետիսը, ինչի մասին գրել է իր յիշատակարանում⁴⁴:

Աւետիսը գրում է. «Յիշեցէք... եւ զտէր Գրիգոր, որ է իմ հայր ըստ հոգւոյ եւ եղբայր ըստ մարմնոյ եւ որդի հոգեւոր ըստ ուսման»⁴⁵: Ինչպէս տեսնում ենք, գրիչը, կրտսեր եղբոր նկատմամբ ունենալով աւագի, հոգեւոր հօր, այսինքն ուսուցչի, ինչ-որ տեղ նաեւ հայրական հոգատարութիւն, նախ եւ առաջ մեծագոյն պատկառանք եւ խոնարհութիւն է տածում: Աւետիսի համար նորընծայ եպիսկոպոս Գրիգորը առաջին հերթին հոգեւոր հայր է, յետոյ միայն՝ եղբայր եւ աշակերտ:

Գրիգորի եպիսկոպոսութիւնը եւ յատկապէս ծառայութիւնը հայրենի Բաբերդում վստահաբար մեծագոյն հպարտութիւն եւ ուրախութիւն էր առաջին հերթին ծնողների համար: Դա նաեւ հարմար առիթ է դառնում, որ ծերունի Նատերը կնոջ՝ Մլհաւանի հետ հայրենի գաւառ վերադառնալ թողնելով Ղրիմը, որտեղ շուրջ քսան տարի գործունէութիւն էր ծաւալում, եւ որը իր երկրորդ տունն էր դարձել:

Ընտանեկան այս դրուագը հերթական անգամ մեզ հնարաւորութիւն է տալիս տեսնել Նատերի ընտանիքում ծնողների եւ որդիների, ինչպէս նաեւ զաւակների միջեւ յարաբերութիւնների հիմքում դրուած անշահախնդիր սէրն ու նուիրուածութիւնը: Նատերի՝ Բաբերդ վերադարձը ծնողների կողմից կրտսեր որդու նկատմամբ մեծագոյն հոգատարութեան դրսեւորում է: Այն միաժամանակ հոգատարութեան դրսեւորում է նաեւ ծնողների հանդէպ. եպիսկոպոս որդու համար ամէն ինչից զատ անշուշտ մեծագոյն երջանկութիւն էր ծնողների՝ իրենց կեանքի մայրամուտը հայրենիքում ապրելու հոգածութիւնը:

Յիշատակումները ընտանիքի անդամների վերաբերեալ բազմաթիւ են: Քննուող բոլոր օրինակները, ինչպէս նաեւ Նատերենց ողջ գործունէութիւնը գերդաստանում տիրող հոգատար եւ ջերմ մթնոլորտի վկայութիւնն են:

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ ընտանեկան կապերը գրիչ եւ ծաղկող վարպետների համար նաեւ միասին աշխատելու նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծում: Միմեանց նկատմամբ ունեցած լիարժէք ճանաչողութիւնն ու անվերապահ վստահութիւնը անշուշտ հնարաւորութիւն էին տալիս համատեղ աշխատանքում լաւագոյնս իրացնել իւրաքանչիւրի տաղանդն ու հմտութիւնները: Անշուշտ, կար նաեւ երեւոյթի հակառակ կողմը: Ընտանեկան ջերմ կապերին նպաստում էր նաեւ միեւնոյն զբաղմունքը. ձեռագիրը «միաւորում էր» բոլորին: Ընդհանուր հետաքրքրութիւնն ու մասնագիտութիւնը

⁴³ Ընտանեկան այս կարեւոր դրուագի մասին մանրամասն խօսել ենք մեր յօդուածում, տե՛ս Գ. Զատեան, Ղրիմի նշանաւոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարեւոր մի դրուագի նշգրտման փորձ, ԲՄ № 38, 2024, էջ 158-169:

⁴⁴ ԺՂ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 456:

⁴⁵ Նոյն տեղում, էջ 457:

ընտանիքի անդամների միջեւ համերաշխություն եւ լրացուցիչ մտերմություն էին ստեղծում:

«Նատերենց» տոհմանունը

Գրիչ Նատերի տոհմի պատմությունն մէջ կարելու է անդրադառնալ Նատերենց տոհմանունը: Այն ընտանիքի անդամների անունների կողքին գործածուած էր դեռեւս Նատերի կենդանութեան օրօք: Նատերենք (Նատերանք). այսպէս իրենց կոչում էին տոհմի անդամները, ինչպէս նաեւ ժամանակակիցները եւ յետագայ յիշատակագիրները: Տոհմանունն ամենավաղ գործածությունը 1362 թ. Աւետիս գրչի հեղինակած յիշատակարանում է. «Այլեւ զտրուպս ամենայն գրողաց զԱւետիս Նատերանց յիշեցէք...»⁴⁶:

Ազգագրագէտ Ռ. Նահապետեանը հայկական ազգանունն առաջացման պատմությունն ուսումնասիրելիս առանձնացրել է ազգանունն ձեւաւորման երեք հիմնական սկզբունքներ՝ նախնու անունով, բնակավայրի անունով, զբաղմունքի անունով⁴⁷: Դիտնականը հանգամանալից քննութեան է ենթարկել նշուած երեք սկզբունքները: Խօսելով ազգի նահապետի անունով ազգանունն մասին՝ նա կարծում է, որ դրա սաղմերը երեւում էին ուշ միջնադարում՝ 17-18-րդ դարերում: Իբրեւ ասուածի վկայություն՝ Նահապետեանը նշուած ժամանակաշրջանի աղբիւրներից բերում է «անց», «անք», «եանք», «եց», «ենց» եւ այլ վերջաւորություններով ազգանունն ձեւերի բազմաթիւ օրինակներ⁴⁸: Նատերենց տոհմանունը իր յատկանիշներով նմանում է ազգի նահապետի անունով ձեւաւորուած ազգանունը: Նատեր գրչի անունով տոհմանունն կիրառությունը վկայում է այն մասին, որ գիտնականի նշած ազգանունն սաղմեր կային ոչ թէ 17-րդ, այլ դեռեւս 14-րդ դարում: Ի դէպ, տոհմանունն գործածությունը Ղրիմում եզակի երեւոյթ էր: Միայն 14-րդ դարի յիշատակարաններում կարելի է գտնել այլ օրինակներ եւ՝ Սուքիասեանց, Թորոսսանց, Սեւագլխոնց⁴⁹: Այստեղ տեղին ենք համարում յիշել դեռեւս 11-12-րդ դդ. Անիում յայտնի մի շարք գերդաստանների տոհմանուններ, որոնց մանրամասն անդրադարձ է կատարել Կարէն Մաթեոսեանը «Անին եւ անեցիները» մեծարժէք աշխատութեան մէջ: Խօսքը Բեխենց, Հոնենց, Շեխենց եւ մի շարք այլ տոհմերի մասին է, որոնք մեծ հեղինակություն ունէին Անիի քաղաքային բնակչութեան շրջանում⁵⁰: Յայտնի է, որ դեռեւս վաղ միջնադարում տոհմանունները գործածուած էին ազնուականների, նախարարական տների շրջանում: Զի բացառուում, որ հասարակ բնակչութեան շրջանում տոհմանունների գործածությունը Ղրիմ էր եկել Անիից, որտեղ վաղուց աւանդույթ էր դարձել: Դա կարելի է բացատրել Անիի եւ Ղրիմի միջեւ առեւտրա-տնտեսական աշխույժ կապերով⁵¹, ինչպէս նաեւ մոնղոլների կողմից Անիի գրաւումից յետոյ քաղաքի զգալի բնակչութեան՝ Ղրիմ ներթափանցմամբ:

Ինչպէս իրաւացիօրէն գրում է է. Կորիւմագեանը, «Նատերի տան ներկայացուցիչները վայելում էին իրենց վաստակին արժանի հեղինակություն»⁵²: Մեծանուն գրիչներ

⁴⁶ ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 456:

⁴⁷ Տէս Ռ. Նահապետեան, Հայոց ազգակցական համակարգը (XIX դ. երկրորդ կէս-XX դ. սկիզբ), Պատմաագագրական ուսումնասիրութիւն, Երեւան, 2012, էջ 37:

⁴⁸ Նոյն տեղում, էջ 41:

⁴⁹ ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 402, 518:

⁵⁰ Տէս Կ. Մաթեոսեան, Անին եւ անեցիները, Երեւան, 2021, էջ 265-272:

⁵¹ Անիի եւ Ղրիմի միջեւ աշխույժ տնտեսական կապերի մասին տես Լ. Խաչիկեան, Հայերը հին Մոսկուայում եւ Մոսկուայ տանող ճանապարհների վրայ, Լ. Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հտ. Բ, Երեւան, 2017, էջ 222 ծմբ.:

⁵² Է. Կորիւմագեան, Ղրիմի հայ մանրանկարիչների մի ընտանիքի մասին, ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 190:

րի մասին գնահատանքի խօսքեր ենք գտնում ժամանակակից եւ յետագայ յիշատակագիրների տողերում: 1364-1365 թթ. Ղրիմում Աւետիս գրչի ընդօրինակած Ճաշոցում (ՄՄ 4656) պահպանուել է 1383 թ. գրուած մի յետագայի յիշատակարան, որում Նատերի տոհմի վերաբերեալ հետաքրքիր յիշատակում կայ: Կարդում ենք. «Ի թուիս հայոց ՊԼԲ. (1383) եւ դեկտեմբեր ամսոյ ի Ա. գնեց պարոն Ուլուպէկն զսուրբ մատեանս Ռ. սպիտակ, ի յԱւետիքէն, եւ է այս Աւետիքս եղբայր Յովել արեղին, եւ սոքա որդիք Յովանէսին, եւ նա՝ Սարգիս քահանային, եւ են սոքա յազգէ Նատերանց»⁵³: Այս տողերից իմանում ենք, որ 1383 թ. պարոն Ուլուպէկը ձեռագիրը գնել է Աւետիքից, որը Յովհաննէսի որդին եւ Սարգիս քահանայի թոռն է: Ըստ յիշատակագրի վկայութեան՝ թուարկւածները Նատերի ազգից են: Ըստ ձեռագրի գրչութեան ժամանակի յիշատակարանի՝ ձեռագրի առաջին ստացողը Սարգիս քահանան է: Հարց է ծագում, արդեօք կարող էր 1383 թ. ձեռագիրը վաճառած Աւետիքը ձեռագրի առաջին ստացող Սարգիս քահանայի թոռը լինել: Փորձենք հասկանալ՝ ընթերցելով ձեռագրի գրչութեան յիշատակարանը: Նատերի որդի Աւետիս գրիչը ստացող Սարգիս քահանայի ընտանիքի անդամների անունները թուելիս տալիս է որդիների անունները՝ Խաչատուր եւ Յովհաննէս⁵⁴: Ստացւում է, որ ձեռագրի ստացող Սարգիս քահանան Յովհաննէս անունով որդի ունէր, որը կարող էր լինել Աւետիքի հայրը: Եթէ ինչպէս յետագայի յիշատակագիրն է վկայում, նշուած անձինք Սարգիս քահանայի ժառանգներն են եւ Նատերի տոհմից, ապա Սարգիս քահանայի Հազարշահ⁵⁵ անունով հօրն էլ պէտք է փնտռել Նատերի ազգականների մէջ: Ի հարկէ նա չէր կարող Նատերի ուղիղ ժառանգներից լինել. որդիների անունները մեզ յայտնի են, իսկ եթէ ընդունենք, որ Հազարշահը Նատերի թոռներից մէկն է, ապա դա ժամանակագրօրէն շատ հեռու է իրականութիւնից: Հազիւ թէ Աւետիս գրիչը իր թոռան կամ եղբօր թոռան պատուերով ձեռագիր ընդօրինակէր: Նկատենք, որ ՄՄ 4656 ձեռագրի ինչպէս գրչութեան ժամանակի, այնպէս էլ յետագայի յիշատակարանները եղծուած բնագրից ընդօրինակել է 1560 թ. յետագայի կազմողը⁵⁶: Քանի որ ձեռագրի նշուած եղծուած հատուածը մեր ձեռքի տակ չէ, եւ յիշատակարանային տուեալները, յատկապէս յետագայի յիշատակարանի թուականը վերստին ընթերցելու հնարաւորութիւն չունենք, չենք կարող վստահ լինել, որ նշուած տուեալները լիարժէք ճշգրտութեամբ են վերարտադրուել 16-րդ դարի կազմողի կողմից: Այնու ամենայնիւ, եթէ նոյնիսկ թուականի ընդօրինակման խնդիր լինի (1383 թ.), միեւնոյն է, հազիւ թէ Աւետիս գրիչը չիշատակէր ձեռագրի պատուիրատու Սարգիս քահանայի՝ իրենց տոհմից լինելու հանգամանքը: Այս դէպքում հաւանական է նաեւ մէկ այլ տարբերակ. գրչութեան ժամանակի եւ յետագայի յիշատակարաններում առկայ անձնանունների համընկնումը պատահական է, եւ Սարգիս քահանայի թոռ Աւետիքը, որ ձեռագիրը վաճառել է 1383 թ., ձեռագրի առաջին ստացող Սարգիս քահանայի հետ ազգակցական կապ չունի եւ Նատերի տոհմից է: Ի հարկէ դժուար է կռահել, թէ 1383 թ. «յազգէ Նատերանց» յիշատակուած Սարգիս քահանայի ընտանիքը Նատերի հետ ինչ ազգակցական կապ ունէր: Այս պահին մեր ունեցած փաստերը թոյլ չեն տալիս գտնել այդ ուղիղ կապը: Առաւել կարեւոր է, սակայն, արձանագրել Նատերանց տոհմանուան հերթական գործածութիւնը Ղրիմում 1383 թ.:

⁵³ ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 547:

⁵⁴ Նոյն տեղում, էջ 467:

⁵⁵ Նոյն տեղում:

⁵⁶ Նոյն տեղում, ծմբ.:

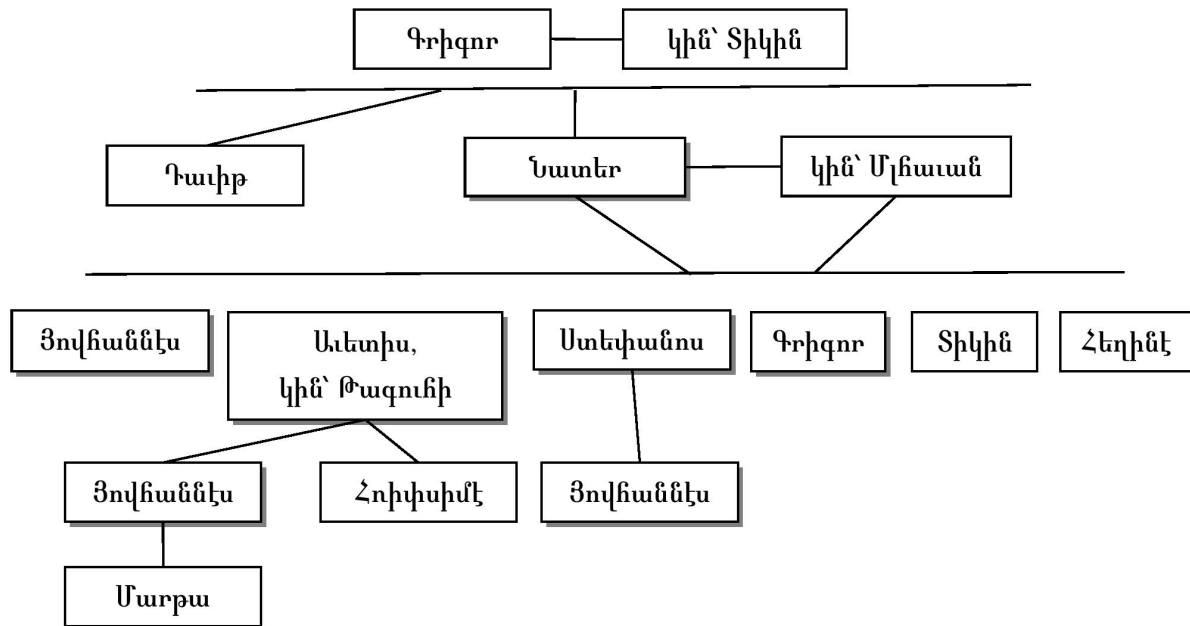
Նատերենց տոհմանունը, ձեւաւորուելով տոհմի նշանաւոր նախնու անունով, իր մէջ ունի նաեւ ընդհանուր զբաղմունքի անունով ազգանունան տարրեր: Յաճախ Նատերի անունով յայտնի գրչի սերունդներին կոչում էին նաեւ տոհմական զբաղմունքն ընդգծելու նպատակով: Այս առումով խիստ հետաքրքրական է տոհմանունան յիշատակումը 1716 թ. Ղրիմում ընդօրինակուած Աւետարանի (ՄՄ 3343) յիշատակարանում: Ձեռագրի գրիչ Դաւիթ Մելանաւորը ձեռագրի գրչութեան վայրն այսպէս է արձանագրում. «...ի յերկիրս Ղրիմու, որ է բնակարան հինն Նատերաց եւ իմաստնացեալ գրչաց»⁵⁷: Նատեր գրչի գործունէութիւնից գրեթէ չորս դար անց դեռեւս յիշատակուող մեծանուն գրչի անունը կարծես «գրիչների» բառի փոխարէն գործածուած լինի. կարծում ենք պատահական չէ բառի գործածութեան դիրքը. «հինն Նատերաց եւ իմաստնացեալ գրչաց»: Կարելի է ենթադրել, որ Նատերի անունն այնքան էր ձուլուել իր մասնագիտութեանը, որ այն յաճախ գործածուած էր մասնագիտութիւնը շեշտելու համար կամ մասնագիտութեան փոխարէն: Ըստ ամենայնի՝ 18-րդ դարի յիշատակագիրը, մեծանուն գրչին յիշատակելով, ցանկանում էր ընդգծել Ղրիմի գրչութեան կեդրոնի հնութիւնն ու հռչակը:

Եզրակացութիւն

14-րդ դարի Ղրիմի հայ գրչութեան կեդրոնում ընդօրինակուած ձեռագրերի շարքում կարեւորագոյն տեղ են զբաղեցնում յայտնի գրիչ Նատերի եւ իր ընտանիքի ստեղծած ձեռագրերը: Նատերենց ձեռագրական ժառանգութեան ուսումնասիրութեանը զուգահեռ խիստ կարեւոր է նաեւ յայտնի տոհմի ուսումնասիրութիւնը: Շնորհալի վարպետների գործունէութիւնը նշանաւորուած էր նաեւ նրանով, որ շատ յաճախ աշխատում էին միասին: Կրտսերներին սովորեցնելը, ապա նաեւ նրանց հետ աշխատելը այս ընտանիքի վարպետների գործունէութեան կարեւոր բաղադրիչներն էին: Ընդհանուր գործի յաջողութեանը նպաստում էին վարպետների միջեւ ազգակցական կապերը եւ ընտանիքում տիրող ջերմ մթնոլորտը: Տոհմի մեծանուն գրիչների, ինչպէս նաեւ ժամանակակիցների թողած առատ յիշատակարանների շնորհիւ մենք հնարաւորութիւն ունենք դարերի հեռաւորութիւնից տեսնել, վերլուծել, փոքրիշատէ ճանաչել հայ գրչութեան պատմութեան կարեւորագոյն դերակատար վարպետներին:

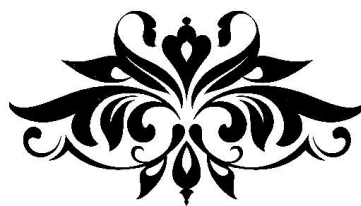
Մեզ համար հիմք ընդունելով Նատերենց ստեղծած ձեռագրերը եւ յատկապէս յիշատակարանները՝ տոհմի մասին եղած փաստերը լրացրել ենք նոր տեղեկութիւններով: Այդպիսով, մեզ յայտնի փաստերի համադրութեամբ կազմել ենք ընտանիքի տոհմաթաղթապատկերը: Այն կարող է օգտակար լինել հայ ձեռագրի պատմութեան, յատկապէս Ղրիմի հայ գրչութեան կեդրոնի ուսումնասիրողների համար, ինչպէս նաեւ լրացուել վերջիններիս կողմից:

⁵⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի ամուսն Մատենադարանի, հ. Ժ., ձեռագիրք 3001-3400, խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2019, էջ 1443:

ԳՈՀԱՐ ՉԱՏԵԱՆ

Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գիտ. աշխատող

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ՆՇԱՆԵԱՆԻ

Մեսրոպ Արք. Նշանեան (1872-1944) էական ու առաձնայատուկ տեղ կը գրաւէ Սըրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան եւ ընդհանրապէս Հայց. եկեղեցւոյ Ի դարու հոգեւոր եւ մտաւորական դաշտին վրայ: Ո՛չ միայն պատրիարք ու բազմավաստակ լուսարարապետ, այլ Ս. Աթոռի մտքի ու լոյսի փարոսներուն՝ ձեռագրատան, տպարանի, վարժարաններու երկարամեայ վարիչը, ան ո՛չ միայն արտադրեց, հեղինակեց, հրատարակեց, այլեւ իր պատրաստակամ օժանդակութեամբ ու ծառայասիրութեամբ նիւթ մատակարարեց իրեն ժամանակակից հայագէտներուն, հրատարակիչներուն՝ բերելով իր ծանրակշիռ նպաստը բանասիրութեան բնագաւառին, բայց միշտ մնալով բեմի ետին, շուրջի տակ, գործելով համեստութեամբ, անշահախնդիր ջանասիրութեամբ:

Ներկայ մատենագիտութիւնը, որ երբեք չի ձգտիր ունենալ ամբողջական ըլլալու յաւակնութիւնը, նպատակ ունի համախմբելու գրական, բանասիրական, թարգմանական այն ամբողջ վաստակը, որու հեղինակն է Մեսրոպ Արք. Նշանեան՝ թէ՛ յայտնի ստորագրութեամբ, թէ ծածկանունով եւ կամ անստորագիր գրութիւններով: Այս փորձը դասակարգուած է ըստ բնոյթի՝ իբրեւ բանասիրական, թարգմանական, հայագիտական ու գրական գիրքեր ու յօդուածներ: Այնու ամենայնիւ հարկ կը համարենք նշել հետեւեալ պարագաները:

Մեսրոպ Արք. Նշանեան տարիներ շարունակ, նոյնիսկ պատրիարք ընտրուելէ ետք, մինչեւ իր վախճանումը կազմած է Երուսաղէմի Հայ պատրիարքութեան եկեղեցական օրացոյցը (1928, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941)¹: Օրացոյցներն ու անոնց մէջ տեղ գտած անստորագիր եկեղեցական մանր գիտելիքները թէեւ իրեն չվերագրելու պատճառ մը չունէինք, սակայն նախընտրեցինք դուրս ձգել մատենագիտական ցանկէն: Յիշեալ ակնարկները կը բերենք աստ, անշատապէս. «Տոմարական գիտելիքներ», 1934, էջ 147-156, «Կարգ ժամասացութեան», 1936, էջ 185-196, «Տօնացոյցի վերաբերեալ գիտելիքներ», 1937, էջ 195-207, «Նշանաւոր դէպքեր հայկական անցեալէն», 1939, էջ 206-243, «Ժամանակագրութիւն Պաղեստինի եւ Հայ-Երուսաղէմի», 1940, էջ 199-239, «Տարուան տասներկու ամիսները», 1941, էջ 202-219:

Մատենագիտութենէ դուրս ձգած ենք Մեսրոպ Արք. Նշանեանի տակաւին անտիպ մնացող եւ ձեռագրատան մէջ պահուող աշխատութիւնները, որոնցմէ զլիւսւորն է անշուշտ թիւ 3864 ձեռագիրը²՝ «Նկարագրութիւն 52 գրչագիր Աստուածաշունչներու» խորագրով: Վիեննական Միխիթարեան միաբանութեան անդամ, անխոնջ բանասէր Հ. Ներ-

¹ Ձեռագրատան թիւ 3887 ձեռագիրը 1916-ի եկեղեցական օրացոյցն է, զոր նոյնպէս կազմած է Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան (տե՛ս Ն. Արք. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, Կ. ժԱ, Երուսաղէմ, 1991, էջ 332-334): Երուսաղէմի տպարանը 1915-ին փակուած ըլլալով, 1916-ի օրացոյցն ալ մնացած է անտիպ:

Աստ կ'ուզենք նշել, որ 2011-ին Երեւան հրատարակուած Անահիտ Մուրատեանի «Երուսաղէմի հայ տպագիր գրքի մատենագիտութիւն (1833-1996)» արժէքաւոր հատորին մէջ (էջ 70) 1911-ի եկեղեցական օրացոյցի պատրաստութիւնը եւս վերագրուած է Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի, որ այդ շրջանին դեռ չէր վերադարձած Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնէն, ուր գացած էր որպէս անձնական փառաւոր Մատթէոս Բ կաթողիկոսի:

² Ն. Արք. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, Կ. ժԱ, Երուսաղէմ, 1991, էջ 310-312:

սէս Վրդ. Ակինեանի (1883-1963) ուղղեալ 11 Յուլիս 1935 թուակիր նամակի մէջ³ Մեսրոպ Արք. Նշանեան գրած է, որ «Աստուածաշունչ»ի թարգմանութեան 1500-ամեայ յորելեանին առթիւ ձեռնարկած է ցուցակագրել Երուսաղէմի մատենադարանի ձեռագիր «Աստուածաշունչ»ները: Իր փափաքը եղած է առանձին հատորով մը լոյս ընծայել այս աշխատութիւնը, որ չէ իրականացած դժբախտաբար:

Ձեռագրատան մէջ ի պահ կը մնայ նաեւ Մեսրոպ Արք. Նշանեանի օրագրութիւնը, որ կ'ընդգրկէ 1919-էն 1927 երկարող ժամանակի անցքերը՝ «Օրագրութիւն» ընդհանուր խորագրով, թիւ 3746 (1919-1921), թիւ 3747 (1922-1923), թիւ 3748 (1924), թիւ 3749 (1925-1927)⁴: Մեսրոպ Արք. Նշանեանի օրագրութեան վերաբերեալ պէտք է նկատենք, որ անկէ հատուածներ հրատարակուած են «Սիոն»ի մէջ, 1991-էն սկսեալ մինչեւ 1994 թուականը: Այդ հատուածները, որոնք կը պատմեն 1917-1919 ժամանակաշրջանի անցքերը, քաղուած ըլլալու են ձեռագրէ մը, որու մասին տեղեկութիւններ կը բացակային ձեռագրաց մատենադարանի հրատարակեալ ցուցակներուն մէջ:

Ձեռագրատան մէջ կարելի է տեսնել Մեսրոպ Սրբազանի մեքենագրեալ ինքնակենսագրութիւնը եւս (թիւ 3750⁵), դժբախտաբար թերաւարտ:

Մատենագիտական ցուցակի մէջ չենք ընդգրկած նաեւ Մեսրոպ Արք. Նշանեանի նամականիի հրատարակեալ նմոշները, որովհետեւ անոնք հանրութեան կը ներկայացնեն Արշակ Զօպանեանի ու Թէոդիկի կողմէ իրեն ուղղուած նամակները⁶: Նշանեանի կողմէ Թէոդիկի ուղղեալ նամակները մեր կողմէ հրատարակութեան պատրաստուեցան եւ շուտով պիտի հրատարակուին «Հայկազեան» հայագիտական հանդէսի հերթական թիւին մէջ, «Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի եւ Թէոդիկի նամակագրական ժառանգութիւնը (1925-1928)» խորագրով: Իսկ Զօպանեանի ուղղեալ նամակները հրատարակութեան կը պատրաստենք այս շրջանին եւ կը ծրագրենք զանոնք «Սիոն»ին յանձնել յաջորդ թիւին մէջ հրատարակելու համար:

Մեսրոպ Արք. Նշանեանի գործունէութիւնը մեծ մասամբ ծածուկ մնացած ըլլալով հանդերձ եղած են ու կ'ըլլան անձեր, որոնք կ'անդրադառնան իր անձին ու գործունէութեան: Անոնցմէ ամենէն ակնառուն անկասկած մեծանուն գրագէտ Յակոբ Օշականն է, որ առիթն ունեցած է բարեկամութիւն հաստատելու Նշանեանի հետ, Երուսաղէմի վանքը աշխատելու շրջանին: Սրբազանի մահուան առթիւ Օշական բերած է իր վկայութիւնը՝ «Սիոն»ի մէջ ստորագրելով Նշանեանի անձն ու վաստակը վեր առնող յօդուած մը⁷: Ողջունելի է, որ ժամանակակից ուսումնասիրողները եւս ատեն-ատեն կ'անդրադառնան Մեսրոպ Արք. Նշանեանի անունին: Անոնցմէ է Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի թանգարանագիտութեան, գրադարանագիտութեան եւ մատենագիտութեան ամպիրոնի դոցենտ, բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու Անահիտ Մուրատեան, որ երանջանկայիշատակ պատրիարքի մասին հրատարակած է կենսագրական ակնարկ մը⁸: Իսկ եկեղեցական պատմու-

³ Տե՛ս «Անձնական նամակներ Մեսրոպ Արք. Նշանեանի 1935-1937»:

⁴ Ն. Արք. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ա. Յակոբեանց, Բ. ԺԱ, Երուսաղէմ, 1991, էջ 178-185:

⁵ Անդ, էջ 185:

⁶ Ա. Գալայեան, Նամակներ Արշակ Զօպանեանէ, «Սիոն», Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, թիւ 11-12, 1972, էջ 419-430; Վաչէ Դազարեան, «Թղթեայ զաւակներու հայրը»՝ Թէոդիկ, «Հայկազեան» հայագիտական հանդէս, թիւ ԻԶ, Պէյրուք, 2006, էջ 263-296:

⁷ Յ. Օշական, Մեսրոպ Պատրիարք Նշանեան (Հայ մատենագրութեան մէջ), «Սիոն», Յուլիս-Օգոստ.-Սեպտ., թիւ 7-8-9, 1944, էջ 119-127:

⁸ Ա. Մուրադեան, Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Նշանեան, «Հայագիտական հանդէս», թիւ 1 (35), Երեւան, 2017, էջ 116-121:

թեան մասնագետ դոկտ. Զաւէն Ա. Քհնյ. Արզումանեան առիթով մը անդրադարձած է Մեսրոպ Արք. Նշանեանի օրագրութեան⁹:

Կատարելէ ետք այս նշումները, կը սիրենք յուսալ, որ այս աշխատանքը դառնայ սկիզբ երջանկայիշատակ Մեսրոպ Արք. Նշանեանի մասամբ անյայտ մնացած ժառանգութեան նոր վերլուծումներու ու արժեւորումներու, ինչպէս նաեւ աւանդութենէ ներշնչուած, բայց միաժամանակ քննադատական տեսանկիւնով առաջնորդուող հոգեւոր մտածումի համար:

Մատենագիտական համադրութիւնը կեանքի կոշտեցաւ յատկապէս գրադարանային աշխատանքի, ինչպէս նաեւ արխիւային աղբիւրներու, ժամանակակից մամուլի եւ ձեռագրական ժառանգութեան համադրմամբ: Այս առթիւ երախտագիտութեամբ պիտի յիշեմ Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան այն բոլոր եկեղեցական անդամներն ու ձեռագրատան, մատենադարանի ու արխիւատան աշխարհական աշխատակիցները, որոնք իրենց մասնագիտական թէ՛ բարոյական աջակցութեամբ նպաստեցին այս աշխատանքին:

ԴՈԿՏ. ՍԵՒԱՆ ԿՍՐԿ. ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

ԳԻՐՔԵՐ

1. «Անդրաշխարհեան արձագանգ», ոգեկոչեցին Մեսրոպ Վարդապետ [Նշանեան] եւ Վահան-Ասլան, Երուսաղէմ, 1912 (32 էջ):
2. «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ» հրատ.՝ Մեսրոպ Վարդապետ Նշանեան, Տպարան Առաք. Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1915, Ա-ՀԳ+667 էջ («Գրիգոր վարդապետ Դարանաղցի», էջ Թ-ՀԳ, Մեսրոպ Վարդապետ Նշանեան)¹⁰:
3. Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց, «Պատմութիւն Երուսաղէմի», գրաբար բնագիրէն աշխարհաբարի վերածեց՝ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեան, տպարան Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1931, Ա-ԼԲ+1-1326, («Թարգմանիչի զեկոյցը», Մ. Ե. Ն., «Յաւելուած» (էջ 1182-էն սկսեալ), զոր ճոխացուցած է Մեսրոպ Եպս. Նշանեան):
4. «Հատընտիր պատմուածքներ», հայացուց Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան], Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1932, [247 էջ]: Բ հրատարակութիւնը 1948-ին:
5. «Տպարան Առաքելական Աթոռոյն Սրբոց Յակոբեանց Երուսաղէմի. Հարիւրամեայ

⁹ Տե՛ս «Հարիւրամեակ 1917 թուի օրագրութիւն Մեսրոպ Պատրիարք Նշանեանի», «Զարթօն», Օգոստոս 30, 2018 (տե՛ս <https://zartonkdaily.net/2018/08/30/հարիւրամեակ-1917-թուի-օրագրութիւն-մեսրոպ/>):

¹⁰ Նշանեան Դարանաղցիի ժամանակագրութենէն տեղեակ էր առնուազն 1907 թուականին, երբ կը վարէր «Գանձարանապետ»ի պաշտօն, Երուսաղէմի մէջ: Այս մասին կը պատմէ Արշակ Ալպոյանեան «Ռումելիի հայերը» ձեռագիր երկին մէջ (Տե՛ս Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, 1909, Գ տարի, էջ 214): Նշանեան ձեռագրի թղ. 245բ.-ի ներքեւ շեղագիր, հետեւեալ յիշատակարանը գրի առած է. «Յիշեցեմ զՄեսրոպ Վարդապետն Նշանեան Բիւզանդացի, որ հրատարակութեամբ ի լոյս եւած զԺամանակագրութիւն Գրիգորի Վարդապետի Դարանաղցւոյ: Դարձեալ յիշեցեմ զհոգի նորոգ հանգուցեալ Տէր Սուրբաս արքեպիսկոպոսի Պարգեանց՝ միաբանի Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, որ իմենայօժար նուիրաբերութեամբ սատարեաց տպագրութեան մատենիս: 1 Յունուար 1915, Երուսաղէմ, ի Վանս Ս. Յակոբեանց» (Տե՛ս Նորայր Եպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, Երուսաղէմ, 1969, էջ 97):

յորբելեանին առթիւ 1833-1933 (արտատպուած «Սիոն»էն)», Երուսաղէմ, տպ. Սըրբոց Յակոբեանց, 1933, [36 էջ]:

6. «Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի, յաւելուած Ա. Թուղթեր, Բ. Ուղերձներ, Գ. Գանձեր եւ ողբեր», հրատ.՝ Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեան, Երուսաղէմ, Տպարան Սըրբոց Յակոբեանց, 1939, Ա-ՃԽԴ+715 էջ («Ներածութիւն», էջ Է-ՃԼԴ, Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս]Ն.[շանեան], «Օրագրութիւն Մինաս պատրիարքի Ամդեցոյ», էջ ՃԼԵ-ՃԽԴ)¹¹:
7. «Յուցակ Ս. Յակոբայ գանձատան մէջ պահուած ձեռագրաց», կազմեց՝ Մեսրոպ Արք. Նշանեան, հրատարակեց՝ Հայրիկ Արք. Ասլանեան, Երուսաղէմ, 1965, [18 էջ]¹²:

ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ, ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան
«Մամբրէ Եպիսկ. Մարկոսեան»
«Բիւզանդիոն», Պոլիս, 2/15 Փետրուար 1907, թիւ 3170,
3/16 Փետրուար 1907, թիւ 3171:
2. Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան
«Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցին»
«Բիւզանդիոն», Պոլիս, 23 Մարտ/5 Ապրիլ 1907, թիւ 3187:
3. Մեսրոպ Վ.[արդապետ] Նշանեան
«Ո՞վ է Զուղայեցի Յակոբ Դ. Կաթողիկոսին յաջորդը», Եկեղեցապատմական, «Տաճար»,
Պոլիս, 30 Յունիս 1912, թիւ 25, էջ 369-371:
4. Մեսրոպ Վ.[արդապետ] Նշանեան
«Պաղեստինեան հին յուշեր Խրիմեան եւ Իզմիրլեան կաթողիկոսներէ», «Տաճար»,
Պոլիս, 30 Մարտ 1913, թիւ 7, էջ 149-150:

¹¹ Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան Քէօմիւրճեանի «Օրագրութիւն»ի ձեռագիրը յայտնաբերած է 1907-ին, երբ Մայր Աթոռի միաբան Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսիսեան Երուսաղէմի մէջ կը ցուցակագրէր ձեռագիրները, իսկ ինք, որպէս Երուսաղէմի ձեռագրատան պատասխանատու, կ'աշխատակցէր անոր: Նշանեան 1911-ին, երբ քանի մը տարւան բացակայութենէ ետք վերստին Ս. Աթոռ կը վերադառնայ, կ'արտագրէ զայն տպագրութեան համար (այս մասին տես նաեւ Մեսրոպ Արք. Տէր Մովսիսեանի, 26 Յուլիս 1937, «Անձնական նամակներ Մեսրոպ Արք. Նշանեանի 1935-1937»): Քէօմիւրճեանի «Օրագրութիւն»ը պատրաստ էր արդէն 1925 թուականին եւ Սըրբազանը հրատարակութեան համար կը սպասէր բարեպատեն առիթի (Տէ՛ս նամակ Ատրպետի, 19 Հոկտ. 1925, «Անձնական նամակներ Մեսրոպ Արք. Նշանեանի 1924-1928»): Սիմէոն Լեհացիի ուղեգրութեան՝ 1936-ին Վիեննայի մէջ, Միսիթարեանց տպարանէն հրատարակուիլը խթան եղած է, որ Մեսրոպ Սըրբազան տարիներ առաջ հրատարակութեան պատրաստած Քէօմիւրճեանի «Օրագրութիւն»ը վերստին ձեռք առնէ ու տպագրութեան յանձնէ, Ս. Յակոբեանց մամուլին (այս մասին տես նաեւ Վ. Ներսէս Վրդ. Ակիմեանի, 22 Մայիս 1937, «Անձնական նամակներ Մեսրոպ Արք. Նշանեանի 1935-1937»): Նշանեան «Օրագրութեան» ձեռագրին վերջին կողմին ներքին կողմը, շեղագիր ու մաքուր, հետեւեալ յիշատակարանը ձգած է, 1938-ին. «Յիշեցէ՛ք զՄեսրոպ Արքեպիսկոպոսն Նշանեան Կ. Պոլսեցի՝ զլուսարարապետն Սրբոյ Աթոռոյս, որ բազում աշխատ եղել ի վերայ գրչագիր մատենիս եւ տպագրութեամբ ի լոյս եհան զսա ի Տպարանէ Վանացս Սրբոց Յակոբեանց, եւ Աստուած ողորմի ասացէ՛ք ինքեան եւ ծնողաց նորին Նշանի եւ Ազնուի: Ի 25 Դեկտեմբերի 1938 ամի» (Տէ՛ս Նորայր Եպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, Երուսաղէմ, 1972, էջ 307):

¹² Այս հրատարակութիւնը կ'ամփոփէ Ձեռագրաց մատենադարանի ու Գանձատան մէջ ի պահ դրուած Աւետարաններու համառօտ ցուցակագրում մը: Ցուցակագրուած են նաեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ Ա. Աշխարհամարտի զինադադարին Երուսաղէմ դրկուած հատորները: 1907-ին սկսած աշխատանքը ամբողջացած է 1937-ին:

5. Մեսրոպ Վ.[արդապետ] Նշանեան
«Ինչ կը մտածեն Երուսաղէմի միաբանները», «Տաճար», Պոլիս, 7 Դեկտեմբեր 1913, թիւ 38-39, էջ 618: [Երուսաղէմի կանոնագիրի Ազգային ժողովի կողմէ քննարկման առթիւ]:
6. Մեսրոպ Վարդապետ Նշանեան
«Օրագրութիւն Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանի», «Շողակաթ» Ս. էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք Ա., Վաղարշապատ, 1913, էջ 47-65:
7. Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան
«Ակնարկ մը Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանին վրայ», «Օրացոյց եւ գուշակութիւնք օգոց 1914 թուականին Քրիստոսի», Երուսաղէմ, 1914, էջ 3-85 (յաւելուած)¹³:
8. Մեսր.[ոպ] Վրդ. Նշանեան
Հատուած մը Թէոդիկի ուղղեալ նամակէ՝ «Տիպ ու տառ»ի հրատարակութեան առթիւ, «Ամէնուն տարեցոյցը», 1914, էջ 172:
9. Անստորագիր
«Էլեոն Ե.ի ինքնագիր յիշատակարանը», «Ամէնուն տարեցոյցը», 1914, էջ 238-240:
10. Մեսրոպ Վ.[արդապետ] Նշանեան
Հատուած մը Թէոդիկի ուղղեալ նամակէ՝ 1915-ի «Տարեցոյց»ի հրատարակութեան առթիւ, «Ամէնուն տարեցոյցը», 1916-20, էջ 9:
11. Մեսրոպ Վ.[արդապետ] Նշանեան
«Երուսաղէմի գրաւումը», «Գրպանի տարեցոյց», կազմեց Սիմոն Գաբամաճեան, Բ. տարի, Պոլիս, 1921, էջ 62-95: [քաղուած օրագրութենէ]
12. Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան
Հատուած մը Թէոդիկի ուղղեալ նամակէ՝ կնոջ Արշակունի Թէոդիկի մահուան առթիւ, «Ամէնուն տարեցոյցը», 1923, էջ 21:
13. [Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան]
«Անտիպ նամակ Գրիգոր Շղթայակիրէ», «Ամէնուն տարեցոյցը», 1923, էջ 387-389:
14. Մ[եսրոպ]. Վ[արդապետ]. Ն[շանեան].
«Բեթսայի դայի Այրին (Զատկական Պատմութեամբ)», «Հայաստանի Կոչնակ», 19 Ապրիլ 1924, թիւ 16, էջ 495-496: [հայացում]
15. Մ[եսրոպ]. Վ[արդապետ]. Ն[շանեան].
«Դպրոցը առանց Աստուծոյ», «Հայաստանի Կոչնակ», 20 Սեպտ. 1924, թիւ 38, էջ 1197-1198: [հայացում]
16. Մ[եսրոպ]. Վ[արդապետ]. Ն[շանեան].
«Աղբիւրը», «Հայաստանի Կոչնակ», 15 Նոյեմբեր 1924, թիւ 46, էջ 1453: [հայացում]
17. Մ[եսրոպ]. Վ[արդապետ]. Ն[շանեան].
«Վեհանձն վրէժխնդրութիւն», «Հայաստանի Կոչնակ», 13 Դեկտեմբեր 1924, թիւ 50, էջ 1582: [հայացում]

¹³ «Երուսաղէմի հայ տպագիր գրքի մատենագիտութիւն (1833-1996)» հատորի յարգելի հեղինակը այս մէկը նշած է որպէս անշատ հրատարակութիւն: Մեսրոպ Եպս. Նշանեան այս ուսումնասիրութիւնը տպարանի 100-ամեայ յոբելեանին առթիւ պիտի ընդարձակէր ու պիտի հրատարակէր «Սիոն»ի մէջ, ուրկէ ալ որպէս առանձնատիպ պիտի դուրս հետաքրքիրներու սեղանին, 1933-ին:

18. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մոգ թագաւորի թոռնուհին», «Հայաստանի Կոչնակ», 11 Սեպտեմբեր 1926, թիւ 37, էջ 1298-1299, 18 Սեպտեմբեր 1926, թիւ 38, էջ 1322-1325: [հայացում]
19. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Բոլքա (Մննդեան պատմութեամբ)», «Հայաստանի Կոչնակ», 25 Դեկտեմբեր 1926, թիւ 52, էջ 1768-1770: [հայացում]
20. Մեսրոպ Եպսկ. Նշանեան
«Սուրբ Գրոց տասներկու աղուները նշանակ տասներկու առաքեալներու», «Տաթեւ» կրօնական տարեցոյց, Արտաւազդ Վարդապետ, Հալէպ-Սուրիա, Գ. տարի, 1927, էջ 212-216:
21. Մեսրոպ Եպ[ի]ս[կոպոս]. Նշանեան
«Երուսաղէմի հայկ. խճանկարը», «Ամէնուն տարեցոյցը», 1927, էջ 399-406:
22. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Իսրայէլի ջուրերը», Պաղեստինագրական, «Սիոն», Փետրուար 1927, թիւ 2, էջ 48-51: [հայացում]
23. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Իսրայէլի ջուրերը», Պաղեստինագրական, «Սիոն», Մարտ 1927, թիւ 3, էջ 79-81: [հայացում]
24. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Յիսուսի վարդապետութիւնը», «Հայաստանի Կոչնակ», 30 Ապրիլ 1927, թիւ 18, էջ 561:
25. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Շաքարեղէններու տուփը», «Հայաստանի Կոչնակ», 28 Մայիս 1927, թիւ 22, էջ 684-686: [հայացում]¹⁴
26. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Միսայէլ սրնգահարը (պատմութեամբ)», «Հայաստանի Կոչնակ», 16 Յուլիս 1927, թիւ 29, էջ 912-914: [հայացում]¹⁵
27. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ծագող առաւօտը (պատմութեամբ)», «Հայաստանի Կոչնակ», 3 Սեպտեմբեր 1927, թիւ 36, էջ 1133-1136, 10 սեպտեմբեր 1927, թիւ 37, էջ 1164-1166: [հայացում]
28. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Սաբայի թագուհին երկրորդ ուղեւորութիւնը», «Հայաստանի Կոչնակ», 24 Սեպտեմբեր 1927, թիւ 39, էջ 1231-1234, 1 Հոկտեմբեր 1927, թիւ 40, էջ 1262-1265: [հայացում]
29. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Լոյսի կաթիլները» (պատմութեամբ), «Սիոն», Սեպտեմբեր 1927, թիւ 9, էջ 271-275: [հայացում]

¹⁴ Այս եօթը պատմութեամբներ (թիւ 14-19, 25) հետագային տեղ գտած են «Հատընտիր պատմութեամբներ» հատորին մէջ: Թարգմանութիւնները կատարուած են ֆրանսերէնէ: Հելինակը նշուած չէ:

¹⁵ Այս պատմութեամբը «Միսայէլի ընտրածը» վերնագրով տեղ գտած է «Հատընտիր պատմութեամբներ» հատորին մէջ: Թարգմանութիւնը կատարուած է ֆրանսացի արձակագիր Լիսի Ռոզիէ-Ֆոնթէյնի (1895-1986) 1926-ին հրատարակուած «Աստուածաշնչական ժամանակներէն» (Aux Temps Bibliques) գրքէն:

յացում]։

30. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Որթատունկը եւ գինին Ս. Գրոց մէջ», «Սիոն», Դեկտեմբեր 1927, թիւ 12, էջ 366-368: [հայացում]

31. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Թամարի ընծան (Մենդեան պատմութեամբ)», «Հայաստանի կոչնակ», 24 Դեկտեմբեր 1927, թիւ 52, էջ 1644-1647: [հայացում]

32. Մեսրոպ Եպ[ի]սկոպոս Նշանեան

«Նկարիչ Սրբազանը», «Ամէնուն տարեցոյցը», Թէոդիկ, 1928, տպ. «Մասիս», Փարիզ, էջ 517-526:

33. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Եթէ մոռացայց զքեզ, Երուսաղէմ (պատմութեամբ)», «Հայաստանի կոչնակ», 28 Ապրիլ 1928, թիւ 17, էջ 525-527, 5 Մայիս 1928, թիւ 18, էջ 555-558, 12 Մայիս 1928, թիւ 19, էջ 586-588: [հայացում]¹⁶

34. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Զայն մը Հրատէն (պատմութեամբ)», «Հայաստանի կոչնակ», 15 սեպտեմբեր 1928, թիւ 37, էջ 1169-1170: [հայացում]¹⁷

35. Մեսրոպ Եպսկ. Նշանեան

«Բիւրեղեայ մանեակը»

«Տաթեւ» կրօնական տարեցոյց, Արտաւազդ Վարդապետ, Ե. տարի, 1929, Հալէպ-Սուրիա, էջ 172-202: [հայացում]¹⁸

36. «Մեսրոպ սրբազանի ուղերձը» [յանուն միաբանութեան, Ամանորի առթիւ], «Սիոն», Փետրուար-Մարտ 1929, թիւ 2-3, էջ 92-93:

37. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Յորեկեանը երբայցեւոց քով», Բանասիրական, «Սիոն», յունուար 1930, թիւ 1, էջ 25-26: [հայացում]

38. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Բեթղէհէմցի աղջիկը» (պատմութեամբ), «Հայաստանի կոչնակ», 4 Յունուար 1930, թիւ 1, էջ 13-14, 11 Յունուար 1930, թիւ 2, էջ 49-51, 18 Յունուար 1930, թիւ 3, էջ 79-81: [հայացում]¹⁹

39. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Հրեաներու Պաղեստին ներգաղթը», «Հայաստանի կոչնակ», 15 Փետրուար 1930, թիւ 7, էջ 200-202, 22 Փետրուար 1930, էջ 237-239: [ամփոփում]

¹⁶ Վերջին հինգ պատմութեամբները (թիւ 27-29, 31, 33) տեղ գտած են «Հատընտիր պատմութեամբներ» հատորին մէջ: Թարգմանութիւնները կատարուած են ֆրանսացի արձակագիր Լիւսի Ռոզիէ-Ֆոնթէյնի (1895-1986) 1926-ին հրատարակուած «Աստուածաշնչական ժամանակներէն» (Aux Temps Bibliques) գրքէն:

¹⁷ Այս պատմութեամբը հետագային տեղ գտած է «Հատընտիր պատմութեամբներ» հատորին մէջ: Թարգմանութիւնը կատարուած է ֆրանսերէնէ: Հեղինակը նշուած չէ:

¹⁸ Պատմութեամբը հետագային տեղ գտած է «Հատընտիր պատմութեամբներ» հատորին մէջ: Թարգմանութիւնը կատարուած է ֆրանսացի արձակագիր Լիւսի Ռոզիէ-Ֆոնթէյնի (1895-1986) 1926-ին հրատարակուած «Աստուածաշնչական ժամանակներէն» (Aux Temps Bibliques) գրքէն:

¹⁹ Այս պատմութեամբը «Հոսիս Բերդեմեմացիին» խորագրով հետագային հրատարակուած է «Հատընտիր պատմութեամբներ» հատորին մէջ: Թարգմանութիւնը կատարուած է ֆրանսերէնէ: Հեղինակը նշուած չէ:

40. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ծոմապահոթիւնը հին եւ արդի հրէից քով», Կրօնական, «Սիոն», Մարտ 1930, թիւ 3, էջ 71-73: [հայացում]
41. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Աշխատանք եւ երջանկութիւն», «Հայաստանի կոչնակ», 17 Մայիս 1930, թիւ 20, էջ 623: [հայացում]²⁰
42. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մարտիրոս Վրդ. Կաֆացի Երուսաղէմէն՝ առ Եղիազար Վրդ. Այնթապցի», «Աստուածատուր Վարդապետի ձեռագիրն է», Դիւան Ա. Յակոբայ Ա եւ Բ, «Սիոն», Նոյեմբեր 1930, թիւ 11, էջ 350-351²¹:
43. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մարտիրոս Վրդ. Կաֆացի Ռոտոսթոյէն՝ առ Եղիազար Վրդ. Այնթապցի յԵրուսաղէմ», «Մարտիրոս Վրդ. Կաֆացի՝ Կ. Պոլսէն, առ Եղիազար Այնթապցի յԵրուսաղէմ», Դիւան Ա. Յակոբայ Գ եւ Դ, «Սիոն», Դեկտեմբեր 1930, թիւ 12, էջ 384-386:
44. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մարտիրոս Վրդ. Կաֆացի՝ Կաֆայէն, առ Եղիազար Այնթապցի՝ յԵրուսաղէմ», Դիւան Ա. Յակոբայ Ե, «Սիոն», Մայիս 1931, թիւ 5, էջ 146-147:
45. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Սինեդրոն կամ հրէից մեծ ժողովը», Պատմական, «Սիոն», Նոյեմբեր 1931, թիւ 11, էջ 330-332: [հայացում]
46. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ
«Յակոբ Նալեան պատրիարքի նամակը», «Ընդարձակ տարեցոյց Ս. Փ. Ազգային Հիւանդանոցի», Նոր շրջան, Ը. տարի, կազմեց՝ Թորոս Ազատեան, 1932, Պոլիս, էջ 107-111:
47. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մոգերը», Կրօնական, «Սիոն», Յունուար 1932, թիւ 1, էջ 4-5: [հայացում]
48. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Յուլիանոս Ուրացող, Երուսաղէմի տաճարին վերաշինութիւնը (363)», Պատմական, «Սիոն», Փետրուար 1932, թիւ 2, էջ 48-50: [հայացում]
49. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Յուլիանոս Ուրացող, Երուսաղէմի տաճարին վերաշինութիւնը (363)», Պատմական, «Սիոն», Մարտ 1932, թիւ 3, էջ 82-85: [հայացում]
50. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ջատկական ընթրիքը», Կրօնական, «Սիոն», Ապրիլ 1932, թիւ 4, էջ 101-102: [հայացում]

²⁰ Այս պատմութեամբ հետազային հրատարակուած է «Հատընտիր պատմութեան» հատորին մէջ: Թարգմանութիւնը կատարուած է ֆրանսերէնէ: Հեղինակը նշուած չէ:

²¹ «Դիւան Ա. Յակոբայ» շաբթ հրատարակել սկսելէ քանի մը տարի վերջ հետեւեալ տողերը պիտի գրէր Սըրբազանը. «Դժբախտ նակատագիր մը ունի ԴԻԻԱՆ Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ-Ե: Յաւալի է որ այդ տեսակ վաւերագրերու արժէքը գնահատող չունինք տակաւին հոս: Հազար հինգ հարիւրէ աւելի հին նամակներ հաւաքած ունիմ ցարդ: (Տե՛ս նամակ Յարութիւն Քիւրտեանի, 24 Փետրուար 1934, «Անձնական նամակներ Մեսրոպ Արք. Նշա-նեանի 1929-1934»): Մեսրոպ Սըրբազանին հրատարակած նամակներուն մեծամասնութիւնը տեղ գտած է «Նա-մականի.1», ձեռ. 186, Նորայր Եպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ա. Յակոբեանց, հ. Ա, 1966, Երուսաղէմ, էջ 548-556:

51. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մարտիրոս Վրդ. Կաֆացի՝ Ռոտոսթոյէն, առ Եղիազար Այնթապցի՝ յԵրուսաղէմ», Դիւան Ա. Յակոբայ-Զ, «Ղազար Վրդ. Կլմպօզ՝ Կ. Պոլսէն, առ Եղիազար Այնթապցի՝ յԵրուսաղէմ (բանտին մէջէն գրուած)», Դիւան Ա. Յակոբայ-Է, «Սիրոն», Ապրիլ 1932, թիւ 4, էջ 121-123: [հրապարակում]
52. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ա. Երիտասարդութիւնը Ս. Գրոց մէջ», «Բ. Ծերութիւնը Ս. Գրոց մէջ», Կօնական, «Սիրոն», Յունիս 1932, թիւ 6, էջ 166-168: [ամփոփում]
53. [անստորագիր²²]
«Քացիսուկ Ներսէս Վրդ. Հռոմկլայեցի՝ առ Եղիազար՝ Կ. Պոլիս», Դիւան Ա. Յակոբայ-Ը, «Սիրոն», Յունիս 1932, թիւ 6, էջ 185-186: [հրապարակում]
54. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Տաղաւարահարաց տօնը», «Սիրոն», Օգոստոս 1932, թիւ 8, էջ 229-233: [հայացում]
55. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մարտիրոս Կաֆացի Պատրիարք Կ. Պոլսոյ՝ առ Եղիազար՝ Կ. Պոլիս», Դիւան Ա. Յակոբայ-Թ, «Մարտիրոս Վրդ. Կաֆացի՝ Կ. Պոլսէն, առ Եղիազար Այնթապցի՝ յԵրուսաղէմ», Դիւան Ա. Յակոբայ-Ժ, «Սիրոն», Օգոստոս 1932, թիւ 8, էջ 252-254: [հրապարակում]
56. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մարտիրոս քահանայ Քէօմիւրճեան Կ. Պոլսէն՝ առ Եղիազար Այնթապցի՝ Ի Բերիա», Դիւան Ա. Յակոբայ-ԺԱ, «Սիրոն», Սեպտ. 1932, թիւ 9, էջ 278-280: [հրապարակում]
57. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ուխտի տապանակը», Կրօնական, «Սիրոն», Հոկտեմբեր 1932, թիւ 10, էջ 293-296: [հայացում]
58. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Քրիստոսի ազգաբանութիւնը Մատթէոսի աւետարանին մէջ», «Սիրոն», Յունուար 1933, թիւ 1, էջ 9-11: [հայացում]
59. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Սարգիս Թէքիրտաղցի Կ. Պոլսէն՝ առ Եղիազար Այնթապցի Ի Հալէպ», Դիւան Ա. Յակոբայ-ԺԲ, «Սիրոն», Յունուար 1933, թիւ 1, էջ 23-24: [հրապարակում]
60. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ինքնակենսագրութիւն Վանեցի Պօղոս Գ. Պատրիարքին Երուսաղէմի», Պատմական, «Սիրոն», Փետրուար 1933, էջ 46-49: [հրապարակում]
61. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Յովհաննէս Մուղնեցի՝ Կ. Պոլսէն առ Եղիազար Այնթապցի, Ի Հալէպ», «Յովհաննէս Մուղնեցի Կ. Պոլսէն՝ առ Եղիազար վարդապետ Ի Հալէպ», Դիւան Ա. Յակոբայ-ԺԳ, ԺԴ, «Սիրոն», Ապրիլ 1933, թիւ 4, էջ 119-122: [հրապարակում]
62. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Աստուածատուր Պատրիարք Տարօնեցի Երուսաղէմէն առ Եղիազար Այնթապցի Ի Հալէպ», «Կարկուտ Ոնփրիոս Վրդ. առ Եղիազար կաթողիկոս», Դիւան Ա. Յակոբայ-ԺԵ, ԺԶ, «Սիրոն», Մայիս 1933, թիւ 5, էջ 150-153: [հրապարակում]

²² Հրապարակողը Մեսրոպ Սրբազանն է, ինչպէս որ ինք եղած է շաբթի միւս բնագիրներուն հրատարակիչը:

63. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ծառերը Սուրբ Գրոց մէջ Ա», Կրօնական, «Սիոն», Յունիս 1933, թիւ 6, էջ 172-174: [ամփոփում]
64. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ծառերը Սուրբ Գրոց մէջ Բ», Կրօնական, «Սիոն», Յունիս 1933, թիւ 7, էջ 212-213: [ամփոփում]
65. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Պաղեստինի այլեւայլ անունները», Կրօնական, «Սիոն», Օգոստոս 1933, էջ 233-235: [հայացում]
66. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Յովհան Եպս. Ադրիանուպոլսէն՝ առ Եղիազար կաթողիկոս», «Կոնդակ Եղիազար կաթողիկոսի Ֆիլիպէէն՝ առ Զաքարիա վարդապետ ի Դամասկոս», Դիւան Ս. Յակոբայ-Ժէ, ԺԸ, «Սիոն», Սեպտեմբեր 1933, թիւ 9, էջ 283-285: [հրապարակում]
67. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Հին Ուխտի քահանայապետը», Կրօնական, «Սիոն», Հոկտեմբեր 1933, թիւ 10, էջ 305-308: [հայացում]
68. Մեսրոպ Եպս. Նշանեան
«Տպարան Առաքելական Աթոռոյն Սրբոց Յակոբեանց Երուսաղէմի (հարիւրամեայ յորեկեանին առթիւ) 1833-1933», Պատմական, «Սիոն», Նոյեմբեր 1933, թիւ 11, էջ 338-371:
69. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Տոմարը Հին Հրէից մօտ», Տոմարագիտական, «Սիոն», Դեկտեմբեր 1933, թիւ 12, էջ 454-456: [հայացում]
70. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Սահակ Վարդապետ Ղլըմպիկ Նիկոմիդիայէն՝ առ Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցի յԵւդոկիա», Դիւան Ս. Յակոբայ-ԺԹ, «Սիոն», Դեկտեմբեր 1933, թիւ 12, էջ 462-463: [հրապարակում]
71. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Սամարացիք ի հնումն եւ այսօր», Կրօնական, «Սիոն», Փետրուար 1934, թիւ 2, էջ 41-43: [հայացում]
72. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Եօթնաստեղեան աշտանակը», Կրօնական, «Սիոն», Մարտ 1934, թիւ 3, էջ 74-75: [հայացում]
73. Մեսրոպ Եպ[ի]ս[կոպոս]. Նշանեան
«Գրիգոր Կանցի (Կարին), նոր վկայ», Վկայաբանական, «Սիոն», Ապրիլ 1934, թիւ 4, էջ 122-123:
74. Մ.[եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Սարգիս Թէքիրտաղցի առ Եղիազար Կաթողիկոս յԵրուսաղէմ», «Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցի Ամասիայէն առ Եղիազար Կթղ. Երուսաղէմ», Դիւան Ս. Յակոբայ-Ի, ԻԱ, «Սիոն», Ապրիլ 1934, թիւ 4, էջ 124-125: [հրապարակում]

75. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Պատկերները հրէից քով», Կրօնական, «Սիրոն», Յունիս 1934, թիւ 6, էջ 176-177: [հայացում]
76. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Պաղեստինի վայրի կենդանիները ի հնումն եւ այսօր», Կրօնական, «Սիրոն», Օգոստոս 1934, թիւ 8, էջ 232-235: [հայացում]
77. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Անսուրբ անասունները», Կրօնական, «Սիրոն», Սեպտեմբեր 1934, թիւ 9, էջ 264-266: [հայացում]
78. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Հրէական շաբաթը ի հնումն եւ այսօր», Կրօնական, «Սիրոն», Հոկտեմբեր 1934, թիւ 10, էջ 299-303: [հայացում]
79. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Կարեւոր պեղումներ Բեթղեհէմի տաճարին մէջ», Հնախօսական, «Սիրոն», Նոյեմբեր 1934, թիւ 11, էջ 330-342:
80. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ամսագլխի տօնը կամ լուսնատօնը հին հրէից մօտ», Կրօնական, «Սիրոն», Յունուար 1935, թիւ 1, էջ 10-11: [հայացում]
81. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Սփիւռքի հրեաները», Կրօնական, «Սիրոն», Փետրուար 1935, թիւ 2, էջ 44-48: [հայացում]
82. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մեսիական Պաղեստինի գաղափարական աշխարհագրութիւնը», Կրօնական, Ապրիլ 1935, էջ 106-110: [հայացում]
83. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Վանեցի Պօղոս Պատրիարքի ինքնաձեռագիր մէկ յիշատակարանը», Բանասիրական, «Սիրոն», Մայիս 1935, թիւ 5, էջ 156-159: [հրապարակում]
84. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Փարիսեցւոց աղանդը», Կրօնական, «Սիրոն», Յունիս 1935, թիւ 6, էջ 174-176: [հայացում]
85. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Դպիրները կամ օրինաց վարդապետները», Կրօնական, «Սիրոն», Յուլիս 1935, թիւ 7, էջ 216-218: [հայացում]
86. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Սաղուկեցւոց աղանդը», Կրօնական, «Սիրոն», Սեպտեմբեր 1935, թիւ 9, էջ 270-272: [հայացում]
87. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Մաքսաւորները», Կրօնական, «Սիրոն», Հոկտեմբեր 1935, թիւ 10, էջ 301-302: [հայացում]

88. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Կամուրջ», Կրօնական, «Սիոն», Յունիս 1936, թիւ 6, էջ 175: [հայացում]
89. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Զկնորսութիւնը Գեննեսարեթի ծովակին վրայ եւ Սուրբ Աւետարանը», Պաղեստինագրական, «Սիոն», Դեկտեմբեր 1936, թիւ 12, էջ 375-381: [հայացում]
90. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Երաժշտութիւնը հին հրէից մօտ», Կրօնական, «Սիոն», Մարտ 1937, թիւ 3, էջ 72-74: [հայացում]
91. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Քաղաքավարութիւնը Ս. Գրոց մէջ», Կրօնական, «Սիոն», Ապրիլ 1937, թիւ 4, էջ 102-103: [հայացում]
92. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Աղը Ս. Գրոց մէջ», Կրօնական, «Սիոն», Մայիս 1937, թիւ 5, էջ 144-145: [հայացում]
93. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Բառախաղերը Ս. Գրոց մէջ», Կրօնական, «Սիոն», Մայիս 1937, թիւ 5, էջ 145: [հայացում]
94. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Յովհաննու աւետարանին վաւերականութիւնը նորագոյն գիւտով մը հաստատուած», Կրօնական, «Սիոն», Մայիս 1937, թիւ 5, էջ 146: [հայացում]
95. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Փուրիմը կամ Վիճակաց տօնը հին հրէից մօտ», Կրօնական, «Սիոն», Յունիս 1937, թիւ 6, էջ 172-173: [հայացում]
96. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Երախայրաց ընծայաբերութիւնը հին օրէնքի մէջ», Կրօնական, «Սիոն», Յունիս 1937, թիւ 6, էջ 173-174: [հայացում]
97. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ճաշասեղանները հին հրէից մօտ», Կրօնական, «Սիոն», Յուլիս 1937, թիւ 7, էջ 210: [հայացում]
98. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Հռոմայեցի դատաւորները կամ գործակալները Հրէաստանի մէջ», Կրօնական, «Սիոն», Յուլիս 1937, թիւ 7, էջ 211-212: [հայացում]
99. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Յորդանանի ակերը», Պաղեստինագրական, «Սիոն», Օգոստոս 1937, թիւ 8, էջ 235-237: [հայացում]
100. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Յորդանան գետը», Պաղեստինագրական, «Սիոն», Հոկտեմբեր 1937, թիւ 10, էջ 310-315: [հայացում]
101. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]
«Ապաստանի քաղաքները Հին Կտակարանին մէջ», Կրօնական, «Սիոն», Նոյեմբեր 1937, թիւ 10, էջ 336-337: [հայացում]

102. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Նահապետական հիւրասիրութիւնը ի հնումն եւ այսօր», Կրօնական, «Սիրոն», Դեկտեմբեր 1937, թիւ 12, էջ 364-365: [հայացում]

103. Մեսրոպ Արքեպ[ի]ս.[կոպոս] Նշանեան

«Զեկոյց», էջ Ե-է, Մեսրոպ Մագիստրոս Արքեպիսկոպոս Տէր Մովսիսեան, «Հայկական երեք մեծ վանքերի Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները»-ի մէջ, տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1938, 151 էջ):

104. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Տոկոսաւոր փոխատուութիւնը հին հրէից քով», Կրօնական, «Սիրոն», Յունուար 1938, թիւ 1, էջ 6-7: [հայացում]

105. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Կենսագրական նօթեր Տ. Եսայի Գ. Պատրիարքին Սուրբ Երուսաղէմի (իր ձեռքով գրի առնուած)», «Սիրոն», Փետրուար 1938, թիւ 2, էջ 44-50: [հրապարակում]

106. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Ամենէն գեղեցիկ լոյսը», «Հայաստանի կոչնակ», 7 Յունուար 1939, թիւ 1, էջ 10-11: [հայացում]

107. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Թիւերը Ս. Գրոց մէջ», Կրօնական, «Սիրոն», Դեկտեմբեր 1939, թիւ 12, էջ 384-386: [հայացում]

108. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«ԺԲ գլխով սահմանադրութիւն է», «Արդնցի Ոհան Վրդ. էրզրումէն առ Եղիազար կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս», «Յովհան Եպիսկոպոս Ադրիանուպոլսէն առ Եղիազար Կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս», Դիւան Ս. Յակոբայ-ԻԲ, ԻԳ, ԻԴ, «Սիրոն», Մայիս-Յունիս 1940, թիւ 5-6, էջ 153-156: [հրապարակում]

109. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Ղլըմպիկ Սահակ Վրդ. առ Եղիազար կաթողիկոս», «(Խոճա Պաղտասար Կ. Պոլսէն առ Եղիազար Կաթողիկոս)», Դիւան Ս. Յակոբայ-ԻԲ, ԻԶ, «Սիրոն», Յուլիս-Օգոստոս 1940, թիւ 7-8, էջ 201-203: [հրապարակում]

110. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«(Խոճա Ռուհիճան եւ Խոճա Պաղտասար Կ. Պոլսէն առ Եղիազար Կաթողիկոս)», «Յովհաննէս Վրդ. Թոխաթեցի Գաղատիայէն առ Եղիազար Կաթողիկոս», Դիւան Ս. Յակոբայ-ԻԷ, ԻԸ, «Սիրոն», Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1940, թիւ 10-11, էջ 282-284: [հրապարակում]

111. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«(Խոճա Ռուհիճան եւ Խոճա Պաղտասար Կ. Պոլսէն առ Եղիազար Կաթողիկոս)», «Յովհաննէս Վրդ. Թոխաթեցի Գաղատիայէն առ Եղիազար Կաթողիկոս», Դիւան Ս. Յակոբայ-ԻԷ, ԻԸ, «Սիրոն», Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1940, թիւ 10-11, էջ 282-284: [հրապարակում]

112. Մ.[Էսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Ապրօ Զէլէպուն թէմասուգներն են այս փօլիցայ», «(Ազգայինք ոմանք Կ. Պոլսէն առ Եղիազար Կաթողիկոս)», «(Եղիազար Կաթողիկոս Կրետէն առ ազգայինսն ի

Կ. Պոլիս)» Դիւան Ս. Յակոբայ-Իթ, Լ, ԼԱ, «Սիոն», Դեկտեմբեր 1940, թիւ 12, էջ 315-319: [հրապարակում]

113. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«(Ընկալագիր տասն հազար ասլանլու ղրուշի)», «(Ապրո Ձէլէպի առ Եղիազար Կաթողիկոս)», «(Երուսաղէմի միաբանք առ Եղիազար Կաթողիկոս ի Տիմիաթ)» Դիւան Ս. Յակոբայ- ԼԲ, ԼԳ, ԼԴ, «Սիոն», Յունուար-Փետրուար 1941, թիւ 1-2, էջ 40-42: [հրապարակում]

114. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«(Եղիա Եպիսկոպոս Երուսաղէմէ առ Եղիազար Կաթողիկոս ի Տիմիաթ)», «(Եղիա Եպիսկոպոս Եղուսաղէմէ առ Եղիազար Կաթողիկոս ի Հալէպ)», «(Մարտիրոս Վարդապետ Դրիմեցի Հալէպէն առ Խօճա Էմիրզա ի Կ. Պոլիս)», Դիւան Ս. Յակոբայ- ԼԵ, ԼԶ, ԼԷ, «Սիոն», Մարտ-Ապրիլ 1941, թիւ 3-4, էջ 83-86: [հրապարակում]

115. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«(Զայս թուղթն է ղրկեր Ապրօն Սուքիաս վարդապետին խստութեամբ)», «(Ապրօ Ձէլէպի Կ. Պոլսէն առ Եղիազար Կաթողիկոս)», «(Ուխտագիր Եղիազար Կաթողիկոսի ի Հալէպ ընդ Մարտիրոս Վարդապետի Դրիմեցույ)», «(Ուխտագիր Մարտիրոս Վարդապետի Դրիմեցույ ընդ Եղիազար Կաթողիկոսի)», Դիւան Ս. Յակոբայ- ԼԸ, ԼԹ, Խ, ԽԱ, «Սիոն», Մայիս 1941, թիւ 5, էջ 126-127: [հրապարակում]

116. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«(Յակոբ Դ. Կաթողիկոս Զուղայեցի Կ. Պոլսէն առ Եղիազար Կաթողիկոս ի Հալէպ)», Դիւան Ս. Յակոբայ- ԽԲ, «Սիոն», Յունիս 1941, թիւ 6, էջ 157-158: [հրապարակում]

117. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«(Պատասխան Եղիազար Կաթողիկոսի Հալէպէն առ Յակոբ Դ. Կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս)», «(Եղիա Եպիսկոպոս Էլ միաբանք՝ Երուսաղէմէն առ Եղիազար Կաթողիկոս՝ ի Հալէպ)», Դիւան Ս. Յակոբայ- ԽԳ, ԽԴ, «Սիոն», Յուլիս-Օգոստոս 1941, թիւ 7-8, էջ 200-202: [հրապարակում]

118. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«(Եղիազար Կաթողիկոս Հալէպէն առ Եղիա Եպիսկոպոս Երուսաղէմ)», «(Յովհան Եպիսկոպոս Աղբիանուպոլսէն առ Եղիազար Կաթողիկոս ի Հալէպ)», «(Երուսաղէմի ուխտաւորք Երուսաղէմէն առ Եղիազար Կաթողիկոս ի Կիպրոս)» Դիւան Ս. Յակոբայ- ԽԵ, ԽԶ, ԽԷ, «Սիոն», Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1941, թիւ 11-12, էջ 308-310: [հրապարակում]

119. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Սուրբ Յակոբի սեպհականութեան խնդիր», «Սիոն», Մարտ-Ապրիլ 1942, թիւ 3-4, էջ 89-91: [հրապարակում]

120. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Հոգեգալուստ», «Սիոն», Մայիս-Յունիս 1943, թիւ 5-6, էջ 71-75: [քարոզ]

121. Մ.[Եսրոպ] Ե.[պիսկոպոս] Ն.[շանեան]

«Քարոզ Ծննդեան», «Սիոն», Հոկտ.-Նոյ.-Դեկտ. 1943, թիւ 10-11-12, էջ 134-136: [քարոզ]

122. «Օրագրութիւն Մեսրոպ վրդ. Նշանեանի (յիշատակարան 1917 յունուար 1-էն)»²³
 «Սիոն», Ապրիլ-Մայիս-Յունիս 1991, էջ 78-79, Յուլիս-Օգոստոս 1991, էջ 127-128, Սեպտ.-
 Դեկտ. 1991, էջ 193-194, Յուն.-Փետր.-Մարտ 1992, էջ 25-26, Ապրիլ-Մայիս-Յունիս
 1992, էջ 107-108, Յուլիս-Օգոստոս 1992, էջ 218-219, Սեպտ.-Դեկտ. 1992, էջ 289-290,
 Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1994, էջ 329-330²⁴:

²³ Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի՝ «Սիոն»ի յաջորդական թիւերուն մէջ հրատարակուած, սակայն կիսատ մնացած օրագրութեան այս ընդարձակ հատուածը ենթադրել կու տայ մեզի, թէ եղած է ձեռագրատունը ի պահ մնացող օրագրութեան թիւ 3746 (1919-1921), թիւ 3747 (1922-1923), թիւ 3748 (1924), թիւ 3749 (1925-1927) տետրերէն դուրս ուրիշ մը (թերեւս ուրիշներ) եւս, 1917-էն սկսող: Այժմ դժբախտաբար անյայտ վայր մը գտնուող այդ օրագրութենէն փաղուած ըլլալու է նաեւ Գաբամանեանի տարեցոյցին մէջ 1921-ին հեղինակին իսկ կողմէ պատրաստուած «Երուսաղէմի գրաւումը» հրապարակումը:

²⁴ Վերջատրութեան «Շարունակելի» գրուած ըլլալով համդերձ, օրագրութեան հրատարակութիւնը այստեղ ընդհատուած է:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

**ՄԻՋԴԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ
ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՈՒՄ (XVIII դ. 60-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Յ. Նալեանի պատրիարքութեան առաջին շրջանն (1741-1749) աւարտուեց, ինչպէս յայտնի է, Վարդապետ Պրոխորոնի միջադէպով, որը փակուեց իշխանութիւնների միջամտութեամբ եւ վերջինիս աքսորով ու բանտարկութեամբ¹: Յայտնի է նաեւ, որ Պրոխորոնը, այնուամենայնիւ, ինքնակոչ չէր, այլ պատրիարքական պաշտօնը ստացել էր միաբանելով «ի ծածուկ զերիս ոմանց յերեւելեաց՝ մատոյց բազում ինչ առ եպարքոսն եւ առ ոմանս յաւագանուոյն»²: Պարզ չէ նաեւ անուանապէս, թէ ովքեր էին այդ երեւելիները, թէեւ Մ. Արք. Օրմանեանը որոշ յատակութիւն է մտցնում խնդրի մէջ, նշելով, որ «Յակոբ պատրիարքէն վասն եղեռնագործութեանց իւրեանց յանդիմանեցեալ քանի մի ազդեցիկ չար իշխանք կային, որոնք ուզեցին պատրիարքէն վրէժ լուծել»³:

Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքում դաւանական հակասութիւնները նոր դրսեւորումներ ստացան Յ. Նալեանի երկրորդ պատրիարքութեան շրջանում՝ 1761 թ.: Այս ժամանակահատուածում մայրաքաղաքի հայերի կեանքում կայսրութեան մէջ սոցիալական փոփոխութիւնների համեմատ՝ տեղի էին ունենում անխուսափելի տեղաշարժեր: Երկրի ներքին եւ արտաքին ապրանքաշրջանառութեան ընդլայնման պայմաններում աճում էր ֆինանսական դրամագլխի դերն ու նշանակութիւնը՝ ստեղծելով աւելի բարենպաստ պայմաններ վերջինիս վերարտադրութեան համար: Փոփոխութիւններ էին կատարում յատկապէս առեւտրում եւ փոխատուական դրամագլխի ասպարէզում յաջողակ հայերի գործունէութեան տեսակէտից: XVIII դ. երկրորդ կէսին օսմանեան տնտեսութեան ոլորտում իր իրաւունքներն ու տեղն է հաստատում հայ սեղանաւորութիւնը ներկայացնող նոր դասը՝ ամիրայութիւնը, որը սպասարկում էր մայրաքաղաքի վարչական վերնախաւին, այլեւ գաւառական ռազմավարչական բարձր պաշտօնէութեանն ու նրա արբանեակներին: Վերջիններիս ռազմական ու տնտեսական գործերի կարգաւորումն ու կառավարումը ամիրայութեանը, ինչպէս եւ հրեայ սեղանաւորներին ու արհեստագետներին, հնարաւորութիւն էր տալիս ոչ միայն հարստանալ, այլեւ ամրապնդել իրենց սոցիալական ու գործառութեային նշանակութիւնն իրենց համայնքներում: Տեղի էր ունենում հայ արհեստագետների ու սեղանաւորական դասի՝ օսմանեան պաշտօնէութեան հետ իւրայատուկ սերտաճում: Իր քանակական կազմն ընդլայնած ամիրայութիւնը Կոստանդնուպոլսից էր սկսում տնտեսական ու վարչական մեկնարկը՝ իւրայինների շրջան ընդգրկելով ձեռներէջ անհատների, շնորհալի մարդկանց՝ նաեւ գաւառներից, որոնք ինքնահաստատում եւ յաջողութիւնների էին հասնում Թուրքիայի խոշոր քաղաքներում: Ամիրայութեան, որպէս ամրապնդուող դասի պայմաններում հայ համայնքում շարունակում եւ նոր որակներ էին ձեռք բերում հակասութիւնները ազդեցութիւն հաստատելու, միւթէվէլիական համակարգում մնայուն տեղեր զբա-

¹ Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 862-863:

² Անդ. էջ 862:

³ Մ. Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3431:

ղեցնելու եւ հայաբնակ թաղերի եկամուտները տնօրինելու ուղղութեամբ: Իր հերթին դաւանական պայքարը դառնում էր նշուած հակասութիւնների մի ինքնատիպ ասպարէզ: Պատրիարք Յ. Նալեանի առաջին պաշտօնավարութեան աւարտին եւ մասնաւորապէս նրա վերընտրութեան հնարաւորութիւնը, «դժպատեհ համարողների» առկայութեամբ⁴, ցոյց է տալիս, որ արդէն 1749 թ. համայնքի վերնախաւում պայքար էր ընթանում իշխանութեան լծակներին տիրանալու համար: Նոյնիսկ Պրոխորոն Վարդապետի յայտնութիւնը, կարծում եմ, կարելի է բացատրել համայնքում իշխանութեան ձգտող դեռեւս սակաւաթիւ եւ յանդուգն ոյժերի գործելակերպով: Այդ նրանք էին, որ «թագնաբար եւ կապալաւ անոր անունին հրովարտակ հաեցին եւ Մայր եկեղեցին բերին»⁵, հաւանաբար, այս խաղից անտեղեակ հոգեւորականին: Աւելին, ոչ միայն եկեղեցում հաւաքուած ժողովուրդը, այլեւ մեծամեծների մեծ մասը, պարզւում է, անտեղեակ էր այս ամէնին⁶:

Սրա հետ մէկտեղ, հաւանականութիւնից զուրկ չէ նաեւ Գ. Բամպուքճեանի վկայակոչած այն տեսակէտը, որի հեղինակը «Պրոխորոն Վարդապետի ոտնձգութիւնը լատիններու կողմէ կազմակերպուած ըլլալը կը հաւաստէ»⁷:

Այս մանրամասները կարծէք, ամբողջացնում են Պրոխորոն Վրդ. դիմանկարը, որպէս իրադարձութիւնների մէջ ակամայ ներքաշուած մէկի, ով հանրութեան մէջ ճանաչուած չի եղել, եւ հէնց այդ էլ եղել է նրա առաքինութիւնն իրեն առաջ մղող, «չար իշխանների» աչքին, եւ որը, կարծում եմ, օգնում է մտադրութիւնների ընդհանուր իմաստով նոյնականացնել այդ նոյն իշխաններին: Դրանք վերնախաւի շարքերը համալրած այն մարդիկ էին, որոնք յայտնուել էին այնտեղ, այդ թւում նաեւ գաւառներից՝ գործի դնելով իրենց արմունկները եւ մնացեալ ուժային կարողութիւնները ազգի վերնամասում նիւթական ու հոգեւոր տեղ զբաղեցնելու համար եւ որի ընթացքում կանգ չէին առել դատապարտելի գործողութիւնների առջեւ՝ յանդիմանուելով Նալեան Պատրիարքի կողմից: Այլ կերպ, յիշեալ ամբողջ միջադէպը ցոյց է տալիս, որ հայ համայնքում կատարւում էին գործընթացներ, որոնք յատուկ են հանրային կամ սոցիալական փոփոխութիւններ ապրող միջավայրին: Այդպիսի երեւոյթ տեսնում ենք 1740-1770-ական թթ. պոլսահայ համայնքում, որպէս ամիրայութեան՝ վերնախաւային նոր դասի յայտնութեամբ, եւ որը գալիս էր փոխարինելու մահտեսիների բաւականաչափ անձեւ բազմութեանը: Այս իմաստով նկատենք, որ մահտեսի կարող էին լինել եւ համայնքում պատուախնդրաբար այդպէս կոչուել պարզապէս հարուստ հայերը, որոնք ազգային միջավայրում, բայց ոչ նրա սահմաններից դուրս, կարող էին ճանաչուած լինել որպէս իշխանութիւն եւ հեղինակութիւն ունեցող անձինք: Ամիրայութիւնը, մինչդեռ, Օսմանեան պետութեան կողմից ճանաչում գտած, միւթէվէլիական համակարգի (համայնքի սեփականութիւնների, եկամուտների եւ դրանց ծախսերի վերահսկողներ, օսմանեան խոշոր պաշտօնեաների դրամական գործերի տնօրինողներ եւ այլն) մաս կազմող այն խաւն էր, որը տնօրինող տեղ էր զբաղեցնում իր միլէթի ներքին գործերում: Հայ համայնքում այդ տեղը առաւել յստակեցնելու համար նշենք, որ ամիրաներից մէկը կամ մի քանիսը, ըստ օսմանեան վարչակարգում ունեցած դիրքի, համապատասխան ազդեցութիւն ունէին միլէթի միջավայրում՝ փաստականօրէն գերադաս եւ ուղղորդող ոյժ

⁴ Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 863:

⁵ Մ. Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3431:

⁶ Անդ:

⁷ Գ. Բամպուքճեան, Յակոբ Պատրիարք Նալեան (1706-1764), Ստամպուլ, 1981, էջ 168:

ներկայացնելով պատրիարքի առջեւ: Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքները, սկսած իրենց ընտրութիւնից եւ ապա պաշտօնավարութեամբ եւ ընդհուպ մինչեւ պաշտօնանկութիւն, յայտնապէս կախում ունէին ամիրաներից, որոնք հանդէս էին գալիս որպէս կապող եւ միջակայ օղակ՝ պատրիարքների, նրանց հոգեւոր եւ գործնական գործառնութների ու օսմանեան իշխանութիւնների միջեւ:

Ինչ ասել կ'ուզի, ամբողջ XVIII դ. երկրորդ կէսին եւ յետագայում, համայնքում հասկանալի պայքար էր ընթանում, եւ անհատական, եւ խմբակցական ընդգրկումներով, նոյնիսկ ամիրանների (կամ մահտեսիների) միջեւ՝ իշխանութեան եւ դիրքի տիրանալու համար: Կողմերը չէին խորշում, յօգուտ սեփական շահերի, օգտագործել նաեւ դաւանական հակասութիւնները: Այդ տեսնում ենք նաեւ Յ. Նալեանի պատրիարքութեան երկրորդ շրջանում՝ 1761 թ., երբ հայ կաթողիկոսների դէմ իրենց անհանդուրժող կեցւածքը ցուցադրեցին պահպանողականները՝ ի դէմս Բալուեցի Տէր Մանուէլ Քահանայի: Ժամանակի նշանաւոր պատմաբանը դիպուկ բնութագրով է ներկայացնում նրան, որով կարելի է հիմնաւորել նրա գործողութիւնների եւ վարքագծի նկատմամբ հանրային արձագանգը. «էր ի նոյն աւուրս ի Կոստանդինուպոլիս երեց ոմն... այր յոխորտաբարոյ և խռովասէր, ճարտար՝ ի յուզել աղմուկ շփոթի, և արագ ի հասուցանել այլոց զվնաս. յամենայնի անհանդարտ, անզուսպ ի գնացս, և անսանձ ի բանս. և զի ուներ իւր պաշտպան զոմանս ի մեծամեծացն Հայոց, Տիպաճեանի, Յովհաննէս Սափրիչի և այլոց», որոնք խրախուսում էին պատրիարքի հակառակորդ ամիրանների, առանձնապէս եռանդուն ամիրա Գասպար Մուրատեանի կողմից, «որ Տէր Մանուէլի բարեկամներէն էր»,՝ յաւելում է Հրանդ Ասատուրը⁸: Մանուէլի եւ նրա իւրայինների ամբաստանութիւնների հիման վրայ, որտեղ մանաւանդ մատնացոյց էին արւում բազմաթիւ կաթողիկամէտ հայեր, իշխանութիւնները հսկողութեան տակ վերցրին Կոստանդնուպոլսի կաթողիկական եկեղեցիները եւ 1761 թ. Նոյեմբերին տեղերում ձերբակալեցին այդտեղ յաճախող հայերին՝ մի քանի տասնեակ մարդու⁹: Ձերբակալութիւնները շարունակուեցին նաեւ 1762 թ., որոշակի նշուած ամբաստանեալների ցուցակով, որոնց մէջ կային եւ հոգեւորական, եւ աշխարհիկ անձինք, այդ թւում եւ հանրայայտ ակնավաճառ Յովհաննէս Թովմաճանեանը¹⁰: Ինքը՝ Մանուէլը, այս գործողութիւնների ամբողջ ընթացքում ուղեկցում էր արքունի զինուած ջոկատին¹¹, անշուշտ, օգնելով նրան կասկածեալներին ի յայտ բերելու եւ նոյնականացնելու գործում:

Այս ակնյայտօրէն յօրինածոյ կամ ճոխացրած պատմութեանը, աւելի համառօտ եւ զուսպ, կարծում ենք՝ դարձեալ Թովմաճանեանին հետեւելով, անդրադարձել է նաեւ Մ. Զամչեանը: Սակայն, ըստ նրա, Յ. Նալեանը գրել է ընդամէնը «Թուղթ յարգութեան ի Հռովմ»¹² եւ որն ամենեւին չի նշանակում դաւանական հնազանդութեան դիմում:

Յ. Թովմաճանեանը, եթէ նկատի ունենանք հայ կաթողիկական միջավայրի հետ նրա ունեցած սերտ շփումները (դաստիարակուել էր Վենետիկի միաբանութեան դպրոցում)՝ Յ. Նալեանի յայտնի կեցուածքը չափազանցողներից էր՝ ըստ կաթողիկական մեկնաբանութիւնների: Եւ այս տեսակէտից եւս յոյժ նման հայրենի եկեղեցուն փարուած, բայց կա-

⁸ Հ. Ասատուր, Կոստանդնուպոլսյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները, Ստամպոլ, 2011, էջ 116:

⁹ Մ. Արք. Օրմանեան, նշ. աշխ., էջ 3477: Գր. Գալէմքարեան, Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպ. Սառաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկէայք, Վիեննա, 1908, էջ 102:

¹⁰ Մ. Զամչեան, նշ. աշխ., էջ 868-869:

¹¹ Մ. Զամչեան, նշ. աշխ., էջ 869:

¹² Մ. Զամչեան, նշ. աշխ., էջ 868:

թուլիկները հետ իր գործակցութեամբ յայտնի Սարգիս Վրդ. Սարաֆեանի երկդիմի ընթացքին: Յիրաւի, Մխիթարեան Աբբահայր Ստեփաննոս Մելքոնեանին գրած նամակում Յ. Թովմաճանեանը փաստում է, որ պատրիարքի կաթողիկական հակումների մասին լրատուութեան (կամ բամբասանքի) աղբիւրներից մէկը հէնց ինքը՝ Ս. Վրդ. Սարաֆեանն է: Առիթը եղել էր Յ. Նալեանի տպագրած «Գրքուկ կոչեցեալ ճրագ ճշմարտութեան» աշխատութիւնը՝ ընդդէմ Մխիթար Աբբայի եւ կաթողիկական քարոզիչ Մոմֆորտի դաւանական մօտեցումների: Նամակում Յ. Թովմաճանեանը յայտնում է. «Թեպէտ շատ աղաչեցի պատրիարքին, որ պասմա չանէ (վերոյիշեալ գիրքը-Ա. Խ.), բայց չեղև հնար, և պատճառն այս էր, զի Սէրգիս վարդապետն (Սարաֆեանը-Ա. Խ.) ի բազում տանս սառաֆաց ասացեալ է առաջի արաց Վէմ հաւատոյ և նարեկեան մեկնութեան քրքերն, իբր թէ այժմ ճանաչել է ճշմարտութեան ճանապարհն (իմա հռոմեադաւանութիւնը-Ա. Խ.) և յայնժամ մոլորեալ իցէ»¹³:

Մէկ անգամ եւս անդրադառնանք Յ. Կոլոտի եւ Յ. Նալեանի դիրքորոշմանն այս հիմնախնդրում: Հարկ է նկատել, որ անգամ հայ հանրութեան միջդաւանական կրքերի բորբոքման պայմաններում նրանք շարունակում էին մնալ ոչ միայն հայ դաւանութեան հաւատարիմ սպասաւորներ, այլեւ օսմանեան պետութեան պաշտօնեաներ, իբրեւ միջնորդներ իրենց միլեթի եւ իշխանութիւնների միջեւ: Յայտնի են Յ. Կոլոտի ջանքերը՝ գործակցելու Կոստանդնուպոլսում ֆրանսիական դիւանագիտութեան հետ՝ Ս. Տեղեաց շուրջ հայ-յունական բանավէճը հարթելու ասպարէզում, ինչպէս եւ կառավարութեան ճնշման տակ (ֆրանսիական դեսպանի բողոքից յետոյ), 1737-1738 թթ. հակահռոմեական որոշ դարձուածներից հրաժարուելը՝ ժամերգութեան ժամանակ: Այս ամէնի մէջ դաւանական տեղատուութեան ոչ մի նշոյլ չկար, բայց այս պաշտօնական առնչութիւնները ծայրայեղ ներշնչումներին հակամէտ ամբոխի մէջ կարող էին կասկածներ ծնել պատրիարքի ուղղադաւանութեան վերաբերեալ եւ, պէտք է կարծել, որ 1737 թ. Օգոստոսին Յ. Կոլոտի դէմ Մայր եկեղեցում ընդվզումը¹⁴ դրա արդիւնքն էր:

Դաւանական ընկալումներում միանշանակ պահպանողականութիւն ցուցաբերող ազգային հատուածի (որոնց շարքերը մշտապէս թարմացւում էին Արեւմտեան Հայաստանից եկած գաղթականներով) գայթակղութեան քար էին նաեւ Յ. Կոլոտի եւ Յ. Նալեանի հովանաւորած՝ եւրոպական աստուածաբանական գրքերի հայերէն թարգմանութիւնների հրատարակութիւնները: Հայ պահպանողականութիւնը, յատկապէս նրա «ռամիկ» զանգուածն իր գաւառական հոգեւոր քարոզիչներով եւ դասերով սրբապղծութիւն էին համարում ազգային եկեղեցու պատուիրաններից ու ծէսերից շեղուող ամէն մի քայլ՝ այդ համարելով կործանարար մի բան՝ հայրենի եկեղեցու ինքնութեան դէմ: Եւ այս իմաստով տեղական բանսարկուների եւ օսմանեան իշխանութիւնների առջեւ լայն դուռ էր բացւում կասկածեալ կամ անցանկալի անձանց պատժելու համար, որ, ի դէպ, կիրառւում էր հայկական միջավայրում՝ օսմանեան պաշտօնէական շրջանների բացայայտ խրախուսման պայմաններում: Այս տեսակէտից ուշադրութիւն դարձնենք Գր. Պասմաճեանի պատրիարքութիւնը հաստատող ֆերմանի (3 Յունիսի, 1764 թ.) մի դարձուածին, որ փաստում է վերն ասուածի իրողութիւնը. «Օտար դաւանանքի պատկանող եւ կաթողիկոսեան յարող անձանց կողմից կատարուած յանցանքի համար իսկական հայ լուսաւորչական ռեպաներին նեղութիւն չպէտք է պատճառել»¹⁵:

¹³ Գ. Տայեան, Մայր դիւան Մխիթարեանց Վեներաբոյ ի Ս. Ղազար, 1707-1773, Վեներաբոյ, 1930, էջ 180:

¹⁴ Անդ, էջ 67:

¹⁵ Ա. Փափազեան, Թուրքական վաւերագրերը Հայաստանի եւ հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երեւան, 1999, էջ 184:

(ընդգծումն իմն է-Ա. Խ.): Նշուած առաձգական դարձուածի տակ կարող էր, յիրաւի, իր արդարացումը գտնել ամէն մի մտադրութիւն: Նկատենք, որ արեւմտեան կրօնական գրականութիւնը նոյն իսկ XVIII դ. հայերէն թարգմանուել է Յ. Կոլոտից ու Յ. Նալեանից եւ առաջ, եւ յետոյ, այնպէս որ առնուազն պարզունակ կը լինէր նշուած պատրիարքներին այս հարցում մեղադրել դաւանական մեղանշումների մէջ: Անգամ այն դէպքերում, երբ նկատի ունենայինք այս պատրիարքների անձնական մասնակցութիւնը (պատուէր թարգմանչին, թարգմանութեան եւ դրա ֆինանսաւորման իրողութիւնը եւ այլն): Մէկ անգամ եւս յիշենք, որ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան եւ Ս. Յակոբեանց վանքի պատմաբան Յ. Վրդ. Հաննան հիմնաւորապէս պատճառաբանում էր թարգմանական կրօնական երկերի անհրաժեշտութիւնը հայ մտաւոր իրականութեան մէջ՝ կարելորելով դրանց իմացական ու ճանաչողական նշանակութիւնը կաթողիկական քարոզչութեան դէմ ազգային եկեղեցու մղած մաքառումներում: Եւ այս իմաստով XVIII դ. Կոստանդնուպոլսի հայ իրականութիւնը ներկայացնում է մէկը միւսին հետեւող տեւական լարուածութեան մթնոլորտ, որտեղ առանցքային հակասութիւններից մէկը, թերեւս ամենակարեւորը, մնում էր դաւանական կնճիւղ: Կոստանդնուպոլսի, Անկիւրիայի եւ կայսրութեան հայաբնակ այլ քաղաքների եկեղեցիներում, թաքուն կամ բացայայտ պայքար էր ընթանում հայկական դաւանանքը պաշտպանող եւ այն վիճարկող լատինամէտ քարոզիչների միջեւ: Նոյնի դրսեւորումները կարելի էր տեսնել Կոստանդնուպոլսի կաթողիկական այն եկեղեցիներում, ուր ստէպ յաճախում էին կաթողիկամէտ հայերը: Արեւմտեան մարդորսական քարոզչութեանը դիմակայելու, ազգային եկեղեցու իմացական կարողութիւնների հարցն էր առաջ քաշում Յ. Հաննան՝ նկատի առնելով կաթողիկաների հայ ընդդիմախօսների տեսական իմացութիւնը ընդլայնելու պահանջը. «Որքանիցս յաւէտ տեղեկանայ գրոց նոցին, այնքանիցս քաջապէս եւ արիաբար կարեմք պատասխանատրել ընդդիմադրեալ առարկութեանց նոցին ընդ նոսա քաջագինիմք»¹⁶, - գրում է նա: Իր ժամանակների պահպանողական ծայրայեղներին Հաննան խուսափում էր կրակի տակ առնելուց՝ դաւանական զայրոյթներին տեղիք չտալու հասկանալի մտահոգութեամբ: Սակայն անցեալին վերաբերող անդրադարձներում դժուար չէ նկատել նրա մերժող հայեացքը ժամանակակից նոյնանման երեւոյթների նկատմամբ: Թարգմանական գրականութեան հանդէպ թշնամանքը, նկատում էր Հաննան, ծայր էր առնում «ի բարբարոսաբար գիտացն մերայնոց, որք գտանէին յայն ժամանակ յազգս մեր, զորոց կուրացուցեալ էր զաշս մտաց նոցին նախանձն հնագունեղ եւ ատելի եղեալ ախտակրեալ աշաց նոցին»¹⁷:

Յիրաւի, ոչ այնքան վաղ անցեալում՝ 1703 թ. Կոստանդնուպոլսում Աւետիք Եւդոկիացի Պատրիարքի փոխանորդ Յովհաննէս Զմիւռնացին հակառակորդներին ըմբերանելու համար դիմել էր այդպիսի անհանդուրժողական միջոցի՝ այրել տալով «Ֆռանկաշունչ» հայերէն տպագրուած գրքեր (Յիսուս Որդի, Բուրաստան աղօթից, Թովմաս Գեմբացի¹⁸ եւ այլն): Ի դէպ, որքան մեզ յայտնի է՝ բացառիկ մի դէպք այս դաւանական առճակատումների ընթացքում:

Հայ կաթողիկամէտների եւ ուղղադաւանների միջեւ ներհակութիւններն ու բանակռիւնները շարունակուեցին Գրիգոր Վրդ. Պասմաճեանի՝ Կոստանդնուպոլսի Հայոց

¹⁶ Յովհաննէս Հաննա, Գիրք պատմութեան Սրբոյ եւ Մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս եւ սրբոց տնօրինականաց Տեղեաց, Կ. Պոլիս, 1734, էջ 178:

¹⁷ Անդ, էջ 173:

¹⁸ Մ. Զամչեան, նշ. աշխ., էջ 742:

պատրիարք ընտրուելուց յետոյ եւս (1764-1773): Մեր պատմագիտութեան մէջ նա յայտնի է իր «Յիշատակարան»-ով, որն ըստ արժանւոյն գնահատել եւ գիտական շրջանառութեան մէջ է դրել վաստակաշատ հայագէտ Բ. Վրդ. Կիւլէսէրեանը:

Նոր պատրիարքին, երեւում է, կասկածով եւ թերահաւատութեամբ ընդունեցին պահպանողական ամիրաներն ու մահտեսիները՝ միշտ պատրաստ համայնքում գրգռելու մանկամիտ ամբոխին եւ ելք տալով նրա մոլեռանդութեանը: Այդպիսի տրամադրութիւններին էր արձագանգում Կոստանդնուպոլսում գտնուող Վենետիկի միաբան Հ. Վրդ. Զամչեանցը՝ Աբբա Ստեփաննոս Վրդ. 1764 թ. Յունիսի 19-ին գրած նամակում. «Գրիգոր վարդապետն, որ հեզ եւ միամիտ ոմն է, զնա արարին պատրիարք: Բայց մինչ չեւ էր զգեցեալ նորա կապայ, ժողովուրդն ոչ կամէր զնա, զի բազումք ասէին թէ նա Յոհաննէս պատրիարգին չրախն (աշակերտ-Ա. Խ.) է, զի Յոհաննէս պատրիարգին չրախները՝ ամէնքը կաթոլիկ են»¹⁹:

Գր. Պասմաճեանը ժառանգեց ոչ միայն Յ. Նալեանի հոգեւոր իշխանութիւնը, այլեւ դաւանական ներհակութիւններից ծնուած ամբողջ դժուարութիւնները (1764, 13 Մայիս)²⁰: Նրա «Յիշատակարանն» աչքի է ընկնում իր անմիջականութեամբ ու շիտակութեամբ, այն կարեւոր սկզբնաղբիւր է, որտեղ տեղ են գտել ժամանակի պոլսահայ համայնքի շատ հիմնախնդիրներ, ամէնից առաջ՝ վերնախաւի բարքերն ու բարոյականութիւնը, պատրիարքական իշխանութեան տեղն ու կարողութիւնները օսմանեան միջավայրում, այլեւ Կոստանդնուպոլիս-էջմիածնի կաթողիկոսութիւն փոխարաբերութիւնները, ամիրայական դասի վարքագիծը համայնքի հոգեւոր իշխանութիւնների նկատմամբ եւ այլն: Մենք կը սահմանափակուենք խնդրոյ առարկայ եւ պատրիարքի գնահատած՝ ժամանակի ամիրաների հանրային նկարագրի, դաւանական խնդիրների եւ որոշակի անձանց բնութագրի շրջանակներում: Դաւանական տարամիտումների եւ պայքարի յետեւում, մասնաւորապէս Յ. Նալեանի եւ Գր. Պասմաճեանի պատրիարքութեան ժամանակ, մշտապէս ներկայ էր նոր հրապարակ իջած դասը՝ որպէս համայնքի ընթացքն ուղղորդող ոյժ, որի մասին խօսեցինք վերը: Այստեղ աւելացնենք, որ հայրենի եկեղեցու եւ միւս կողմից կաթոլիկամէտ համակրանքներով յայտնի ամիրաների միջեւ նոյնպէս ի յայտ էին գալիս նշուած հակասութիւնները, որոնց հիմքում ընկած էր մրցակցութիւնը արդիւնաւոր պաշտօններ ստանալու (նաեւ ֆինանսական եւ միւլթէվէլիական համակարգում) եւ վարչական տնտեսական ոլորտում ազդեցիկ դիրքեր ունենալու համար: Եւ մէկ, եւ միւս դէպքերում ամիրաներն ակնկալում էին իշխանութիւն ստանալ համայնքում կամ ամրապնդել ստացածը՝ օգտագործելով օսմանեան արքունիքի, մեծ վեզիրի կամ այլ աստիճանաւորների հետ իրենց ունեցած կապերն ու ծանօթութիւնները:

Դաւանութեան հանգամանքը եւս կարող էր ծառայել վերոյիշեալ նպատակները հետամտող գործնական խնդիրներին: Պասմաճեան Պատրիարքի «Յիշատակարան»-ում բազմիցս շրջանառող ամիրա Գասպար Մուրատեանը եւ այլ անանուն ամիրաներ չէին յապաղում ուղղորդել «Մանուէլեան խմբակի» (Մ. Արք. Օրմանեանի արտայայտութիւնն է) խօսքն ու գործողութիւններն ընդդէմ Յ. Նալեանի եւ ապա Գր. Պասմաճեանի՝ հանդէս գալով իբրեւ կաթոլիկականութեան երդուեալ հակառակորդներ:

Գործում էին նաեւ ազդեցիկ կաթոլիկամէտները, որոնք իրենց համախոհներին

¹⁹ Դ. Տայեան, Մայր դիւան Մխիթարեանց Վեմետկ, ոյ ի Ս. Ղազար, 1930, էջ 219:

²⁰ Յիշատակարան Պասմաճեան Գրիգոր Պատրիարքի, հրատ. Կիւլէսէրեան Բ, Պարիս, 1908, էջ 131 (այսուհետեւ՝ Յիշատակարան):

փորձում էին ազատել իշխանութիւնների հարուածներէ, յատկապէս երկուստեք մատնութիւնների ու սադրանքների պայմաններում: Այս առթիւ Մ. Զամչեանը նկատում է, որ երեւելիներից Պաղտասար Սրմաքէշ եւ Միքայէլ Տիւզն (յայտնի ամիրայական տոհմից եւ Միքայէլի աները) «հռոմէականութեան հակամէտներ ըլլալով մէկտեղ՝ խօսքով կը մերժէին իբր զրպարտութիւն ամբաստանողաց», որ եւ հաստատում է, ի դէպ, Յ. Թովմաճանեանը: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ օսմանեան պետութիւնը բացասական կտրուկ դիրքորոշում ունէր իր միլիթի դաւանանքից հրաժարուած կամ հրաժարուող անձանց նկատմամբ: Միքայէլ Տիւզը, որքան եւ զօրեղ պաշտպաններ ունենար արքունիքում կամ այլուր, չէր կարող բացառութիւն կազմել:

Գր. Պասմաճեանի յուշերում կրկին յայտնւում է Տէր Մանուէլը, որն իր բանսարկութիւնների եւ խառնակիչ արարքների համար արտաքսուել էր եւ աքսորից ու բանտարկութիւնից ազատուելով (Յ. Նալեանի մահից յետոյ)՝ վերադարձել էր մայրաքաղաք: Կարելի է կարծել, որ նա ազատուել էր ամիրա Գասպար Մուրատեանցի օժանդակութեամբ, որը, ըստ Հ. Ասատուրի, «Տէր Մանուէլի բարեկամներէն էր»²¹:

«Յիշատակարանը», եթէ այս ամէնին աւելացնենք այս պատրիարքի կրօնաբարոյական եւ բարեպաշտական ազնիւ խորհրդածութիւնները, աչքի է ընկնում ժամանակի բարքերի նկատմամբ հեղինակի քննադատական վերաբերմունքով եւ մասամբ, նրա դաւանական ազատամտութեամբ, որին կանցնենք քիչ անց: Ակնյայտ է նաեւ պատրիարքի հակադրութիւնը ամիրայական նորաթուխ դասին. վերջինիս յայտնութիւնը եւ ձեռք բերած առաւելութիւնները նա դիտարկում է պահպանողական դիրքերից, որպէս հանրութեան համար ողբալի մի երեւոյթի, որի գոհակական ամրապնդմամբ կործանւում են հին, աւանդական արժէքները: «Յառաջագոյն կոչեցեալք լինէին ազնուականք եւ պարոնայք, բաց ի յետին եւ ի վերջին ժամանակիս գեղականք, շինական եւ զաւակունք նոցին ձայնեն առ միմեանս պարոնս եւ ամիրայս: Ուրեմն արժան է ցաւել եւ ողբել ի վերայ խղճացեալ ազգիս»²², գրում է նա: Պասմաճեան պատրիարքի բացայայտ թիրախը գաւառներից մայրաքաղաք տեղափոխուած եւ եկամտաբեր պաշտօններ ստացած նորեւուկ դրամատէր (մեծ մասամբ՝ սեղանաւոր դարձած) եւ յաջողակ հայերն էին, որոնք շտապում էին իրենց սոցիալական նոր նկարագիրը հաստատել ամիրայական պատուաբեր տիտղոսով:

Այս անձինք են, որ Գասպար ամիրայի ներշնչումներով Պասմաճեան Պատրիարքին հարկադրել են վճարել Երուսաղէմի արդէն վախճանուած Կարապետ Պատրիարքի ժամանակ գոյացած պարտքը՝ յետին թուով մուրհակ ստորագրել տալով: Ինքը՝ Գր. Պասմաճեան Պատրիարքը, սակայն, այդպէս անզօր եւ անօգնական չի եղել իր թշնամիների առջեւ, որքան էլ որ այդպիսին երեւայ իր շարադրանքում: Նրա ջանքերով աքսորից վերադարձած եւ իր քսութիւնները նորոգած Մանուէլ երէցը ոմն Աբրահամ Ակնեցու հետ իրենց խառնակչութիւնն աւարտում են աքսորով եւ բանտարկութեամբ²³: Գր. Պասմաճեանի յետագայ ընթացքը եւս ուղեկցուել է համայնքի վերնախաւում առկայ դաւանական տարաձայնութիւններով: Պատրիարքը եւ նրան համակիր շրջապատը տեղի էին տալիս պահպանողական ուժերի ճնշմանը, ամիրայական դասի ներսում յայտնուած նոր մարդկանց իշխանական ձգտումներին, որոնց իրացման ձեւերն ու եղանակները նրանք դրսեւորում էին դաւանական անաղարտութեան ձեւակերպումներով ու դրան

²¹ Հ. Ասատուր, Կոստանդնուպոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները, Ստամպուլ, 2011, էջ 116:

²² Յիշատակարան, էջ 83:

²³ Անդ, էջ 56:

համապատասխան գործելակերպով: Այսու հանդերձ, պատրիարքը ըստ հնարաւորին դիմակայել է իր նեղիչներին, եւ եթէ իր խառնուածքի ու հնարաւորութիւնների սահմաններում, ապա պէտք է ասել, այդ սահմանները միանգամայն համապատասխանում էին նրա պաշտպան ամիրաների փոփոխամտութեանն ու համեստ կարողութիւններին: Ճիշդ էր նկատում Լէոն, երբ գրում էր, որ Պասմաճեան Պատրիարքը «մաքառեց իր հակառակորդների դէմ, որոնց ձեռքում զէնք էր դարձել պատրիարքի համբերող եւ մեղմ վերաբերմունքը դէպի հայ կաթողիկոսները»²⁴:

Հակառակորդների ճնշման ներքոյ Պասմաճեան Պատրիարքը հրաժարական տրւեց 1772 թ. Փետրուարի 22-ին, որի հրապարակմանը ներկայ էին վեց համայնքից (պոլսահայ հանրութեան) աւելի քան հազար մարդ: Նրանք, սակայն, պաշտպանում են պատրիարքին՝ հակառակորդներից եւ անվերապահօրէն խոստանում իրենց աջակցութիւնը²⁵: Իր մեղմ բնաւորութեան համեմատ, պատրիարքն ընկրկում է եւ յետ առնում իր հրաժարականը, բայց կարճ ժամանակ անց, ինչպէս բողոքում է ինքը, աջակիցները մոռանում են իրենց խոստումը եւ նրան միայնակ թողնում հակառակորդների առջեւ²⁶: Սրանց մատնագրերի, օսմանեան իշխանաւորներին ուղղուած՝ Պասմաճեանի դէմ բողոքների մի նշանակալի մասը վերաբերում էր դաւանական մեղանշումներին, որ իբր, թոյլ էր տուել պատրիարքը: Վերջինս հերքում է այդ մեղադրանքները՝ բոլորն էլ պահպանողականութեան թշնամական կեցուածքից բխող եւ որոնց մէջ մենք կ'առանձնացնենք զօշաքաղութեան (կոռուպցիա) եւ պետական ու կրօնական բնոյթի յանցագործութիւնները, թէ, իբր, նախապէս պատրիարքը դաւանել է մահմետական կրօնը, կամ հայութեանը հնազանդեցրել է պապին եւ այլն: Այդ յանցագործութիւններից շատերը, եթէ հաստատուէին, ամենածանր հետեւանքներ կարող էին ունենալ նրա համար²⁷: Համենայն դէպս, վերը յիշուած մեղադրանքների հանդէպ օսմանեան իշխանութիւններն առհասարակ զգայուն էին եւ պատրաստ՝ գործի դնելու կաթողիկամէտներին պատուհասող գաւազանը: Պէտք է արժանին հատուցել Բ. Կիւլէսէրեանին, որի կարծիքով Գր. Պասմաճեանը չկարողացաւ շարունակել Յ. Կոլոտի եւ Յ. Նալեանի ուղեգիծը դաւանական խնդրում, եւ որ Գասպար ամիրան աւելի ճարտար դուրս եկաւ «յանուն եկեղեցւոյ ճակատելու կողմէն», իսկ պատրիարքը «հետզհետէ կը յաղթուի կրօնական վիճաբանութեան մէջ եւ կասկածելի կը դառնայ ռամիկ աստուածաբանին յաւակնութիւններուն առջեւ՝ հակառակ իրեն շոյալած աստուածաբան, գիտնական եւ գերիմաստ տիտղոսներուն»²⁸:

Նկատենք, որ Գր. Պասմաճեանը՝ այդ կրթուած եկեղեցականը եւ Յ. Կոլոտի աշակերտը ամենեւին էլ չի յաղթուել անտաշ ամիրայի հետ կրօնական թեմաներով վիճաբանութիւններում, յամենայն դէպս, այդպիսի եզրակացութեան համար, կարծում եմ, հիմքեր չեն տալիս ոչ ինքը՝ յուշագրողը, եւ ոչ էլ որեւէ մէկը: Կարելի է կարծել նաեւ, որ նա միայնակ է մնացել նոյն՝ դաւանական հարցերում խճճուելու, կրօնական կողմնակցութիւնների եւ օսմանեան իշխանութիւնների հետ ճկուն ու հաւասարակշիռ դիրքորոշման բացակայութեան հետեւանքով, ինչը ունէին եւ յաջողութեամբ իրականաց-

²⁴ Լէօ, Երկերի ժողովածոյ, հ. 3, գիրք 2, Երեւան, 1973, էջ 459:

²⁵ Գր. Պասմաճեանին աջակցութիւն խոստացող «մահաւարական գիրը» («Մեր պատրիարքին բարեկամի եմ եւ թշնամոյն վրէժխնդիր՝ զխով չափ», տե՛ս Գր. Գալէմքեան, Կենսագրութիւն երկու հայ պատրիարհներու եւ տասն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթողիկայի, Վիեննա, 1915, էջ 343):

²⁶ Յիշատակարան, էջ 95-96:

²⁷ Անդ, էջ 134, 55:

²⁸ Անդ, էջ 134:

նում էին Յ. Կոլոտ եւ Յ. Նալեան պատրիարքները:

Հայ համայնքի ներսում շարունակուող դաւանական այս խմորումները, դատելով Պասմաճեան Պատրիարքի գլխին թանձրացող անբաւականութեան եւ կասկածների մըթնոլորտից, ապահովաբար, նաեւ նրան լքած բարեկամների փոքրոգութիւնից, անհնարին դարձրեցին նրա յետագայ պաշտօնավարումը: Պատրիարքը հրաժարական տուեց 1773 թ. Նոյեմբերին՝ իրեն դուրս դնելով առաջիկայ դաւանական գծողութիւնների յորձանուտից, որոնք էլ աւելի սաստկութեամբ ալեկոծելու էին հայ հանրութեանը՝ նրա յաջորդ Զաքարիա Կաղզուանցի Պատրիարքի ժամանակ նկատմամբ:

Ամփոփենք. Գր. Վրդ. Պասմաճեանի պատրիարքութեան տարիներին շարունակւեցին եւ աւելի սրուեցին դաւանական հակասութիւնները Կ. Պոլսի հայ համայնքում, որ մի յայտնի չափով արեւմտեան տէրութիւնների ու նրանց գաղափարախօսութեան հանդէպ Բ. դրան քաղաքականութեան խստացումն էր, միլեթների համակարգը այդ գաղափարախօսութեան հարուածներից պաշտպանելու աւանդական դիրքորոշման ամբարպետումը: Ինքը՝ հայ համայնքն ապրում էր հանրային եւ մտաւոր փոփոխութիւններ, որոնք ուղեկցւում էին ամիրայական դասի ձեւաւորմամբ ու տնտեսական կարողութիւնների հաստատմամբ, համայնքում նրա անվիճելի գերակայութեամբ՝ պատրիարքական իշխանութեան նկատմամբ: Պասմաճեան Պատրիարքի գործունէութիւնն ու կեցուածքը ակնյայտօրէն տարուբերում էր փաստական իշխանութիւն նուաճած ամիրայութեան եւ իրենց դաւանական ազդեցութիւնը տարածող կաթոլիկամէտ տարրերի երկկողմանի ազդեցութիւնների միջեւ: Արդիւնքում՝ պատրիարքական իշխանութեան թուլացումը Կ. Պոլսում եւ առհասարակ հայութեան արեւմտեան հատուածում: XVIII դ. երկրորդ կէսի եւ ոչ մի պատրիարք այնքան անզօր չի եղել դաւանական ներհակութիւնների յորձանուտում, որքան Պատրիարք Պասմաճեանը՝ այս իմաստով ի տարբերութիւն անհատականութեան նկարագրով առանձնացող՝ Յ. Կոլոտի եւ Յ. Նալեանի: Այս պայմաններում տարածայնութիւններ էին առաջանում ազգային արժէքները կրող ու պահպանող եկեղեցու եւ արեւմտեան գաղափարախօսութիւնը իւրացնելուն պատրաստ կրօնական ու աշխարհիկ հանրութեան մի մասի միջեւ: Պասմաճեան Պատրիարքն ի զօրու չէր բաւարար ճկունութիւն ցուցադրել պոլսահայ ծայրայեղ պահպանողական ոյժերի եւ օսմանեան իշխանութիւնների միջեւ, որի հետեւանքը եղաւ նրա հրաժարականը:

ԱԼՊԵՐԹ ԽԱՌԱՏԵԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, դոկտոր, փրոֆ.

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ

ՔԱՆԱՔԵՈՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ

Մուտք

Քանաքեռը, որն այսօր Երեւանի անբաժան մասն է, պատմականօրէն եղել է մշակութային կեդրոն՝ հարուստ հոգեւոր կեանքով, եկեղեցական կառույցներով եւ վիմագրական ժառանգութեամբ։ Դարեր շարունակ բնակավայրը կրել է հայ մշակոյթի, քրիստոնէական ճարտարապետութեան եւ ժողովրդական հաւատալիքների հետքերը։ Սոյն յօդուածով ներկայացոււմ է Քանաքեռի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու պատմութիւնն ու վիմագրերը, որոնք մեզ են հասել տարբեր ժամանակաշրջաններից։ Այդ վիմագրերը ոչ միայն փաստագրում են եկեղեցու կառուցապատման եւ վերանորոգման փուլերը, այլեւ վկայում են պատմական անցումային շրջանի մասին։ Տեքստը յենուած է մատենագիտական աղբիւրների, ինչպէս նաեւ դաշտային հետազօտական ուսումնասիրութիւնների վրայ։

Տեղադրութիւնը

Քանաքեռը գտնուում է Երեւանի հիւսիսային հատուածում, ծովի մակարդակից 1260-1280 մ բարձրութեան վրայ։ Մինչեւ 1958 թ. այն եղել է Աբովեանի շրջանում, յետագայում դարձել է Երեւանի թաղամաս, ապա, միաւորուելով Զէյթուն համայնքին, դարձել է մայրաքաղաքի տասներկու վարչական շրջաններից մէկը։

Քանաքեռի վերաբերեալ առաւել շատ են տեղեկութիւնները 19-րդ դարից սկսած։ Տեղագիր Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահյաթունեանցը նշում է, որ գիւղը բազմամարդ է եղել, որի մասին «ցուցանեն աւերակքն տանց»¹։ Ըստ նրա Քանաքեռի հիմնադիրն է Քանան թագաւորը կամ իշխանը, ըստ աւանդութեան նա բնակւում էր գիւղի արեւելեան կողմում գտնուող Դարաբաս բլրի վրայ, որի վրայ նախկինում եղել են պալատի սրբատաշ քարերի հետքերը (ներկայիս՝ Երեւանի ջրամբարի տեղում)։ Քանանի քրոջն անուանել են Քանանաքոյր կամ Քանանաքեռ, որից էլ առաջացել է բնակավայրի անուանումը։ Մեծանուն հայագէտ Ղեւոնդ Ալիշանն անուանումը կապում է Նոյի որդի Քամի եւ նրա քրոջ՝ Քեռի հետ, որից էլ առաջացել է Քամաքեռը կամ Քանաքեռը²։

Քանաքեռը մեծ գիւղ է եղել՝ անուշահամ աղբիւրներով ու մեծաքանակ այգիներով։ 19-րդ դարի առաջին կէսին գիւղում կար 57 տուն³, իսկ արդէն 60-ական թթ.՝ 150 տուն⁴։ Մ. Սմբատեանցը յիշատակում է, որ 19-րդ դարի 60-ական թթ. գիւղը շրջապատուած է «այգովք խաղողոյ և պարտիզօք պտղատու և անպտուղ ծառոց»⁵։ Իսկ 80-ական թթ. գիւ-

¹ Յովհ. Եպս. Շահյաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2014, էջ 312։

² Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հինգ հատորով, հ. 5, Երեւան, 2001, էջ 297։

³ Յովհ. Եպս. Շահյաթունեանց, նշ. աշխ., էջ 312։

⁴ Մ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի Մովազարդ գաւառի որ այժմ՝ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 203։

⁵ Նոյն տեղում, էջ 205։

ղում տեղակայուած էր ռուսական կայազօր⁶:

Քանաքեռը պատմութեան մէջ

Որպէս միջնադարեան բնակավայր Քանաքեռը յիշատակուում է Հաղարծինի 1206 թ. նուիրատուական արձանագրութիւնում. «...ԵՄ՝ ԽԱԼԹ, ՈՐԴԻ ՍՄՊԱՏԱՅ, ԻՄ ԳԵՂՆ ՔԱՆԱՔԵՐ ՍԿԱՆԴԱՐԱՆՅ ՀՈՂՆ ԳՆԵՑԻ ԵՒ Ի ՀԱՂԱՐԾԻՆՍ ԷՏՈՒ...»⁷: Ուշ միջնադարում յիշատակութիւն կայ, որ 1638 թ. Քանան փաշան յարձակուում է Արարատեան դաշտի վրայ՝ հասնելով Կոտայք: Պտղնի գիւղի մօտ թուրք-պարսկական ճակատամարտ է տեղի ունենում, որտեղ պարսիկները պարտութիւն են կրում, որից յետոյ թուրքական զօրքը բաժանում է մասերի՝ թալանելով, ամայացնելով Երեւանի շրջակայքը, այդ թւում՝ Քանաքեռ գիւղը, Գառնին, Նորքը⁸: 1752 թ. Յունիսին, երբ Ազատ խանը 40 000 զօրքով յարձակուում է Երեւանի վրայ, վրաց Հերակլ Բ. թագաւորը շտապում է չէզոքացնել խանի զօրքերին: Արդիւնքում Քանաքեռից ոչ հեռու Ղըրիս-բուլղում 1752 թ. Յունիսի 25-ին վրացիները յաղթանակ են տանում եւ ստիպում են պարսիկներին նահանջել⁹: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում 1804 թ. Յունիսին Քանաքեռում Փաւէլ Յիցիանովն իր զօրքով ընդհարում է ունենում պարսիկների հետ¹⁰. «...պարսիկներ կը փախչին դէպի Խոր Վիրապ, եւ Ռուսներ բանակատեղը կը գրաւեն, Յունիս 2-ին Երեւանի քաղաքն ալ կը մտնեն»¹¹: Ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմից յետոյ Քանաքեռն անցնում է ռուսական տիրապետութեան տակ:

Եկեղեցիները

Քանաքեռը հարուստ է յուշարձաններով՝ նախկինում երկու միջնադարեան գերեզմանատներ՝ խաչքարերով, երկու առաքելադաւան գործող եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ, ռուսադաւան Ս. Աստուածածին եկեղեցի: Գերեզմանատներից մէկը Երեւան-Սեւան մայրուղին կառուցելու համար քանդուել է եւ վերացել, գերեզմանաքարերի մի մասն էլ տեղադրուած է Քանաքեռի մահարձանի (Պետեւանի խաչքար) տարածքում:

Եկեղեցիների կառուցման վերաբերեալ տեղեկութիւն չկայ: Մատենագիտական աղբիւրներից յայտնի է, որ երկու ձեռագիր¹² է գրուել Քանաքեռում, որոնցից մէկի ձեռագիր յիշատակարանում նշում է, որ 1496 թ. եկեղեցիները կանգուն են եղել¹³: Քանաքեռի եւ ընդհանրապէս Արարատեան դաշտի բնակավայրերն ու յուշարձանները մեծ վնաս են կրել Երեւանի կամ Գառնիի երկրաշարժից: 1679 թ. Յունիսի 4-ին, Երեքշաբթի օրը, ժամը 7-ին սկսուել է շարժուել Արարատեան երկիրը, որն ընդհատումներով տեւել է մինչեւ հոկտեմբեր¹⁴. «Ի թուին Ռ և Ճի և Ըի յունիս ամսոյ Դ (1679 թ. Յունիսի 4), աստուածասաստ բարկութիւն եղև ի վերայ երկրին Արարատեան, զի հայեցաւ Աստուած

⁶ Թ. Յակոբեան, Երեւանի պատմութիւնը, 1879-1917 թթ., Երեւան, 1963, էջ 39:

⁷ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ VI, արձ. 24, Երեւան, 1977, էջ 24:

⁸ Թ. Յակոբեան, Երեւանի պատմութիւնը, 1500-1800, Երեւան, 1971, էջ 48:

⁹ Նոյն տեղում, էջ 108-109:

¹⁰ Ե. Շահազիզ, Հին Երեւանը, Երեւան, 2003, էջ 143:

¹¹ Մ. Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ հատոր, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3847:

¹² ՄՄ, ձեռագիր 1550, 1632 թ., Ձեռագիր № 5614, Ժողովածոյ, 1543 թ.:

¹³ Ա. Յարութիւնեան, Հին Երեւանի եւ ներկայ արուարձանների եկեղեցիներն իբրեւ գրչութեան կենտրոններ, Բանբեր Մատենադարանի, հ. 30, Երեւան, 2020, էջ 473:

¹⁴ Ե. Շահազիզ, նշ. աշխ., էջ 135:

բարկութեամբ յարարածս յիւ... Եւ ի Քանաքեռ գիւղ ոչ մնաց բուն մի հաւու... ՌՄԻԸ (1228) մարդ մեռաւ»¹⁵։ Յետագայում Նահապետ Եղեսացի Կաթողիկոսը (1691-1705) «նշանաւոր շինութիւններ կատարեց», «...յերկիրն Երեւանու որքան քարաշէն եկեղեցիք կան, ըստ մեծի մասին ի սմանէ են շինեցեալք»¹⁶, իսկ 1695 թ. «շինեաց զԵրեւանու երկու եկեղեցիսն, Քանաքեռու, զԿոնդին, և զայլոց բազմաց գեղորեից եկեղեցիս խախտեալ քարիւ ի հիմանէ»¹⁷։ Փաստօրէն, 1695 թ. նորոգուել է Քանաքեռի թէ՛ Ս. Յակոբ, թէ՛ Ս. Աստուածածին եկեղեցիները։

Քանի որ եկեղեցիները ուսումնասիրուել են հինգ տասնամեակ առաջ, հետեւապէս անհրաժեշտութիւն կար որոշ լրացումների։ Սոյն յօդուածով ներկայացնում ենք Քանաքեռի Ս. Աստուածածին եկեղեցու հիմնադրման պատմութիւնն ու վիմական ժառանգութիւնը։

Քանաքեռի հիւսիսային բարձունքում, Ս. Յակոբ եկեղեցուց 200 մետր հեռավորութեան վրայ գտնուում է Ս. Աստուածածին բազիլիկ եկեղեցին, որտեղ պատարագում էին «միմիայն հինգ նաւակատեաց մեռելոց օրերումն»¹⁸։ Եկեղեցին սրբատաշ կարմիր եւ սեւ տուֆից է, երկթեք տանիքով, աղօթասրահում երկու զոյգ մոյթերով, ունի աւագ խորան՝ երկու աւանդատներով, երկու մուտք՝ հարաւից եւ արեւմուտքից, «...ի վերայ արեւմտյան դրանն լեալ է գաւիթ, այլ անկեալ խոնարհեալ կայ առ տեղեան»¹⁹։ Այն բնորոշ է եղել 17-րդ դարում տարածում ունեցած կամարակապ նախագաւիթներին, ներկայումս չի պահպանուել։ Առանձնայատուկ ուշադրութեան են արժանի արեւմտեան մուտքի շրջաքանդակները, որոնք կատարուել են մեծ վարպետութեամբ։ Ուշագրաւ է նաեւ արտաքուստ արեւելեան խաչաքանդակը. խաչի երկու կողմերում դիմաքանդակներ են, խաչը եզերուած է վեցթեւանի աստղերով, առկայ են երկու աղանձիւներ։ Եւս չորս աղանձի քանդակուել է եկեղեցու հարաւային պատին լուսամուտների հարեւանութեամբ։ Ընդհանրապէս, զոյգ աղանձիւները կապուած են հոգու անմահութեան, անդրշիրիմեան աշխարհի եւ խաղաղութեան իմաստի հետ²⁰։

Զաքարիա Քանաքեռցին յիշատակում է, որ եկեղեցում գործել է միաբանութիւն, եկեղեցական դպրոց, այն ունեցել է պարիսպ, վանական սենեակներ, այլ շինութիւններ, որոնց հետքերը հազիւ նշմարելի են։ 17-րդ դարի վերանորոգման ընթացքում որպէս շինաքար օգտագործուել են երկու հարթ տապանաքար, տասնեակ խաչքարեր (15-17-րդ դդ.), որոնք թուագիր են կամ արձանագիր²¹։ Բարձունքում գտնուող այս կառույցը երբեմն ծառայել է պաշտպանական ամրոց գիւղի բնակչութեան համար, դրա համար էլ եկեղեցու արեւելեան մասում փորուել է 70 մետրանոց գաղտնուղի (ներկայումս չի պահպանուել), որը բացում էր բլրի ստորոտում գտնուող առուի վրայ։ Խորհրդային տարիներին եկեղեցին լքուել է եւ դարձել է պահեստ։ Յետագայ տարիներին այն նորոգուել է 1875 թ., իսկ վերջին անգամ՝ 2012-2016 թթ. Քանաքեռի բնակիչ Արտուշ Սիմոնեանի միջոցներով։ Արդիւնքում բարեկարգ եկեղեցին վերածուել է յանձնուել է ՀՀ Զինուած ուժերի հոգեւոր առաջնորդութեանը։

¹⁵ Զաքարիա Քանաքեռցի, Պատմութիւն Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, Երեւան, 2015, էջ 149։

¹⁶ Մ. Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ հատոր, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3087։

¹⁷ Թ. Յակոբեան, Երեւանի պատմութիւնը, 1500-1800, Երեւան, 1971, էջ 362։

¹⁸ Մ. Սմբատեանց, նշ. աշխ., էջ 205։

¹⁹ Յովհ. Եպս. Շահխաթունեանց, նշ. աշխ., էջ 313։

²⁰ Հայաստանի միջնադարեան կոթողային յուշարձանները, IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երեւան, 1984, էջ 32։

²¹ Կ. Ղաֆադարեան, Երեւան։ Միջնադարեան յուշարձանները եւ վիմական արձանագրութիւնները, Երեւան, 1975, էջ 85-86։

Վիմագրերը

Ս. Աստուածածին եկեղեցու վիմագրերը ուսումնասիրության են ենթարկուել XIX դարում տեղագիրներին՝ Յովհ. Շահաթունեացի, Մ. Սմբատեանցի, Դեոնդ Ալիշանի կողմից: Անցեալ դարի կէսերին դրանք ուսումնասիրել եւ ի մի է բերել անուանի հնագէտ Կ. Ղաֆաղարեանը, ով իր աշխատության մէջ յիշատակել է 17 արձանագրութիւն²²: Դրանցից միայն մէկն է նախկինում հրատարակուած եղել վերոնշեալ հեղինակների կողմից: Մեր ուսումնասիրութիւնների ընթացքում եկեղեցու որմերից յաջողուեց գրառել 6 վիմագիր, նախկինում հրատարակուած վիմագրերից երկուսի թուականը, իսկ գերեզմանատան տարածքից ընդօրինակուեց 9 վիմագիր:

1. Խաչքար, արեւմտեան մուտքին կից, 2 տող (նկար 1, գրչ. 1).

ՋՅՈՎԱՆԷՍ ԿԱԶՄ[ՈՂ]/ ԹՎ ԶԾԲ (1503 թ.)

Այս արձանագրութիւնն առանց թուականի հրատարակել է Կ. Ղաֆաղարեանը²³: Մեր կողմից ընթերցուել է թուականը, որը վարդեակի վերնամասում է (նկար 1, գրչ. 1):

2. Խաչքար, հիւսիսային պատին, խաչի վերին թեւի ձախ կողմում, ելնդաւոր գրերով, 1 տող, (նկար 2, գրչ. 2):

ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴՊ[Ե]Տ Կ[Ա]Զ[ՄՈՂ]

Յակոբ կազմողը գործել է աւելի քան երեսուն տարի Գեղարքունիքի Մարտունու եւ Վարդենիսի տարածաշրջաններում ԺԶ դարի կէսերին²⁴:

3. Խաչքար, վարդեակի ստորին մասում, կիսատ, 1 տող, (նկար 3, գրչ. 3).

...ԵՒ ԶԱԽԱԿԱՅՍ ՄԷ[Ր]ՕՅ Հ[Ա]ՆՐ[Ա]ՍՊԻՆ

Յետագայում վերանորոգման արդիւնքում եկեղեցու պատերի մէջ ագուցուել է երկու հարթ տապանաքար, որոնք ունեն կամարաձեւ կտրուածք եւ ընթեռնելի վիմագրեր:

4. Հարթ տապանաքար՝ ագուցուած հարաւային պատին, 5 տող, (նկար 4, գրչ. 4).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ/ ...ԱՆԱՅ ՄԻԲ/.....ԴՍ Կ/.....ՆԻ/ .....Ն

5. Հարթ տապանաքար՝ ագուցուած արեւմտեան պատին, 3 տող, (նկար 5, գրչ. 5).

[ԱՅ]Ս Է ՏԱՊԱՆ ԱՄՈՒՍԻՆ/ԿՈՂԱԿԻՅ ԱԿՈԲԻՆ/ ՌՃԺԱ (1662 թ.)

6. Եկեղեցու արեւելեան պատին, արտաքուստ, որմնախաչի ստորին մասում, 3 տող, (նկար 6, գրչ. 6).

ՍԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷ/ԽՕՍ Է ԽՕՃԱՅ Ա/ՂԱՃԱՆԻՆ

Խօճա Աղաճանը իբրեւ հովանաւոր յիշատակուում է «գեղեցկաշէն եւ բարձրաբերձ» եկեղեցու շինարարական արձանագրութեան մէջ²⁵: Կարելի է ենթադրել, որ Աղաճանը եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքների մեկենասն է եղել, որի պատուին փոքրիկ խաչքար են փորագրել:

²² Կ. Ղաֆաղարեան, նշ. աշխ., էջ 213-215:

²³ Կ. Ղաֆաղարեան, նշ. աշխ., արձ. 274, էջ 222:

²⁴ Ս. Բարխուդարեան, Միջնադարեան Հայաստանի ճարտարապետներ եւ քարագործ վարպետներ, Երեւան, 1963, էջ 152-154:

²⁵ Կ. Ղաֆաղարեան, նշ. աշխ., էջ 214-215:

Եկեղեցու շուրջը եղել է ընդարձակ գերեզմանատուն՝ բարձրարժեք ու նրբաճաշակ խաչքարերով, հարթ տապանաքարերով, որոնց մի մասն օգտագործուել է որպես շինաքար եկեղեցու վերանորոգման ընթացքում: Ներկայումս գերեզմանատունը պահպանուել է յուշարձանի արեւմտեան մասում եւ հարաւային թեքութեան վրայ: Այստեղ կան մի քանի տասնեակ հարթ եւ օրօրոցաձեւ տապանաքարեր, որոնցից միայն 9-ն են արձանագիր: Դրանք ունեն յիշատակագրային բնոյթ, թուագրում են 19-րդ դարի 80-90-ական թթ.: Այստեղ է ամփոփուել նաեւ Խ. Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» հերոս Աղասին, ով 1827 թ. Հոկտեմբերին սպանուել է Երեւանի բերդի մատուցներում:

Գերեզմանատանը պահպանուած տապանաքարերի վիմագրերը դեռ ուսումնասիրութեան կարիք ունեն, ուստի հարկ ենք համարում այն ներկայացնել առանձին յօդուածով:

Քանաքեռի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին եւ նրա վիմագիր ժառանգութիւնը կազմում են հայ միջնադարեան մշակույթի ու հոգեւոր կեանքի շերտերից մէկը: Եկեղեցու որմերին պահպանուած վիմագրերը կարեւոր տեղեկութիւններ են պարունակում ոչ միայն ճարտարապետական վերակառուցումների, այլեւ՝ բնակավայրի սոցիալ, հոգեւոր կառուցուածքի, նուիրատուների, վանական կեանքի, քարգործ վարպետների մասին: Այս վիմագրերը արժէքաւոր են լեզուաբանական, պատմագիտական, մշակութաբանութեան տեսանկիւնից, քանի որ դրանց միջոցով հնարաւոր է վերականգնել Քանաքեռի մշակութային եւ պատմական անցեալի մի ամբողջ ժամանակաշերտ:

Նկարներ եւ գրչագրեր

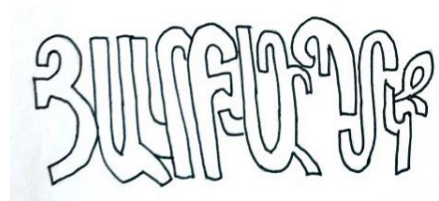
Նկար 1

Գրչագիր 1

Նկար 2

Գրչագիր 2

Նկար 3

Նկար 4

ԵԶԱՍԿՍՅ ՍՄԵՅՆ ՐՍՊԻՍ

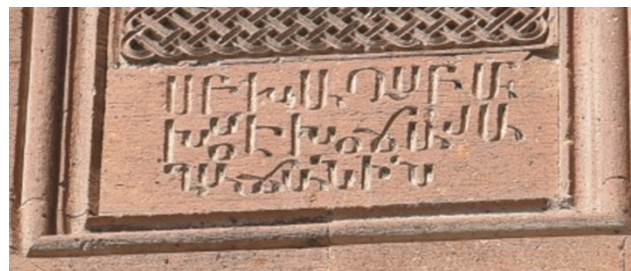
Գրչագիր 3

ԱՍՍԵՆԱՊԱ
ՍԵԱՎ
ԿՍԿ
ՀԻ
Հ

Գրչագիր 4

Նկար 5

Նկար 6

ՆԵՍԿԱՍՆ
ԿՈՆՍԿԿԱԿՈՐԻՆ
ԹԻՃԱ
ՍԷ

Գրչագիր 5

ՍԲԻՍԱՆԱՐԱՆ
ԼՍԵԼՍՃԱՍԱ
ՂԱՃԱՆՍԻՆ

Գրչագիր 6

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱԳԱՄԵԱՆ

Պատմ. գիտ. թեկ., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտաշխատող

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ****ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանը խստիւ կը դատապարտէ Վատիկանը՝ «Քրիստոնէութիւնը Ատրպէյճանի մէջ, պատմութիւն եւ արդի ժամանակներ» խորագրեալ միջազգային համաժողովը հիւրընկալելու համար, որ կայացաւ Հռոմի մէջ՝ Ատրպէյճանի կառավարութեան եւ անոր գիտական-ապացուցողական քարոզչամեքենայի նախաձեռնութեամբ:

Մենք կը պնդենք, թէ Հայ մասնագէտներու ակնյայտ բացակայութիւնը սոյն համաժողովէն, միտուած էր պետական մակարդակով պատմութիւնը վերախմբաւորելուն, խեղաթիւրելուն եւ կեղծ պատմագրութիւն ներկայացնելուն, որը կը նուազեցնէ Վատիկանի վարկը եւ վայել չէ անոր շափանիշներուն եւ չունի որեւէ բացատրութիւն՝ ֆինանսական շահոյթ ապահովելէն զատ:

Մենք կը պնդենք, թէ Վատիկան անպատասխանատու քայլ մը ըրած է՝ արտօնելով որ իր գիտական հարթակը հնարամտօրէն օգտագործուի շինծու պատմութիւն տարածելու նպատակով, որը կը փորձէ ջնջել Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ բազմադարեայ ներկայութիւնը Հարաւային Կովկասի մէջ՝ համաշխարհային գիտական մտքի յիշողութենէն: Առանց Հայ գիտականներու մասնակցութեան այդպիսի միջոցառում հիւրընկալելով Վատիկան ինքզինքին մեղսակից ըրած է՝ դառնալով զէնք պատմութեան եւ բնիկ քրիստոնեայ ժողովրդի մը դէմ, որուն աւանդը համաշխարհային քրիստոնէութեան՝ անվիճելի է նոյնիսկ իրենց գիտական ճանաչումով:

Մենք նաեւ կը պնդենք, թէ Վատիկան ականատես եղած է դիտաւորեալ հնութեան յօրինումի մը՝ ռազմավարութեան մը, որ կը ձգտի ոչ միայն օրինականացնել ներկայիս տարածքային պահանջները Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ, այլ նաեւ ջնջել աւելի հին քաղաքակրթութիւններու ներկայութիւնը, որոնց արմատները խորն են եւ պատմութիւնները վերացնելու համար անյարմար:

Ատրպէյճանի այս գիտական քարոզչամեքենան կը ձգտի կառուցել յետադարձ պատմութիւն մը, որը մոլորեցնող խորութիւն մը պիտի հաղորդէ նորաստեղծ պետութեան: Այդ կ'իրագործուի պատմութեան վերաշարադրման միջոցով:

Սոյն համաժողովը այդ քաղաքական ծրագրի արտայայտութիւններէն մէկն է, հիմնուած այնպիսի պետութեան մը ժամանակաւոր անապահովութեան վրայ, որ կ'ուզէ մոռցուելու դատապարտուած իր կարճ գոյութիւնը մթագնել՝ մշակութային ժառանգութիւն կեղծելով ու Հայ Եկեղեցւոյ սրբազան ժառանգութիւնը իրեն վերագրելով:

Մենք յստակ կը պնդենք, որ իրական ժառանգութեան փոխարէն, այս վարչակարգի գիտական քարոզչամեքենան Վատիկանի մատուցած է բեմադրութիւն մը: Յիշողութեան փոխարէն՝ կեղծիք, պատմական իրողութիւններու նկատմամբ հաւատարմութեան փոխարէն՝ հաշուարկուած ամբարտաւանութիւն մը, որը ժամանակը կը սեպէ որպէս կտաւ, որը պէտք է ներկուի աշխարհաքաղաքական դիրքորոշման համար:

Ասիկա պատմական նիւթ մըն է, որ աւելի կը շարժի ձգտումներով, քան փաստերով: Ասիկա ջանք մըն է՝ ժամանակակից պետականութեան ուրուագծերը փոխանցելու՝ անցեալի մը վրայ, որ գոյութիւն չէ ունեցած:

Այսպիսի համաժողովներու հիմնական թեզը՝ թէ Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղ) մէջ գտնուող հայկական քրիստոնէական յուշարձանները կը պատկանին այսպէս կոչուած «կոմկասեան աղուանական» քաղաքակրթութեան, ոչ միայն գիտականօրէն անհիմըն են, այլեւ պատմական ժխտողականութեան շարագործ արարքներ:

Ասիկա ուղղակի յարձակում է բնիկ Հայ ժողովուրդին գիտութեան եւ արժանապատուութեան վրայ, ժողովուրդի մը, որուն սուրբ աւանդութիւնները հազարամեակներով գոյութիւն ունեցած են այդ հողերուն վրայ: Այստեղ խնդիրը միայն գիտական կեղծիքը չէ, այլ՝ մշակութային ժխտումը, որ համակարգուած կերպով կը մերժէ Հայ ժողովուրդին բնիկութիւնը եւ իր արժանի տեղը՝ քրիստոնէական եւ քաղաքակրթական պատմութեան մէջ:

Մենք կոչ կ'ընենք Վատիկանի, որ պահպանէ պատմական ճշմարտութեան ամբողջականութիւնը եւ մերժէ ամէն տեսակ կեղծ ժառանգութիւն եւ յօրինուած աւանդութիւն, որոնք կը նպատակադրեն ջնջել բնիկ քրիստոնէական համայնքներու ապրուած փորձառութիւնը: Մենք կը յորդորենք Վատիկանին հեռու մնալ նման վերաշարադրողական նախաձեռնութիւններէն եւ վերահաստատել իր յանձնառութիւնը՝ քրիստոնէական աւանդութեան իսկութիւն պահելու առաքելութեան՝ ի մասնաւորի Սուրբ եւ Առաքելական Հայոց Եկեղեցւոյ հանդէպ:

Իբրեւ հայկական քրիստոնէութեան շորս հին եւ գոյող ճիւղերէն մէկը՝ կը յայտարարենք, թէ ասիկա բարոյական իսկութեան պահ մըն է քրիստոնէական գիտական աշխարհի համար. հայոց անցեալի ճշմարտութիւնը չի կրնար թաղուիլ վարձուած եւ քարոզչութեամբ կերտուած պատմական սուտերու ներքեւ: Մեր եկեղեցիները, մեր վանքերը, մեր ճարտարապետութիւնը, մեր գեղագիտութիւնը, մեր խաչքարերը, մեր ձեռագիրները, մեր արարողակարգը, մեր հազարամեայ շարականները, մեր այբուբենը, մեր սուրբերն ու նահատակները, մեր հին գերեզմանատները, մեր սրբազան յուշերը, մեր դպրանոցները, եւ մեր ժողովուրդը՝ բոլորն ալ կենդանի վկայութիւն են Հայ Առաքելական աւանդութեան, որ նախորդած է եւ պիտի գերազանցէ այն խորամանկ նկրտումները, որոնք կը ձգտին ջնջել մեզ՝ թէ՛ ֆիզիքական եւ թէ՛ մտաւոր յիշողութենէն:

12 Ապրիլ, 2025

ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ

COMMUNIQUE

It is with deep sorrow that the Armenian Patriarchate of Jerusalem has received the news of the passing of His Holiness Pope Francis, the Bishop of Rome and Supreme Pontiff of the Roman Catholic Church.

His Holiness was a true example for all Christian clerics, hierarchs, and faithful, never failing to walk a path of humility and never forgetting his papal due to the needy and under-

served. Throughout his papacy, Pope Francis demonstrated profound commitment in seeking out Christian justice. The Armenian Church remembers with gratitude his historic Apostolic Journey where he visited Armenia in 2016. Pope Francis stood in solidarity with the Armenian people and recognized the sufferings endured during the Armenian Genocide, witnessing the canonization of our slain martyrs as saints. We also remember Pope Francis' efforts in the Catholic veneration of the Armenian theologian-poet, Gregory of Narek, who was made a Doctor of the Catholic Church in 2015. Pope Francis' ecumenical wisdom and action inspired the world and duly strengthened the spirit of fraternity between our ancient churches.

The Armenian Patriarchate of Jerusalem mourns this great loss alongside our Roman Catholic brothers and sisters, especially the faithful of the Latin Patriarchate of Jerusalem and the Franciscan Friars. We pray that the soul of His Holiness Pope Francis may rest in the inextinguishable light of Christ. May God illuminate his soul.

23 April, 2025

DIVAN OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցին անհեթեթություն եւ յիմարություն գործած է՝ պարզեւատրելով Ատրպեյճանի Առաջին Տիկինը Սուրբ Օլկայի շքանշանով: Այս շքանշանը սովորաբար կը տրուի քրիստոնէական առաքինություններ ունեցող անձերուն, որոնք հասարակութեան մէջ աւանդական արժէքներու պահպանման, միջ-մշակութային եւ միջ-կրօնական երկխօսութեան խթանման գործին մէջ աւանդ ունին: Այս անմիտ քայլով Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցին աղաւաղած է իր հեղինակությունը: Իհրամ Ալիեւի բռնապետական իշխանութեան ներքոյ Ատրպեյճանը կազմակերպած է Արցախի հայկական քրիստոնէական ժառանգությունը ոչնչացնելու համակարգուած արշաւ: Կործանած կամ իբրեւ մզկիթ վերածոգտագործած է Շուշիի եւ այլ շրջաններու քանի մը եկեղեցիներ՝ ջրնջելով դարաւոր հայկական ներկայությունը:

Մենք խստագոյնս կը դատապարտենք Կիրիլ Պատրիարքի պարզեւատրման որոշումը, եւ վստահ ենք, որ այդ մեծ շեղում մըն է Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ պատմական սկզբունքներէն: Պատրիարքի այս քայլը վկայությունն է անոնց հետ համերաշխութեան, որոնք միջազգային ասպարէզին վրայ կ'իրականացնեն մշակութային եւ կրօնական ոչնչացում եւ մենք այն կը որակենք ակնյայտ թշնամանք Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ դէմ:

Զարհուրելին այն է, որ Ատրպեյճանի բռնապետի հայկական ներկայությունը Արցախէն ջնջելու բացայայտ գործողությունները այժմ անուղղակի կերպով կը զնահատուին իր ամենամօտ քաղաքական դաշնակիցէն՝ առաջին տիկին եւ փոխ-նախագահ Մեհրիբան Ալիեւայի պարզեւատրումով: Ասիկա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Ատրպեյճանի կողմէ Հայոց եւ Քրիստոնէութեան դէմ իրականացուող մշակութային ցեղասպանութեան շարունակական արշաւի լուռ հաւանություն եւ սատարում:

Յստակ է, որ Ատրպեյճանի իշխանությունը տարածաշրջանի մէջ իր կողմէ ստեղծուած շինծու պատմութեան իբրեւ միակ թշնամի կը նկատէ Հայ Առաքելական Եկեղեցին:

Մշակութային ոչնչացման մեղսակից քաղաքական գործիչի մը եկեղեցական պարգևի արժանացնելու բեմադրուած շնորհումը, խեղաթիւրուած խորագիրներով ակադեմիական գիտաժողովներու կազմակերպումը կը բացայայտեն Ալեւի իշխանութեան նենգ հաշուարկներն ու համակարգուած արշաւը Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ դէմ, որը միտուած է նուազեցնելու անոր զօրութիւնը, փառքը եւ սրբազան հեղինակութիւնը, նոյնիսկ եւ յատկապէս այդ ըրած են Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ նման հաստատութեան մը ամենաբարձր մակարդակներու մէջ սպրդելով:

Մենք կը հաստատենք մեր աներկբայ պատրաստակամութիւնը՝ դիմագրաւելու բոլոր ռազմավարական յարձակումները ուղղուած մեր Սուրբ եւ Առաքելական Եկեղեցւոյ դէմ: Հայ Առաքելական Եկեղեցին, որ սկիզբ առած է նախքան Ատրպէյճանի պետութեան ու մշակոյթի գոյութիւնը, պիտի շարունակէ իր վսեմ առաքելութիւնը՝ անսասան հաւատքով ու նուիրումով:

Մենք կը մերժենք հոգեւոր պատիւներու քաղաքական շահագործումը եւ կը դատապարտենք բոլոր փորձերը՝ ուղղուած մեր Եկեղեցւոյ փառքի, հեղինակութեան եւ յաւիտենական վկայութեան խաթարումին:

6 Մայիս, 2025

ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

21-22 ՄԱՅԻՍ, 2025, ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌ, ԵՐՈՒՍԱԿԷՄ

21 Մայիս, 2025-ի առաւօտեան ժամը 9:00-ին, Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ մեկնարկեց Սուրբ Աթոռոյս Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի 14-րդ նիստը, որ շարունակուեցաւ նաեւ կէսօրէ ետք ժամը 16:00-ին եւ յաջորդ օրը՝ 22 Մայիս, 2025-ի առաւօտեան եւ կէսօրէ ետք:

Համաձայն Տնօրէն Ժողովի կողմէ ներկայացուած օրակարգի՝ Միաբանութեան անդամներու ներկայութեան ստուգումէ ետք Ժողովը բացաւ Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հայրը, «Իմաստութիւն Հօր Յիսուս» աղօթքով, Սուրբ Աթոռ գտնուող 24 Միաբան եղբայրներէն 22-ի ներկայութեամբ:

Որպէս օրակարգ ներկայացուած էր.

• Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի նախորդ նիստերու ատենագրութեանց ընթերցում եւ վաւերացում

- Ընտրութիւն Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի դիւանի
- Ընտրութիւն Տնօրէն Ժողովի դադարեալ երեք անդամներու
- Համարատուութիւն Տնօրէն Ժողովի եւ վաւերացում:
- Համարատուութիւն Ելեւմտից տեսչութեան եւ պիւտճէի ներկայացում
- Համարատուութիւն Կալուածոց տեսչութեան

Նախ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի ներկայ դիւանի Ա. եւ Բ. Ատենադպիրներ՝

Հոգեշնորհ Տ. Արշակ Աբեղայ Ղազարեան եւ Տ. Գէորգ Վարդապետ Հայրապետեան ընթերցան Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի նախորդ երեք նիստերու ատենագրութիւնները: Նախագահ Պատրիարք Սրբազան Հայրը եւ ժողովականները գնահատելով կարգացումը երեք ատենագրութիւնները՝ ձեռամբարձաւ վաւերացուցին զանոնք: Ապա Նախագահ Պատրիարք Սրբազան Հայրը շնորհակալութիւն յայտնելով ներկայ դիւանի գործունէութեան, առժամեայ Ատենապետ նշանակեց այս օրերուն Սուրբ Աթոռ ժամանած Սրբոց Յակոբեանց Միաբաններէն Գերաշնորհ Տ. Խաթակ Արքեպիսկոպոս Պարսամեանը եւ առժամեայ Ատենադպիր նշանակեց Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեանը՝ կազմակերպելու Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի դիւանի անդամներու ընտրութիւնը:

Առժամեայ Ատենապետ Գերաշնորհ Տ. Խաթակ Արքեպիսկոպոս Պարսամեան շնորհակալութիւն յայտնեց Առժամեայ Ատենապետի պաշտօնն իրեն վստահելու համար եւ անմիջապէս յայտարարեց ընտրութիւն Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի Դիւանի: Միաբան Հայրերը նոր երկու տարուայ շրջանի համար իբր Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի դիւան ընտրեցին հետեւեալները.

Տ. Խաթակ Արքեպիսկոպոս Պարսամեան Ա. Ատենապետ

Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքարեան Բ. Ատենապետ

Տ. Սիրոն Աբեղայ Թաքուշեան Ա. Ատենադպիր

Տ. Սերովբէ Աբեղայ Անտոնեան Բ. Ատենադպիր

Առժամեայ Ատենապետ Գերաշնորհ Տ. Խաթակ Արքեպիսկոպոս Պարսամեան այս անգամ շնորհակալութիւն յայտնեց Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի Ատենապետի պատասխանատու պաշտօնն իրեն վստահելու համար եւ շնորհաւորելով նորընտիր Դիւանի անդամները՝ վարեց Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի 14-րդ նիստը՝ ատենադպրութեամբ Ա. Ատենադպիր՝ Հոգեշնորհ Տ. Սիրոն Աբեղայ Թաքուշեանի եւ Բ. Ատենադպիր՝ Հոգեշնորհ Տ. Սերովբէ Աբեղայ Անտոնեանի:

Ժողովս անմիջապէս անցաւ օրակարգի յաջորդ կէտին եւ գաղտնի քուէարկութեամբ քուէից բացարձակ մեծամասնութեամբ ներկայացուած կրկնանուն ցանկէն Տնօրէն Ժողովի երեք նոր անդամներ ընտրեց.

Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքարեանը

Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանը

Տ. Վազգէն Վարդապետ Ալէքեանը

Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի դիւանը շնորհաւորեց Տնօրէն Ժողովի երեք նոր անդամներու ընտրութիւնը եւ հրաւիրեց Նախագահ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հայրը՝ կատարելու Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի 14-րդ նիստի իր բացման խօսքը: Ապա Ատենապետ Սրբազան Հայրը անցնելով օրակարգի յաջորդ կէտին՝ հրաւիրեց ներկայ Տնօրէն Ժողովի Ա. Ատենադպիր Հոգեշնորհ Տ. Ներսէս Վարդապետ Ալոյեանը՝ ներկայացնելու Տնօրէն Ժողովի 2023-ի Մարտէն մինչեւ 2025-ի Մայիս շրջանի համարատուութիւնը:

Տնօրէն Ժողովի երկարաշունչ համարատուութենէ ետք, Միաբան Հայրերը նախ շնորհակալութիւն յայտնեցին Հայր Ներսէսին՝ կատարած աշխատանքի համար, ապա իրենց յուզող հարցերն ուղղեցին Տնօրէն Ժողովի նախկին անդամներուն եւ ստանալով բաւարար պատասխաններ ձեռամբարձաւ միաձայն ընդունեցին Տնօրէն Ժողովի 2023

Մարտէն մինչեւ 2025 Մայիս տարիներու համարատուութիւնը:

Տնօրէն Ժողովի համարատուութենէ ետք Ատենապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Խաթակ Արքեպիսկոպոս Պարսամեան Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի ներկաներուն ներկայացուց Նախագահ Պատրիարք Սրբազան Հօր խնդրանքով ստեղծուած «Խորհրդատուական մարմնի» կազմութեան եւ անոր գործունէութեան սահմաններու մասին: Սոյն «Խորհրդատուական մարմինը», որու կազմի մէջ ներգրաւուած են փաստաբաններ, քաղաքագէտներ, PR մասնագէտներ, անուանի անձեր, ղեկավարներ եւ բարերարներ, կոչուած է զանազան ուղղութիւններով ուսումնասիրելու Պատրիարքութեան առնչուող խնդիրները եւ միմիայն խորհրդատուութիւն տալու: «Խորհրդատուական մարմինը» որեւէ որոշում առնելու իրաւունք չունի, անոր խորհրդատուութեամբ բոլոր որոշումները պիտի առնեն Տնօրէն եւ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովները:

Ատենապետ Սրբազան Հօր ներկայացումէն ետք, Միաբան Հայրերը այլեւայլ հարցերու շուրջ իրենց գրաւոր առաջարկներն ուղղեցին Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի Դիւանին:

22 Մայիս, 2025-ի առաւօտեան ժամը 9:00-ին, շարունակուեցաւ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի 14-րդ նիստը: Օրակարգի յաջորդ նիւթի համաձայն Ելեւմտից տեսչութեան վարիչ՝ Գերաշնորհ Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքարեան մանրամասն ներկայացուց Պատրիարքութեան 2022-2024 թուականներու Ելեւմտական համարատուութիւնը եւ պիտեճէն: Ապա Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը Պատրիարքութեան բոլոր բաժանմունքներու ծախսերն ու եկամուտները բժախնդրօրէն քննելէ, Թէոդորոս Սրբազանին հարցումներն ուղղելէ ետք ձեռամբարձաւ միաձայն ընդունեց Ելեւմտական համարատուութիւնը:

Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի օրակարգի վերջին նիւթն էր Կալուածոց Տեսչութեան համարատուութիւնը, որ ներկայացուց Պատրիարքութեան Կալուածոց Տեսուչ՝ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեան: Սրբազան Հայրը մէկ առ մէկ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովին ներկայացուց Պատրիարքութեան Կալուածական բոլոր պայմանագիրներու մանրամասնութիւնները: Միաբան Հայրերն իրենց յուզող հարցումներն ուղղեցին Սրբազան Հօրը եւ գոհացուցիչ պատասխաններ ստանալէ ետք, արձանագրեցին որ տարիներ շարունակ այսպիսի մանրամասնեալ համարատուութիւն չէ ներկայացուած Միաբանական Ընդհանուր Ժողովին եւ գնահատանքով ձեռամբարձաւ միաձայն ընդունեցին ներկայացուած Կալուածոց տեսչութեան համարատուութիւնը:

Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը իր աւարտին հասաւ 22 Մայիս, 2025-ի, երեկոյեան՝ 19:00-ին:

Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը շնորհակալութիւն յայտնեց բոլոր Միաբան Հայրերուն եւ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի Դիւանին, համարատուութիւններ ներկայացուցած Գերաշնորհ եւ Հոգեշնորհ Հայրերուն, ապա շնորհաւորելով Տնօրէն Ժողովի նորընտիր անդամները՝ յաջողութիւն մաղթեց անոնց:

Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի 14-րդ նիստը փակուեցաւ Նախագահ Պատրիարք Սրբազան Հօր աղօթքով:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ**

**ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐ ՊԵՏԵՐԸ ԵՒ ՔՆԵՍԵԹԻ
ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐՆԵՐԸ ԿԸ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒ
ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՅՈՂ ՈՏՆՁԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

Միայն 2025 թուականի Ապրիլին Երուսաղէմի Հին քաղաքին մէջ արձանագրուած է քրիստոնեաներու նկատմամբ ոտնձգութիւններու 20 միջադէպ, որու մասին 31 Մարտ, 2025-ին, իրազեկուած է Իսրայէլի Քնեսեթի Ներգաղթի եւ Սփիւռքի հարցերով յանձնաժողովը:

Յանձնաժողովը, որ կը գլխաւորէր պատգամաւոր Գիլադ Քարիվը, մէկտեղուած էր քննարկելու քրիստոնեայ հոգեւորականներու եւ ուխտաւորներու նկատմամբ ոտնձգութիւններու հարցը: Ներկայ էին Սուրբ Երկրի Պապական Նուիրակ՝ Գերապատիւ Տ. Ատուֆօ Տիտօ Լլանայ, Ֆրանչիսկեան Քիւսթոտ՝ Հոգեշնորհ Տ. Ֆրանչեսկո Փաթոն, Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան Դիւանապետ՝ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան եւ եկեղեցիներու այլ ներկայացուցիչներ:

Քրիստոնեաներու նկատմամբ տեղի ունեցող ոտնձգութիւններու վերաբերեալ այսպիսի քննարկում առաջին անգամ է որ տեղի կ'ունենար: Նիստին սկիզբը Տիար Քարիվ ըսաւ. «Մենք ականատես կ'ըլլանք անհանդուրժելի երեւոյթի մը օրինապաշտ երկրի եւ յատկապէս հրէական եւ ժողովրդավարական պետութեան մէջ՝ քրիստոնէական հաստատութիւններու, հոգեւորականութեան եւ ուխտաւորական խումբերու նկատմամբ ոտնձգութիւններ»: Ան աւելցուց, որ 2024 թուականին տեղի ունեցած են աւելի քան 100 նման միջադէպեր: «Քրիստոնէական հաստատութիւններու եւ հոգեւորականութեան նկատմամբ ոտնձգութիւններու երեւոյթը, ներառեալ բանաւոր եւ ֆիզիքական բռնութիւնը եւ վանդալիզմը, ամօթաբեր է Իսրայէլի պետութեան՝ որպէս ժողովրդավարական երկիր, որը յանձնառու է կրօնի եւ պաշտամունքի ազատութեան եւ բոլոր հաւատքներու համար Սուրբ Վայրերու պաշտպանութեան» — ընդգծեց ան եւ շարունակեց. «Ատիկա նաեւ ամօթ է մեզի՝ որպէս հրեաներու պետութեան, որ կը կրէ հալածանքներու, խտրականութեան եւ նուաստացումի պատմական յիշողութիւնը»:

Համաձայն շարք մը Պաղեստինեան լրատուամիջոցներու եւ քրիստոնէական լրատուական կայքերու, Իսրայէլական ուժերը Զատիկի նախօրէին կանխած են Սուրբ Երկրի Պապական Նուիրակ՝ Գերապատիւ Տ. Ատուֆօ Տիտօ Լլանայի եւ այլ եպիսկոպոսներու մուտքը Սուրբ Յարութեան Տաճար: «Դուք տեսաք սոցիալական կայքերու մէջ, թէ ինչ պատահեցաւ ինծի» — ըսաւ Լլանայ յանձնաժողովին: «Ես վիրաւորուած եմ, ոչ թէ որպէս Պապական Նուիրակ, այլ որպէս հաւատացեալ: Մենք կ'աղօթենք, որ այստեղ միջոցներ ձեռնարկուին ոտնձգութիւններու դէմ: Երբ այդպիսի բաներ տեղի կ'ունենան, աշխարհը այսպէս կը տեսնէ Իսրայէլը: Պաշտամունքի վայրերու մէջ զէնքին տեղ չկայ»:

Քրիստոնէութեան հետազօտող եւ ակտիւիստ Յիցկա Հարանի թուարկեց քրիս-

տոնեաներու նկատմամբ ոտնձգութիւններու քանի մը տեսակներ, այդ թւում՝ «թքելը, վիրաւորանքները, կրօնական թափօրներու մէջ ներխուժումը, վանդալիզմը, ֆիզիքական յարձակումները, պղպեղի խեղդող կազի սրսկումները»։ Մարդիկ կը վախնան այստեղ գալ։ Այս երեւոյթները տարածուած են եւ կարելի չէ անտեսել։

Միջ-կրօնական կոմիտէի եւ գլխաւոր Ռաբբինատներու խորհուրդի անդամ Ռաբբի Էլիեզէր Սիմխա Վայս նոյնպէս դատապարտեց ոտնձգութիւնները՝ ըսելով. «Ծայրայեղական խումբերը, որոնք կը թքեն, կը նուաստացնեն, չեն ներկայացնէր Յուդայականութիւնը։ Ասիկա Տորայի ուղին չէ»։

Իսրայէլի ոստիկանութեան Հին քաղաքի հետաքննութեան եւ հետախուզութեան պետ՝ Տիար Ասաֆ Հարելն ալ ըսաւ, որ իր բաժանմունքը մեծ նշանակութիւն կու տայ քրիստոնէական դաւանանքներու հետ կապի պահպանման, լուրջ կը վերաբերի նման միջադէպերուն եւ լուծում կու տայ ինչպէս բացայայտ, այնպէս ալ գաղտնի գործողութիւններով։

Նիստին ներկայ Ս. Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան կոչ ըրաւ Իսրայէլ պետութեան օրէնք ընդունիլ՝ քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններու վրայ յարձակողներու նկատմամբ պատիժներ սահմանելու։ «Հայ հոգեւորականի համար քիչ բան չէ Իսրայէլի Քնեսեթի մէջ լսելի ըլլալ։ Քնեսեթի մէջ Հայուն ձայն տալը հզօր ուղերձ մըն է աշխարհին, թէ Իսրայէլը ձայն կու տայ փոքրամասնութիւններուն եւ կը մերժէ հալածանքները։ Այն ցոյց կու տայ, թէ մեր ձայնը կարելոր է, թէ հայերը անտեսուած չեն» — ընդգծեց Հայր Սուրբը (Հ. Աղանի ամբողջական խօսքը տե՛ս գրութեանս վերջաւորութեան)։

Յանձնաժողովը անդրադարձաւ նաեւ Հռոմի Ֆրանսիսկոս Պապի մահէն ետք Իսրայէլի կողմէ պաշտօնական ցաւակցութիւններ չլիցիւ հարցին։ Իսրայէլը նաեւ քննադատութեան ենթարկուեցաւ յուդարկաւորութեան պաշտօնեայ չղրկելու համար։

Տիար Քարիվ ըսաւ. «Ես չեմ կրնար թաքցնել իմ դժգոհութիւնը եւ այն զգացողութիւնը, որ ես եւ շատեր կիսեցինք, թէ ինչպէս Իսրայէլի կառավարութիւնը վարուեցաւ Հռոմի Պապի մահուան օրերուն։ Կը ցաւիմ, որ կառավարութիւնը բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը չղրկեց յուդարկաւորութեանը մասնակցելու»։

Սուրբ Երկրի քրիստոնէաներու ֆորումը նամակ հրապարակած է Իսրայէլի հարիւրաւոր քրիստոնէայ քաղաքացիներու անունով՝ մտահոգութիւն յայտնելով Արտաքին Գործոց նախարարութեան կողմէ Հռոմի Պապի մահէն ետք պաշտօնական ցաւակցութիւն չյայտնելու որոշման վերաբերեալ։ Հեղինակները որոշումը որակած են «անյարգալից վերաբերմունք Իսրայէլի եւ ամբողջ աշխարհի քրիստոնէաներու նկատմամբ»։

Honorable Members of the Knesset, Your Excellencies, Your Eminences, distinguished guests, dear friends,

First and foremost, I wish to express our deepest thanks to those who extended this invitation and have made it possible for me to speak before you today. It is no small thing—no small thing at all—for a Christian cleric, and an Armenian one at that, to stand in the legislative heart of the State of Israel and to be heard. We thank you. I thank you. And I thank those who value dialogue, transparency, and justice.

Giving the Armenian Community a voice in the Knesset is not only vital for us—but is a powerful testament to the world. It shows that the State of Israel, as a democratic institution, rejects discrimination. It shows that Israel does not ignore the cries of its Christian minorities. It shows that Israel believes its Christian citizens and residents deserve to be heard—deserve to be heard even in the highest halls of governance. This moment affirms the belief that our voices matter and that the Armenian Christian presence in the Holy Land is not invisible.

The Armenian people are the first Christian nation. Since the first century, our pilgrims have journeyed to the Holy Land. And since the 4th century, our organized presence as the Armenian Patriarchate has stood in Jerusalem—a continuous Christian presence, the oldest such uninterrupted Christian presence in this land. We are not newcomers. We are not strangers. We are not passersby. We are part of the spiritual DNA of this land.

We have never sought political dominion. Never. Our mission has been and remains solely a spiritual one. The Armenian Patriarchate has always worked to build brotherhood, not conflict; to serve the sacred, not to interfere in political affairs. When our people, survivors of the Armenian Genocide, arrived in Jerusalem seeking refuge, they came not to fight but to pray. They did not come with political agendas but with broken hearts and peaceful hopes. And it is a grave tragedy that those same people, or their descendants, now face the threat of being uprooted once again—not by war, but by hatred, not by state decree, but by unchecked bigotry.

The Armenian Patriarchate and the Armenian people have colored the mosaic of Jerusalem with beauty and brilliance. We brought the first printing press to Jerusalem. We created the first illuminated manuscripts. We produced the first distinct ceramics, whose vibrant tiles still decorate the streets and walls of the Holy City. We have made Jerusalem more beautiful. More spiritual. More human.

And we continue, to this day, to protect that spirit of Jerusalem—not only for ourselves, but for all Christians who come here in pilgrimage. We dignify this city, and through our stewardship, we elevate its sacredness before the eyes of the world.

But despite this long legacy of peaceful presence and cultural contribution, we are today being spat on—literally and figuratively. Clergy are spat on. Our faithful are spat on. Our churches are spat on and defiled in unspeakable ways. And this is not a metaphor. It is a reality. A growing, daily reality. Radical religious minorities, with no regard for the sanctity of other faiths, have made it a mission to defile us and our sacred presence in this land.

For over two decades, I have personally attended countless interfaith dialogues, conferences, and meetings with local leaders and rabbis. I have sat at the table of conversation. I have listened. I have spoken. I have pleaded. But in these last 20 years, the hate has not diminished—it has grown. In spite of the public condemnations from courageous rabbis and Jewish leaders, these hateful displays have not lessened but have become more frequent, more severe, and more intolerable.

And so, I have come to a painful conclusion: no one—not religious authorities, not community leaders, not even public condemnation—has been able to stop this radical religious minority or dissuade them from their hateful acts.

And so, I say it clearly, without hesitation: the time for dialogue is not over, but the time

for legislation has come.

In every Christian-majority country, when Jews face hate crimes, when antisemitism shows its ugly face, the full weight of the law is brought down upon the perpetrators. And rightly so. We demand the same dignity. The same protection. The same commitment to justice and dignity.

We do not ask for favor. We ask for fairness.

We are asking the Israeli state—this body, this Knesset—to protect the dignity and honor of Christian minorities in the same way that other Christian-majority nations protect the dignity and honor of their Jewish minorities. That is justice. That is democracy. That is Israel at its best.

There is only one measure that can stop this vile, despicable, and illegal behavior. Only one: The State of Israel must pass a law that imposes fines, and where necessary, imprisonment for those who assault, spit on, or desecrate Christians or Christian Holy Places.

This is not merely a matter of religious protection. It is a matter of human dignity.

If the State of Israel is truly concerned for its Christian minorities—then let it prove it. Not just with words, but with action. Not just with statements, but with statutes. Not just with dialogue, but with laws.

We are not seeking confrontation. We are seeking protection.

We are not asking for special status. We are asking for basic safety.

We are not enemies of this land. We are its oldest Christian guardians.

And we will not stop speaking, acting, and demanding justice until the day comes when every Armenian cleric and faithful can walk the streets of Jerusalem without fear of humiliation. Without the fear of indignity. I believe that day is coming soon. And I believe that its arrival can only be ushered in by the respected members of this legislative body.

May this Parliament, and may this nation, choose justice. Choose dignity. Choose peace.

May God bless all of you. And may God bring us the peace we all deeply seek. Thank you.

ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՐԲՈՅ ՆԱՀԱՏԱԿԱՅ ՄԵՐՈՅ, ՈՐՔ ԿԱՏԱՐԵՅԱՆ ՅԸՆԹԱՅՍ ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՍՆ ՀԱԻԱՏՈՅ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ

Զորեքշաբթի, 23 Ապրիլ, 2025-ին, երեկոյեան ժամը 17:00-ին, տեղի ունեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան 110-րդ տարելիցին նուիրուած ջահերով երթ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարէն դէպի Նոր Երուսաղէմի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Երթին մասնակից էին թէ՛ օտարներ եւ թէ՛ հայեր, որոնք պաստառներով եւ դրօշակներով քալեցին դէպի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի, ուր տեղի ունեցաւ կարճ աղօթք: Ապա երթը շարունակուեցաւ դէպի Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ մոմավառութիւն:

Հինգշաբթի, 24 Ապրիլ, 2025-ին, Հայոց Յեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց նահատակաց յիշատակի օրը, առաւօտեան ժամը 7-ին, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցան Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւններ, ապա

Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ քարոզեց Հոգեշնորհ Տ. Սիրոն Աբեղայ Թաքունշեան:

Յաւարտ Սուրբ եւ Անմահ Պատարագի, հոգեւորականաց դասը եւ ժառանգաւոր սաները գլխաւորութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր Թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ քալեցին դէպի Հայոց ցեղասպանութեան յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ Բարեխօսութեան կարգ, որմէ յետոյ Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Սուրբ Աթոռոյս անունով ծաղկեպսակ մը զետեղեց յուշարձանին, ապա յաջորդաբար Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան՝ Տիար Արման Յակոբեան, Իսրայէլի եւ Երուսաղէմի մէջ գործող Հայ միութիւններու ներկայացուցիչները իրենց միութիւններու անունով ծաղկեպսակներ զետեղեցին յուշարձանին:

Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 7-ին, նախագահութեամբ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի, եւ կազմակերպութեամբ Սաղիմահայ Միացեալ Յանձնախումբի ժառանգաւորաց վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ յուշահանդէս: Բացման խօսքը կատարեց Սուրբ Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան: Յուշահանդէսի ընթացքին ասմունքով եւ խօսքով հանդէս եկան Հոգեշնորհ Տ. Գէորգ Վարդապետ Հայրապետեան, Տօքթ. Անուշ Նազգաշեան, Տիկին Կարինէ Սամաան, ինչպէս նաեւ ժառանգաւորաց եւ Թարգմանչաց վարժարաններու սաներն իրենց խմբերգերով ու ասմունքներով:

Յուշ-երեկոն իր լրումին հասաւ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի փակման խօսքով եւ աղօթքով:

«ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶՈՏ ԿԱՆԱՆՑ ԵՒ ԵՐԵԽԱՆԵՐԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ «ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԴԻՒԱՆԻ» ՎԱԽԵՐԱԳՐԵՐՈՒՄ, ԶԱԽԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԶԵԿՈՅՑԸ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԿԱՅԻՆ» ԳԻՐՔԻ ՇՆՈՐՀԱՆԴԷՍ

Ուրբաթ, 25 Ապրիլ, 2025-ին, երեկոյեան ժամը 7-ին, ժառանգաւորաց վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի, Լուսինէ Սահակեանի եւ Անի Սարգսեանի աշխատասիրած՝ «Հայոց ցեղասպանութեան զոհ կանանց եւ երեխաների փրկութեան գործը «Տեղեկատու դիւանի» վաւերագրերում, Զաւէն Պատրիարքի զեկոյցը Ազգերի լիկային» գիրքի շնորհանդէսը:

Երեկոյի բացման խօսքը կատարեց գիրքի համահեղինակներէն Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեան: Սրբազան Հայրը նախ անդրադարձաւ գիրքի հրատարակութեան գաղափարին, աշխատանքներու ընթացքին, ապա շնորհակալութիւն յայտնեց համահեղինակներ՝ Տիկին Լուսինէ Սահակեանին եւ Տիկին Անի Սարգսեանին, սրահին մէջ ներկայ, խմբագիր՝ Տիար Վահրամ Պետրոսեանին, Ֆրանսերէն վաւերագիրներու թարգմանչուհի՝ Տիկին Ասյա Ղարիպեանին եւ գիրքի հրատարակութեան մեկենաս, Սաղիմահայ բարերար՝ Տիար Յովսէփ Գէորգեանին: Ապա խօսք առաւ գիրքի խմբագիր, Երեւանի պետական համալսարանի Հայագիտական հետազոտութիւններու ինստիտուտի տնօրէն, պատմական գիտութիւններու թեկնածու, դոցենտ՝ Տիար Վահրամ Պետրոսեան: Իր խօսքին մէջ Տիար Պետրոսեան ըսաւ. «Շնորհանդէսը գիրքի մը

ծննդեան արարողությունն է: Շատ ուրախ եմ, որ այս գիրքի ծննդեան վկայականը կը տրուի Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքութեան մէջ»:

Խօսք առաւ նաեւ գիրքի համադինականերէն, Համապուրկի համալսարանի Ասիա-Աֆրիկա ինստիտուտի գիտաշխատող, օսմանագէտ՝ Տիկին Անի Սարգսեան, ով չկարողանալով զսպել յուզմունքը՝ անդրադարձաւ Առաքել Զաքրեանի ղեկոյցներուն, որոնք տեղ գտած են գիրքին մէջ: Առաքել Զաքրեան իւրաքանչիւր տեղեկագրին մէջ կը ներկայացնէ Կեսարիայէն բերուած Հայ որբերու՝ տղաքներու եւ աղջիկներու պատմութիւնները, անոնց կրած տառապանքները,- ըսաւ Տիկին Սարգսեան,- «Տեղեկութիւններ կը հաղորդէ թուրքական ընտանիքներու մէջ անոնց արգելափակման, թուրքական որբանոցի մէջ յայտնուելու, եւ Հայ աղջիկներուն թուրքերու հետ բռնի ամուսնացնելու վերաբերեալ: Կ'անդրադառնայ նաեւ թուրք կանանց, նշելով՝ որ անոնք համոզուած էին ռեւէ մէկուն, անգամ երեխայի մը կրօնափոխելու պարագային իրենք կը յայտնուին դրախտի մէջ»: Իր խօսքի վերջաւորութեան Տիկին Սարգսեան ըսաւ. «Այսօր Թուրքիոյ Հանրապետութեան մէջ Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան վերաթելորում սկսուած է: Այսինքն՝ այն թուրք ջարդարարները, որոնք ձեւով մը լռութեան քողին տակ էին, այսօր կը հերոսացան: Եւ մենք պէտք է առաւել ամուր կենանք եւ պատրաստուինք»:

Խօսք առաւ նաեւ գիրքի միւս համահեղինակ, Երեւանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազոտութիւններու ինստիտուտի հայ-օսմանական առնչութիւններու բաժնի ղեկավար, արեւելագիտութեան ֆակուլտետի՝ թիւրքագիտութեան ամպիոնի դոցենտ՝ Տիկին Լուսինէ Սահակեան: «Մեզի համար շատ յուզիչ է Հայոց ցեղասպանութեան 110-րդ տարելիցին առիթով Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի պատերէն ներս կրկին ներկայացնել այն բացառիկ պատմական արխիւէն հատուած մը, որն անցած է երկարատեւ դեգերումներու ճանապարհ եւ վերջապէս 1938 թուականին ի պահ տրուած է Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանին», - ըսաւ Տիկին Սահակեան: Իր խօսքի վերջաւորութեան մասնաւոր երախտագիտութեան խօսք ըսաւ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօրը իր հայրական վերաբերմունքի եւ օրհնութեան համար: Շնորհակալական խօսքեր ըսաւ գիրքի ստեղծման աշխատանքներուն որեւէ ձեւով իրենց աջակցութիւնը բերած եւ իրենց գործին հաւատացած բոլոր անձերուն անուն առ անուն:

Շնորհանգէսի վերջաւորութեան Գերաշնորհ Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքրեան շնորհակալութիւն յայտնեց գիրքի հեղինակներուն, որոնց մասնագիտական աշխատանքի շնորհիւ այս գիրքը դրուեցաւ ուսումնասիրողներու եւ հետազոտողներու սեղանին: Իր խօսքին մէջ Սրբազանն ըսաւ. «Այսօր իրականութիւն դարձաւ տեսիլքը, յոյսը եւ մեծ փափաքը երջանկայիշատակ եւ վշտակիր Զաւէն Պատրիարքի: Նախախընամութեամբ էր որ այս արխիւը դեգերումներէ ետք ի վերջոյ պիտի հասնէր Երուսաղեմ», ապա վստահութիւն յայտնեց. «Վստահ եմ Զաւէն Պատրիարքի հոգին երկինքի մէջ սա պահուս կը ցնծայ, եւ մեզի կը մնայ միայն աղօթել եւ մաղթել, որ այս հսկայ գործը շարունակուի ունենայ: Ուժ, կարողութիւն եւ եռանդ ձեզի: Դուք աշխատանքը տարէք, Աստուած ինք կը հոգայ մնացեալը»: Իր խօսքի վերջաւորութեան Սրբազանը փափաք յայտնեց ըսելով. «Մեր փափաքն է, որ այս գիրքերը թարգմանուին անգլերէն, ինչո՞ւ չէ նաեւ թուրքերէն: Ժամանակն է, որ քաղաքականութիւնը փոխուի եւ այս ամէնը լոյս աշխարհ գայ, եւ մեր արդար դատը, պահանջատիրութիւնը աշխարհին եւ առաջին հերթին ոճրագործ պետութեանը կանչեն պատասխանատուութեան: Յուսանք այդ ալ օր մը կ'իրականանայ»:

Շնորհանդէսը փակուեցաւ աղօթքով:

2025 թուականին հրատարակուած, 284 էջերէ բաղկացած սոյն գիրքին մէջ ներկայացուած է 1918 թ. Մուղրոսի զինադադարէն ետք Կ. Պոլսոյ մէջ Զաւէն Արք. Տէր-Նղիայեանի նախաձեռնութեամբ իրականացուած որբահաւաքի աշխատանքները: Ուսումնասիրութեան համար հիմք ծառայած են Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի մէջ պահուող «Տեղեկատու դիւանի» եւ այլ վաւերագրեր ու աշխատութիւններ: Քննութեան ենթարկուած եւ առաջին անգամ ֆրանսերէնէ եւ անգլերէնէ ամբողջութեամբ հայերէն թարգմանուած է Հայոց ցեղասպանութեան զոհ կանանց եւ երեխաներու փրկութեան գործին վերաբերող «Տեղեկատու դիւանի» թղթածրարը, որու մէջ հաւաքուած են 1920-1921 թթ. Ազգերու լիկային յանձնուած՝ Ժնեւի կեդրոնական կոմիտէի՝ «Պատերազմի զոհ դարձած երեխաներու օգնութեան միջազգային միութեան» Հայկական բաժնի, Զաւէն Պատրիարքի զեկոյցները, Առաքել Զաքրեանի տեղեկագիրները եւ եւս մէկ տեղեկագիր-զեկոյց: Այս թղթածրարը գործ մըն է (դոսիէ)՝ օսմանեան իշխանութիւններու, ապա քէմալականներու կողմէ հայ կանանց, աղջիկներուն, երեխաներուն համակարգուած կոտորելու կամ թիրքացնելու վերաբերեալ: «Տեղեկատու դիւանի» այս թղթածրարը ստեղծուած է կարեւոր այս խնդիրը միջազգայնացնելու եւ Հայոց ցեղասպանութեան կազմակերպիչ-պատասխանատուներուն, մասնակից յանցագործներուն պատժելու եւ արդարութիւնը վերականգնելու ակնկալութեամբ: Սոյն գիրքը նախատեսուած է համապատասխան մասնագէտներու եւ ուսանողներու, նոր ցեղասպանութիւններու կանխարգելմանն ուղղուած հայ եւ միջազգային կառոյցներու նախաձեռնութիւններու համար:

ՍՈՉԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

ՍՈՒՐԲ ՍՏԱՆԻՍԼԱՅԻ ԵՔԱՆԵԱՆԻ ԿՐԿՆՕՐԻՆԱԿԸ ՅԱՆՁՆԵՑ ՆՈՐԻՆ ԱՄԵՆԱՊԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ

Չորեքշաբթի, 23 Ապրիլ, 2025-ին, Սոչիի Հայ համայնքի անդամները առաջնորդութեամբ համայնքային Տիար Մարկոս Քէսեանի այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Հանդիպման ընթացքին Սոչիի Հայ համայնքի անդամները հայապահպանութեան, մասնաւորապէս Սոչիի Հայ համայնքին հետ ստեղծուած կապերու, իր հայրական օրհնութեան եւ հոգածութեան համար, ինչպէս նաեւ գնահատելով Նորին Ամենապատուութեան տարիներու վաստակը՝ անոր յանձնեցին Սուրբ Ստանիսլաւի շքանշանի կրկնօրինակը:

Սուրբ Ստանիսլաւի շքանշանը պատմական շքանշան մըն է՝ ստեղծուած 1765-ին Լեհաստանի արքայ Ստանիսլաւ II Աւգուստոսի կողմէ, որպէս Լեհաստանի թագաւորական շքանշան՝ պարգեւատրելու բարձր արժանիքներու համար: 1815-էն ետք, երբ Լեհաստան անցաւ Ռուսական կայսրութեան վերահսկողութեան ներքոյ, շքանշանն ընդգրկուեցաւ Ռուսական կայսրութեան շքանշաններու համակարգին մէջ: 1917-էն ետք Ռուսական յեղափոխութենէ յետոյ շքանշանը դադրեցաւ պաշտօնապէս օգտագործուելէ, սակայն շարունակեց գոյութիւն ունենալ, որպէս դասական շքանշան:

Սուրբ Ստանիսլավի շքանշանը կը շնորհուէր իշխաններուն, հոգեւորականներուն՝ պետութեանը բերած ծառայութեան համար, բարեգործական գործունէութեան համար եւ ռազմական ու քաղաքական խիզախութեան համար: Այսօր այն կ'օգտագործուի որպէս պատուոյ շքանշան:

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՍՐԲԱՋԱՆ ՀԱՅՐԸ ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԾ Է ՀՈՒՄԻ ԼԵՒՈՆ XIV ՆՈՐԸՆՏԻՐ ՊԱՊԸ

Ուրբաթ, 9 Մայիս, 2025-ին, Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հայրը շնորհաւորած է Հռոմի նորընտիր Պապ՝ Լեւոն XIV Սրբազան Քահանայապետը:

Նուրհան Պատրիարք իր նամակին մէջ մասնաւորապէս ըսած է. «Իմ եւ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան անունով ի սրտէ կը շնորհաւորեմ Ձեզ՝ Հռոմի Կաթողիկ Եկեղեցւոյ Սրբազան Քահանայապետ ընտրուելու առիթով: Ձեր՝ Սուրբ Պետրոսի Գահին բարձրանալը մեծ ուրախութիւն է ո՛չ միայն կաթողիկ հաւատացեալներու, այլեւ բոլոր քրիստոնեաներուն համար:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին, որ հիմնուած է առաքելական ականգութեանց վրայ տարիներ շարունակ եղբայրական յարաբերութիւններու մէջ է Հռոմի Կաթողիկ Եկեղեցւոյ հետ: Կ'աղօթենք, որ Ձեր հովուապետութիւնը նշանաւորուի նորոգուած ոգիով եւ Աւետարանի հանրահռչակումով, որուն կարիքն ունի հաւատացեալ աշխարհը:

Վստահ եղէք, որ պիտի շարունակենք աղօթել Ձեր առողջութեան, իմաստութեան եւ արդիւնաւէտ ծառայութեան համար: Թող Սուրբ Հոգին առաջնորդէ Ձեր իւրաքանչիւր քայլը, եւ թող Ձեր առաջնորդութիւնը լոյսի աղբիւր ըլլայ Եկեղեցւոյ եւ բոլոր ազգերուն»:

Նամակի վերջաւորութեան Նուրհան Պատրիարք դէպի Երուսաղէմ՝ Հայոց Վանք, ուխտի հրաւիրած է Հռոմի նորընտիր Սրբազան Քահանայապետը, ուր Հայկական ժառանգութիւնը կը պահպանուի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան ծառայութեամբ:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԷՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՆԵՐԿԱՅ ԳՏՆՈՒԵՅԱԻ ՀՈՒՄԻ ԼԵՒՈՆ XIV ՊԱՊԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ՎԱՏԻԿԱՆԻ ՄԷՋ

Կիրակի, 18 Մայիս, 2025-ի առաւօտեան ժամը 10:00-ին, Հռոմի Սուրբ Պետրոս հրապարակին վրայ տեղի ունեցաւ Հռոմի Լեւոն XIV Պապի գահակալութեան արարողութիւնը եւ Քահանայապետութեան անդրանիկ պատարագը, որուն մասնակցեցան կարտինալական դասի անդամները, եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու շուրջ 250 հազար ուխտաւոր հաւատացեալներ, աշխարհի տարբեր երկիրներու ղեկավարներ ու պետական ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ այլ կրօններու ու քրիստոնեայ քոյր եկեղեցիները ներկայացնող պատուիրակութիւններ:

Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ՝ Լեւոն XIV-ի գահակալութեան արարողութեանց եւ մատուցած անդրանիկ պատարագին, Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ կողմէ ներկայ

գտնուեցան Նուիրապետական չորս Աթոռներու ներկայացուցիչներ: Որպէս Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան պատուիրակ՝ ներկայ գտնուեցաւ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեան, ընկերակցութեամբ՝ Դիւանապետ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեանի:

Նորընտիր Սրբազան Քահանայապետը՝ գահակալութեան արարողութեան սկիզբը, նախ ողջունեց բոլոր ներկաները, ապա ականարկեց վերջին օրերուն ապրուած խոր ու յուզումնալից պահերուն, սկսեալ Ֆրանչիսկոս Պապի մահէն, որ «մեր սրտերը լեցուց տխրութեամբ» եւ որ մեզի զգալ տուաւ «որպէս առանց Հովիւի ոչխարներ» — ըսաւ Լեւոն XIV Պապը:

Սրբազան Քահանայապետն անդրադարձաւ նաեւ իր ընտրութեան. «Ես ընտրուեցայ առանց ոչ մէկ արժանիքի եւ վախով ու դողով կու գամ ձեզի՝ որպէս եղբայր մը, որ կ'ուզէ դառնալ ձեր հաւատքին ու ձեր ուրախութեան ծառան՝ քալելով ձեր հետ Աստուծոյ սիրոյ ուղիին վրայ, որ մեզ բոլորս կ'ուզէ միացած միակ ընտանիքի ներքոյ» — ըսաւ Լեւոն XIV, հաստատելով՝ «սէրն ու միութիւնը Յիսուսին կողմէ Պետրոսին յանձնուած առաքելութեան երկու չափանիշներն են»:

Գահակալութեան արարողութեան ընթացքին, Լեւոն XIV Սրբազան Քահանայապետն ստացաւ պապական իշխանութեան խորհրդանիշները՝ «Ջկնորսի մատանին» եւ Պապական թիկնոցը (*pallium*):

Գահակալութեան արարողութենէն ետք, բոլոր ներկայ եկեղեցականներուն Վատիկանի կողմէ ճաշ տրուեցաւ: Ապա, հոգեւոր պետերը եւ ներկայացուցիչները հանդիպում ունեցան Քրիստոնէական Միասնութեան Պապական Խորհուրդի նախագահ՝ Կարտինալ Կուրտ Քոխին հետ:

ՎԱՏԻԿԱՆԻ ՄԷՋ ՀՈԳԵՒՈՐ ՊԵՏԵՐՈՒ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ ՀՈՈՄԻ ԼԵՒՈՆ XIV ՊԱՊԻ ԿՈՂՄԷ

Երկուշաբթի, 19 Մայիս, 2025-ի առաւօտուն, Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ՝ Լեւոն XIV Պապը, ընդունեց նախորդ օր «Հռոմի Եպիսկոպոսի եւ Պետրոսի յետնորդի» իր առաքելութեան մեկնարկի հանդիսաւոր արարողութեան եւ անդրանիկ պատարագին մասնակցած հոգեւոր պետերը եւ եկեղեցիներու ներկայացուցիչները:

Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ պատուիրակութիւնը կը գլխաւորէր Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք՝ Ամենապատիւ Տ. Սահակ Արքեպիսկոպոս Մաշալեան, որու կազմի մէջ էին Վատիկանի մօտ Արեւմտեան Եւրոպայի Հայրապետական պատուիրակ՝ Գերաշնորհ Տ. Խաժակ Արքեպիսկոպոս Պարսամեան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչներ՝ Գերաշնորհ Տ. Անուշաւան Արքեպիսկոպոս Դանիէլեան եւ Տ. Գեղամ Արքեպիսկոպոս Խաչերեան, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան ներկայացուցիչներ՝ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեան եւ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան:

Սրբազան Քահանայապետը ներկաներուն յորդորեց գործակցիլ յանուն խաղաղութեան՝ գերադասելով այդ նպատակը գաղափարական եւ քաղաքական շահերէ:

Խրախուսելով էքիմենիք շարժումը՝ Նորին Սրբութիւնը կոչ ւրաւ շարունակել քրիստոնեաներու եւ հրեաներու միջեւ երկխօսութիւնը, իսկ մահմետականներու հետ յարաբերութիւնները կառուցել փոխադարձ յարգանքի եւ խղճի ազատութեան հիման վրայ:

Դիմելով հոգեւոր պետերուն եւ եկեղեցիներու ներկայացուցիչներուն՝ Սրբազան Քահանայապետը նախ անդրադարձաւ «համընդհանուր եղբայրութեան» գաղափարին՝ յիշելով իր նախորդներէն Յովհաննէս ԻԳ-ի (XXIII) նախաձեռնութիւնները, ինչպէս նաեւ Ֆրանչիսկոս Պապի խթանած միջեկեղեցական ճանապարհն ու միջկրօնական երկխօսութիւնը, որոնք սերմանուած են անձնական յարաբերութիւններու եւ մարդկային հանդիպումներու միջոցով:

Իր խօսքին մէջ Նորին Սրբութիւնն անդրադարձաւ նաեւ Նիկիոյ Տիեզերական ժողովի 1700-ամեակին՝ բնորոշելով այն որպէս «հիմնարար հանգրուան բոլոր Եկեղեցիներու եւ եկեղեցական համայնքներու կողմէ ընդունուած Հաւատոյ հանգանակի ձեւաւորման ճանապարհին»:

«Դէպի հաւատքի միասնութեան ձգտումը միշտ եղած է մեր հաստատուն մտահոգութիւնը, որու վկայութիւնն է նաեւ մեր եպիսկոպոսական առաքելութեան համար ընտրուած նշանաբանը՝ *In Illo uno unum* («Անոր մէջ որ Մէկ է՝ մենք մէկ ենք»), այսինքն՝ ինչպէս կը յիշեցնէ Սուրբ Օգոստինոս, «մենք, թէեւ շատ ենք, բայց Անոր՝ Քրիստոսի մէջ՝ մէկ ենք», ընդգծած է նորընտիր Լեւոն XIV Պապը:

Ապա, անդրադառնալով քրիստոնեաներու միասնութեան՝ շեշտած է. «Քրիստոնեաներու միասնութիւնը տեղի կ'ունենայ միայն այն ժամանակ, երբ մենք միասնական ենք Տէր Յիսուս Քրիստոսի մէջ, որովհետեւ որքան հաւատարիմ ու հնազանդ ենք Անոր, այնքան միաւորուած ենք իրարու հետ: Այդ պատճառով բոլոր քրիստոնեաները կանչուած են միասին աղօթելու եւ աշխատելու այս նպատակին իրականացման համար, որ կայ եւ կը մնայ Սուրբ Հոգիի պտուղը»:

Պապական ընդունելութենէ ետք Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ պատուիրակութիւնը այցելած է Վատիկանի այգիներու մէջ գտնուող Սուրբ Գրիգոր Նարեկացիի եւ Սուրբ Պետրոսի տաճարի բակին մէջ բարձրացող Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետի արձաններուն:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԵՒ ԼՈՆՏՈՆ՝ ՄԻԱՅԱԾ ՀԱՒԱՏՔՈՎ. ՆԻԿԻՈՅ ՀԱՒԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿԻ 1700-ԱՄԵԱԿԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԷՔԻՍԵՆԻԿ ԱՂՕԹՔ

Երեքշաբթի, 20 Մայիս, 2025-ին, Նիկիոյ Տիեզերական ժողովէն (325 թ.) ճիշդ 1700 տարի ետք Երուսաղէմը եւ Լոնտոնը համախմբուեցան էքիմենիկ աղօթքի, որ մէկտեղեց քրիստոնեայ տարբեր եկեղեցիներու ներկայացուցիչները:

Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան կողմէ սոյն աղօթքին ներկայ գտնուեցաւ Աւագ Թարգման՝ Հոգեշնորհ Տ. Վազգէն Վարդապետ Ալէքեան:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ 100-ԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԵԱՆԻՆ

Ուրբաթ, 30 Մայիս, 2025-ին, երեկոյեան ժամը 18:00-ին, Երուսաղէմի Հայոց Բարեսիրական Միութիւնը տօնախմբեց իր հիմնադրութեան 100-ամեայ յօրելեանը՝ նախագահութեամբ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի եւ ներկայութեամբ Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան՝ Տիար Արման Յակոբեանի, Սուրբ Երկրի մէջ Ասորւոց Եպիսկոպոս՝ Գերաշնորհ Տ. Անթիմոս Ճաք Յակոբի, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան անդամներու եւ Սաղիմահայերու:

Երեկոյի բացման խօսքը կատարեց միութեան ատենապետ՝ Տիար Արամ Խաչատուրեան, ապա ցուցադրուեցաւ Հոգեշնորհ Տ. Ղեւոն Ծ. Վարդապետ Յովհաննիսեանի եւ Տօքթորա Անուշ Նազգաշեանի «...ԵՒ ԿՈՉՈՒԵՅԱՆՔ ՔԱՂԱՔԱՅԻ» ֆիլմը՝ նկարահանուած Երուսաղէմի Հայոց Բարեսիրական Միութեան 100-ամեայ յօրելեանին առիթով:

Ֆիլմի դիտումէն ետք խօսք առաւ Հոգեշնորհ Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վարդապետ Յովհաննիսեան եւ համառօտ ներկայացուց ֆիլմի ստեղծման գաղափարի, պատրաստման ընթացքի մասին եւ ներկայացուց Տօքթորա Անուշ Նազգաշեանի խօսքերով եւ Տիար Գէորգ Բաղալեանի երաժշտութեամբ գրուած «Զօն»-ը Երուսաղէմի Հայոց Բարեսիրական Միութեան, որ կատարեցին միութեան անդամները:

Երեկոյի վերջաւորութեան Երուսաղէմի Հայոց Բարեսիրական Միութեան ատենապետը եւ փոխ-ատենապետը յուշանուէրներ յանձնեցին միութեան վաստակաւոր անդամներուն, ապա հրաւիրեցին Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանը՝ կատարելու Երուսաղէմի Հայոց Բարեսիրական Միութեան 100-ամեակին նուիրուած կարկանդակը, որմէ յետոյ Միութեան բակին մէջ տեղի ունեցաւ հիւրասիրութիւն:

ԺԱՌԱՆԳԱԽՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏԻՑ ՀԱՆԴԷՍ

Զնայած Իսրայէլ-Իրան պատերազմի թէժ ընթացքին եւ յայտարարուած արտակարգ դրութեան, 16 Յունիս, 2025-ին տեղի ունենալիք Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի Շրջանաւարտից հանդէսը յետաձգուած էր անորոշ ժամանակով:

Հինգշաբթի, 19 Յունիս, 2025-ին, երեկոյեան ժամը 19:00-ին, նախագահութեամբ Գերաշնորհ Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքարեան Սրբազան Հօր, տեղի ունեցաւ Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի Ամալերջի հանդէսը:

Միաբանութիւնը դիմաւորուեցաւ Ժառանգաւորաց վարժարանի օրհներգ «Սիրտի սիրտ» երգի հնչիւններու ներքոյ, ապա յոտնկայս երգուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան օրհներգը:

Հանդիսութեան բացման խօսքը կատարեց Ընծայարանի շրջանաւարտներէն՝ Բարեշնորհ Ռուբէն Սարկաւազ Յակոբեան: Երեկոյի ողջ ընթացքին Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի շրջանաւարտները եւ Ժառանգաւոր սաները հանդէս եկան իրենց հայերէն, անգլերէն, եբրայերէն եւ արաբերէն ուղերձներով, հեղինակային եւ ոչ հեղինակային ասմունքներով ու խմբերգերով, ինչպէս նաեւ դաշնակի եւ կիթառի գեղեցիկ կատարումներով:

Հանդիսությունների վերջաւորութեան վարժարանի Տեսուչ՝ Հոգեշնորհ Տ. Գէորգ Վարդապետ Հայրապետեան ներկայացուց Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի 2024-2025 ուս. տարուայ տեղեկագիրը: Շնորհակալական խօսքեր ըսաւ Ժառանգաւորաց վարժարանին եւ Ընծայարանին օժանդակող անձերուն եւ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներուն, որու ընթացքին Ժառանգաւոր սաները գեղեցիկ սովորոյթի համաձայն ծաղիկներ յանձնեցին ուսուցչուհիներուն եւ մայրիկներուն: Իր խօսքի վերջաւորութեան տեսուչ Հայր Սուրբը շնորհաւորեց եւ բարի երթ մաղթեց շրջանաւարտներուն, ապա հրաւիրեց Գերաշնորհ Տ. Թէոդորոս Սրբազան Հայրը, որպէսզի յանձնէ Շրջանաւարտներու վկայականները ինչպէս նաեւ Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի առաջադէմ ուսանողներու մրցանակները:

Վկայականներու եւ մրցանակներու բաշխումէն ետք Թէոդորոս Սրբազան շնորհաւորեց շրջանաւարտները եւ իր պատգամը տուաւ անոնց, ապա երեկոն փակուեցաւ Ս. Աթոռոյս օրհներգով, «Պահպանիչ»-ով եւ «Հայր մեր»-ով, որմէ յետոյ ներկաները պատուեցան հիւրասիրութեամբ:

Ընծայարանի շրջանաւարտներն էին. Բարեշնորհ Ռուբէն Սարկաւազ Յակոբեան, Շաւարշ Սարկաւազ Կարապետեան, Նուէր Սարկաւազ Գեղամեան, Էդգար Սարկաւազ Բաղդասարեան, Յովհաննէս Սարկաւազ Խումարեան եւ Խաչիկ Սարկաւազ Սարգսեան, իսկ Ժառանգաւորաց վարժարանի շրջանաւարտներն էին՝ Արա Յակոբեան, Հայկ Թեոսեան, Մարտին Բաբոյեան, Նարեկ Մկրտչեան եւ Սամուէլ Սուքիասեան:

ՈՒՐԱՐԻ ՏՈՒՉՈՒԹԻՒՆ

Շաբաթ, 21 Յունիս, 2025-ին, յետ Կիրակնամտից ժամերգութեան, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Ուրար կրելու իրաւունք շնորհեց Ա. Ընծայարանի ուսանողներ՝ Առնօ Մխիթարեանի եւ Զօրի Կարապետեանի:

Տուչութենէ ետք, ուրարով նորազարդ Տիրացուները մեկնեցան Սուրբ Յարութեան Տաճար՝ մասնակցելու Տնօրինական Սուրբ Տեղեաց թափօրին:

Թող Աստուած անխախտ պահէ անոնց ուխտը, որպէսզի Իր այգիին նուիրուին նոր եւ եռանդուն մշակներ:

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ Տ. ՆՈՒՐՀԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԿԸ ԴԱՏԱՊԱՐՏԷ ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՏԱԿԻՅՆԵՐՈՒ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒ ԵՒ ՎԵՀԱՐԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔ

Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան 28 Յունիս, 2025-ին խստօրէն դատապարտեց Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած իրադարձութիւնները, ինչպէս նաեւ «Հայոց Սրբութիւն Սրբոցի հանդէպ վերջին օրերու ամօթալի եւ անպատուաբեր դրսեւորումներն ու գործողութիւնները»:

Պատրիարք Սրբազան Հայրն իր յայտարարութեան մէջ մասնաւորապէս ըսած է.

«Խոր ցաւով եւ մտահոգութեամբ տեղեկացանք Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային անվտանգութեան ծառայութեան աշխատակիցներու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, ապա Վեհարանի տարածք խուժելու եւ հոն անդէպ իրավիճակ առաջացնելու մասին: Զէինք կարծէր, թէ հարցը ի վերջոյ հող կը հասնի, սակայն իրականութիւնը կարծէք պայթեցաւ յանկարծ, ռումբի մը չափ ուժգին եւ ցնցիչ սաստկութեամբ:

Կացութիւնը անդառնալի վիճակի մը հասած է, սակայն կոչ կ'ընենք անյապաղ երկուստեք նահանջել, գէթ կանգ առնել այն կէտին՝ ուր մեզ հասցուցած են վերջին դէպքերը: Եւ կանգ առնել՝ հանդարտութեամբ եւ խաղաղութեամբ, առանց նոր լարւածութիւն ստեղծելու, սթափ եւ զուսպ հոգիով, այլապէս այս ճանապարհը, եթէ շարունակուի, մեզի անդունդ պիտի տանի: Ուստի պէտք է խնայել թէ՛ Ազգը, եւ թէ՛ Եկեղեցին՝ խուսափելու համար նոր եւ աւելի ծանր աղէտներէ, Եկեղեցւոյ եւ մեր Ժողովուրդի մէջ նոր բաժանումներ եւ պառակտումներ ստեղծելու վտանգէն:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը աղօթարան ու սրբարան է, «կերպարանք Աստուծոյ անքանակ էութեան», ինչպէս պիտի ըսէր Նարեկացի: Ան դարերով Հայուն պետականութիւնը եղած է, առանց պետական իրաւունքի, առանց զօրքի եւ ոստիկանի, բարոյապէս թագաւորելով մարմնապէս հալածուած եւ ընկճուած հոգիներու վրայ, իր ազդեցութեան շրջանակին մէջ պահելով բախտէն այրիացած սերունդները Հայուն: Ան կրօնական նուիրապետութեան մը կեդրոնը չէ միայն. այլ Հայուն հոգեւոր հայրենիքը:

Հետեւաբար, յանուն Սրբոց Յակոբեանց Զինուորեալ Միաբանութեան խստագոյնս կը դատապարտենք Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, Հայոց Սրբութիւն Սրբոցի հանդէպ վերջին օրերու ամօթալի եւ անպատուաբեր դրսեւորումներն ու գործողութիւնները: Լիալոյս ենք, որ Մայր Աթոռը կը շարունակէ իր գործունէութիւնը համաձայն վանական եւ եկեղեցական օրէնքներու՝ յարգելով ՀՀ օրէնքները, իսկ ՀՀ իշխանութիւնն ալ կը վերահաստատէ փոխադարձ յարգանքը՝ հանդէպ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ անոր գահակալի:

Մեր զօրակցութիւնը կը յայտնենք Ամենայն Հայոց Հայրապետին՝ հայցելով Բարձրեալի օգնականութիւնը եւ մաղթելով Հայոց Հօր երկար օրեր» — ըսած է Նուրհան Պատրիարք իր յայտարարութեան մէջ:

ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐ-ՁԵՌ-ԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐՈՒ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԱՇՏՈՅԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

Արդէն երկրորդ անգամ Հայագիտական միջազգային քոնկրեսի ծիրէն ներս տեղի կ'ունենայ հոգեւոր-ձեռագրական կեդրոններու ներկայացուցիչներու եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական մարմիններու ղեկավարներու հանդիպումը:

Ինչպէս նախորդ, այնպէս ալ այս տարի հանդիպման օրակարգին վրայ էր հոգեւոր-ձեռագրական կեդրոններու հետ գործնական կապերու խորացումը, պետական աջակցութեան ուղղութիւններու եւ ձեւաչափերու որոշումը:

Քննարկմանը մասնակցած են աշխարհի տարբեր անկիւնները գտնուող հայկական մատենադարաններու եւ թանգարաններու տեսուչներ, տնօրէններ, փոխտնօրէն-

ներ եւ գիտաշխատողներ:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը ներկայացուց Սուրբ Թէոդորոս Զեռագրատան եւ Հելէն եւ էտուարտ Մարտիկեան թանգարանի տեսուչ՝ Հոգեշնորհ Տ. Արշակ Աբեղայ Ղազարեան:

ԶՕՐԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ ԹԱՅՊԷ ԳԻՒՂԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒՆ

Երկուշաբթի, 14 Յուլիս, 2025-ին, Սուրբ Երկրի քրիստոնեայ հոգեւոր պետերը այցելեցին Թայպէ գիւղ՝ իրենց զօրակցութիւնն ու աջակցութիւնը յայտնելու տեղի քրիստոնեայ բնակչութեան, որ վերջին շրջանին թիրախ դարձած է Հրեայ ծայրայեղականներու յարձակումներուն:

Վերջին օրերուն Հրեայ ծայրայեղականները կրկնուող յարձակումներ կը գործեն Թայպէի խաղաղ բնակիչներու դէմ՝ այրելով անոնց այգիներն ու գիւղատնտեսական հողերը: Այս գործողութիւնները լուրջ վնասներ կը հասցնեն գիւղի բնակչութեան ապրուստին եւ վախի ու անապահովութեան մթնոլորտ կը ստեղծեն:

Այցի ընթացքին Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը ներկայացուց Գերաշնորհ Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքարեան՝ ընկերակցութեամբ Դիւանապետ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեանի:

ՖՐԱՆԶԻՍԿԵԱՆ ՈՒԽՏԻ ՆՈՐ ՄԵԾԱԽՈՐԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄ

Երկուշաբթի, 21 Յուլիս, 2025-ին, կէսօրէ ետք ժամը 15:00-ին, Ֆրանչիսկեան Ուխտի նոր մեծաւոր՝ Հայր Ֆրանչեսկօ Իէլպօ ժամանեց Սուրբ Երկիր եւ պաշտօնական մուտք ունեցաւ Երուսաղէմ:

Հայր Իէլպօ Հին քաղաքի՝ Նաֆայի դրան մօտ դիմաւորուեցաւ Սուրբ Երկրի հոգեւոր պետերէն եւ ներկայացուցիչներէն, որմէ ետք Ֆրանչիսկեան միաբանութեան եղբայրներէն կազմուած թափօրով առաջնորդուեցաւ դէպի իրենց Սուրբ Փրկչայ վանք:

Դիմաւորութեան արարողութեան Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը ներկայացուց Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեան, ընկերակցութեամբ՝ Դիւանապետ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեանի եւ Աւագ Թարգման Հոգեշնորհ Տ. Արշակ Աբեղայ Ղազարեանի:

ՍՈՒՐԲ ԵՐԿՐԻ ՅՈՅՆ ԵՒ ԼԱՏԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐՈՒ ԿԱԶԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐԱԼ ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՍՈՒԼԻՍ

Երեքշաբթի, 22 Յուլիս, 2025-ի առաւօտեան, Երուսաղէմի մէջ կայացած համատեղ մամլոյ ասուլիսի ընթացքին Երուսաղէմի Յոյն Պատրիարք՝ Ամենապատիւ Տ. Թէո-

Ֆիլիոս III եւ Երուսաղէմի Լատին Պատրիարք՝ Ամենապատիւ Տ. Փիերպատիսթա Արքեպիսկոպոս Փիցապալա Կազա կատարած հովուական եւ մարդասիրական այցելութեան վերաբերեալ ականատեսի աչքերով ներկաներուն վկայեցին անոր ժողովուրդի կրած անասելի տառապանքներու, ռմբակոծութիւններու, պաշարումի եւ զրկանքներու մասին:

Համատեղ մամուլային երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Գերաշնորհ Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքարեան, ընկերակցութեամբ՝ Դիւանապետ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեանի:

Իր խօսքին մէջ Թէոֆիլոս III Պատրիարք Կազան նկարագրեց որպէս «պատերազմի վէրքերով խոցուած երկիր, ուր անմեղները կ'արին ահաբեկումներ անողոք յարձակման ծանրութեան տակ»: Ան հաստատեց, թէ Եկեղեցին Կազա մտած է որպէս Խաչեալ Տիրոջ ծառայ՝ փրկուածներու դէմքերուն հանդիպելով անասան արժանապատուութեան, որոնք կը կրեն Աստուծոյ պատկերը նոյնիսկ լայնածաւալ աւերածութիւններու մէջ:

Թէոֆիլոս III Պատրիարք խօսեցաւ աւերուած եկեղեցիներու, մասնաւորապէս Սուրբ Ընտանիքի եկեղեցւոյ եւ Սուրբ Պորփիրիոսի վանքի զգայացունց պատկերի մասին, ուր աղօթք բարձրացուցած են վիրաւորներու ճիշերու հետ համատեղ: Ան ընդգծեց, թէ Եկեղեցւոյ ներկայութիւնը խորհրդանշական չէ, այլ Աւետարանի թելադրութեան կենդանի դրսեւորում՝ կենալ նեղեալներու կողքին ոչ թէ խօսքով, այլ գործով:

Համաժողովի վերջաւորութեան զոյգ պատրիարքներն ընդծեցին, որ Կազայի մէջ շարունակուող աւերածութիւնները մարդասիրական եւ բարոյական աղէտ են, որ կարելի չէ անտեսել եւ հաստատեցին, թէ Եկեղեցին կը շարունակէ մնալ որպէս ճշմարտութեան կենդանի ձայն՝ կրելով յոյսի խաչը անարդարութեան առջեւ եւ պաշտպանելով մարդկային արժանապատուութիւնը կեանքի իրաւունքը պղծող քաղաքականութեան դէմ:

ՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ս. Աթոռոյս Տնօրէն Ժողովի 25 Յունիս, 2025 թուականի Բ (2) նիստի որոշումով եւ Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր տնօրինութեամբ կատարուած են նոր նշանակումներ:

Հոգեշնորհ Տ. Տիրան Վարդապետ Յակոբեան, ազատուելով Յոպպէի Սբ. Նիկողայոս եւ Ռամլէի Սբ. Գէորգայ վանքերու տեսչի պաշտօնէն՝ նշանակուած է որպէս Սբ. Յարութեան Տաճարի Առժամեայ Տեսուչ:

Արժանապատիւ Տ. Սուրէն Քահանայ Ղազարեան, ազատուելով Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի փոխ-տեսչի պաշտօնէն՝ նշանակուած է որպէս Յոպպէի Սբ. Նիկողայոս եւ Ռամլէի Սբ. Գէորգայ վանքերու տեսուչ:

Հոգեշնորհ Տ. Արբակ Աբեղայ Սարուխանեան, ազատուելով Սբ. Յարութեան Տաճարի Առժամեայ Տեսչի պաշտօնէն, իր ծառայութիւնը պիտի շարունակէ որպէս Սբ. Յարութեան Տաճարի փոխ-տեսուչ:

Հոգեշնորհ Տ. Արշակ Աբեղայ Ղազարեան նշանակուած է Ս. Աթոռոյս Աւագ Թարգման:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

Ուրբաթ, 4 Ապրիլ. Երեկոյեան նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Սըրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 5 Ապրիլ. Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ չարչարանաց եւ մտանելոյն ի վիրապն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Սուրէն Քհնյ. Ղազարեան:

Կիրակի, 6 Ապրիլ. 2. Կիրակի Քառասնորդաց. Գալստեան: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա միաբան հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Նոր Երուսաղէմ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Հանդիսապետն էր Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ քարոզեց Տ. Խաղ Ծ. Վրդ. Ճոնտուրեան:

Հինգշաբթի, 10 Ապրիլ. Երեկոյեան ժամը 7-ին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ Մեծ Պահօց վերջին «Հանգստեան» ժամերգութիւնը:

Ուրբաթ, 11 Ապրիլ. Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան Մեծ Պահօց «Արեւագալի» եւ «Խաղաղական» վերջին ժամերգութիւնները:

Շաբաթ 12 Ապրիլ. Յիշատակ Յարութեան Ղազարու: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գրիգորի: Ժամարարն էր Նինոծմինդայի եւ յարակից գիւղերու հոգեւոր հովիւ Տ. Արմաշ Քհնյ. Պօղոսեան:

Կէսօրէ ետք, Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ապա մեր Վերնամատրան մէջ պաշտուեցաւ Երեկոյեան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ, որմէ ետք կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր, տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Տիրան Վրդ. Յակոբեան:

Կիրակի, 12 Ապրիլ. Ծաղկազարդ: Առաւօ-

տեան ժամը 6:15-ին, հանդիսապետութեամբ՝ Տ. Կորին Եպս. Բաղդասարեանի, միաբան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան մեր Վերնամատրան մէջ: Հայոց երկրորդ մուտքէն ետք նոյն տեղւոյն մէջ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Պատարագեց՝ Տ. Տիրան Վրդ. Յակոբեան:

Ս. Պատարագէն ետք կատարուեցաւ եռադարձ մեծահանգէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին եւ Պատանատեղւոյն շուրջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան: Թափօրականք ի ձեռին ունէին ձիթենեաց եւ արմաւենեաց ոստեր, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորուոց թափօրները:

Վանք վերադարձին, Հայոց Թաղի ոստիկանատան մուտքէն, Միաբանութիւնը եւ ժառանգաւոր սաները «Որ զխորհուրդ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան:

Նոյն առաւօտեան Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ նաեւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Պատարագեց եւ քարոզեց Հրեշտակապետաց Վանուց Տեսուչ՝ Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեան: Ս. Պատարագէն ետք վանքի շրջափակէն ներս կատարուեցաւ թափօր եւ մանուկներու օրհնութիւն:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ «Դռնբացէք»-ի արարողութեան նախագահեց Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սըրբազան Հայրը:

«Դռնբացէք»-ի արարողութիւն կատարուեցաւ նաեւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ:

Աագ Երեքշաբթի, 15 Ապրիլ. Յիշատակ Տասըն Կուսանաց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի գաւիթը գտնուող Հայոց Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի մատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեան: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեան: Ապա կատարուեցաւ «Ուխտաւորաց թափօր» տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Գէորգ Վրդ. Հայրապետեան:

Ասագ Հինգշաբթի, 17 Ապրիլ.- (Յիշատակ վերջին ընթերցաց)։ Առաւօտուն, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Կարգ Ապաշխարութեան»։

Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Ասագ խորանին վրայ մատուց Հայաստանէն ուխտաւորաբար Ս. Աթոռ ժամանած՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ Արցախի հոգեւոր-մշակութային ժառանգութեան պահպանութեան գրասենեակի տնօրէն՝ Տ. Վրթանէս Եպս. Աբրահամեան։ «Հայր Մեր»-էն առաջ կարդացուեցաւ Ս. Բարսեղ հայրապետի Հաղորդութեան մասին ճառը՝ գերազանցօրէն վեհ եւ շինիչ խրատներով լեցուն։

Ժամը 14:30-ին, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Ոսնլուայի արարողութիւն՝ հետեւողութեամբ Քրիստոսի ձեռքով իր աշակերտներու ոտքերը լուալու օրինակին։ Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան Սրբազան Հայրը մեծ վաշխութեամբ յատուկ այս օրուան համար գանձատունէն դուրս բերուած զգեստները հագած կանգնեցաւ խորանին մէջտեղ եւ իր երկու կողմերը շարքով կանգնած տասներկու Եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ, ի նշան՝ տասներկու առաքեալներուն։ Արտասանուած կանոնական աղօթքներէն ու երգուած շարականներէն ետք անոնք կարգով մօտեցան Սրբազան Հօրը, զոր իրենց ոտքերը ջուրով լուալէ ետք նաեւ իւղ քսեց անոնց վրայ, յօրինակ՝ Մարիամի կողմէ Քրիստոսի ոտքերը օծելուն։ Արարողութեան վերջաւորութեան, Երուսաղէմի եւ Մերձաւոր Արեւելքի Անգլիկան եկեղեցւոյ եպիսկոպոս՝ Տ. Հուսամ Նաուժ Ասագ խորանէն անգլերէնով կարդաց Ոսնլուայի աւետարանը։

Երեկոյեան ժամը 16:30-ին հանդիսապետութեամբ՝ Տ. Գէորգ Վրդ. Հայրապետեանի կատարուեցաւ եկեղեցական արարողութեամբ եւ թափօրով երթ դէպի Քրիստոսի Առաջին Բանտ ի Ս. Հրեշտակապետաց, Չարչարանաց խորան եւ Ս. Ծառ։ Ապա թափօրով երթ դէպի Քրիստոսի Երկրորդ Բանտ ի Ս. Փրկիչ։

Գիշերուան ժամը 7:00-ին, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Ճաւարման կարգը»։ «Փառք ի բարձունս»-էն ետք Տաճարին խորհրդաւոր մթութեան մէջ «Յայսմաւորքի Ամպիրոն»-էն քարոզեց Զատկական տօներուն առիթով Սուրբ Աթոռ ժամանած Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի՝ Արցախի հոգեւոր-մշակութային ժառանգութեան պահպանութեան գրասենեակի տնօրէն՝ Տ. Վրթանէս Եպս. Աբրահամեան։ Ապա արարողութիւնը շարունակուեցաւ եւ Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան Սրբազան Հայրը «Խաչի քո Քրիստոս» շա-

րականի երգեցողութեան ատեն թափօր դարձաւ Մայր Տաճարին մէջ, ապա Միաբանութիւնը երկըրպագութիւն ըրաւ Խաչափայտի մասունքակիր խաչին։ Արարողութիւններն իրենց լրումին հասան գիշերուան ժամը 11:30-ին։

Ասագ Ուրբաթ, 18 Ապրիլ.- (Յիշատակ Չարչարանաց Խաչելութեան եւ Թաղման Տեսոն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի)։ Կէսօրէ ետք ժամը 1:15-ին, Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամաստան մէջ կատարուեցաւ «Կարգ Խաչելութեան»։ Հանդիսապետն էր Տ. Թէոփորոս Եպս. Զաքարեան։

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Թաղման Կարգ»-ը։ Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը։

Ասագ Շաբաթ, 19 Ապրիլ.- (Ճրագալոյց Զատկի)։ Առաւօտեան ժամը 10:30-ին Ս. Յարութեան Տաճարի դուռը բացուեցաւ մեր կողմէ, բանալին առնելով Ասագ Թարգման Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեանի ձեռքէն։

Ժամը 11:15-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը, Հ.Յ.Մ-ի եւ Հ.Մ.Ը.Մ-ի սկառւտներով եւ նուագախումբերով առաջնորդուած, մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար, որ յաջորդաբար կատարուեցան Լուսաւորեայի յարակից հանդիսութիւնները, սկսելով Ս. Գերեզմանի դրան կնքումէն։ Յունաց Թափօրէն ետք, մեր լուսահանը՝ Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան, Յունաց Ամեն. Տ. Թէոֆիլոս Պատրիարքին հետ մտաւ Ս. Գերեզման, ուրկէ հինգ վայրկեան յետոյ դուրս տրուեցաւ նուիրական լոյսը, որ ակնթարթի մը մէջ մեր լուսակիրներու կողմէ փոխանցուեցաւ մեր վերնամաստան պատշգամին մէջ իր տեղը գրաւող Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, որ լուցեալ մոմերու փունջով օրհնեց Ս. Գերեզմանի շուրջ կանգնած խուռներամ բազմութիւնը ամենազգի ուխտաւորներուն։ Ապա տեղի ունեցաւ եռադարձ թափօր։ Թափօրականք երգեցին «Քրիստոս Յարեալ» շարականը։ Լուսահան Հայր Սուրբը եպիսկոպոսական խոյրով գլխաւորեց թափօրը։

Մեր թափօրին կը հետեւէին Ղապոց եւ Ասորւոց թափօրները։

Վանք դարձին, դարձեալ սկառւտներու նըւագախումբով առաջնորդուած, թափօր կազմուեցաւ, լուսահան՝ Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան շուրջառազգեստ եւ ապակէ պահպանակի մէջ Ս. Գերեզմանէն լոյսը ի ձեռին թափօրին մէջտեղէն քալելով։ Դաւթի Բերդին մօտ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր տրուեցաւ շուրջառ, խաչ, գաւազան։ Շարականներ երգելով եւ զանգահարութեամբ

մուտք գործեցին Մայր Տաճար:

Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, Մայր Տաճարի դասին մէջ կարդաց Ս. Զատկական Աւետարանը եւ «Պահպանիչ»-ով արձակեց ժողովուրդը, աւետելով «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»:

Ժամ մը ետք, կատարուեցաւ Ճրագալուցցի արարողութիւնը Մայր Տաճարին մէջ: Ս. Պատարագը մատուցեց եւ քարոզեց Հայաստանէն ուխտաւորաբար Ս. Աթոռ ժամանած Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան՝ Տ. Թովմա Վրդ. Խաչատրեան: Ս. Պատարագի աւարտին կատարուեցաւ Նախատօնակ: Հանդիսապետն էր Հայաստանէն ուխտաւորաբար Ս. Աթոռ ժամանած Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Տ. Դանիէլ Եպս. Ֆրնտրեան: Ապա, Միաբանութիւնը եւ դպիրներ «Այսօր յարեալ» շարականը երգելով գացին Պարտիզաթաղ, ուր տեղի ունեցաւ Տնօրհնէքի արարողութիւն:

Ճրագալուցցի Ս. Պատարագներ մատուցուեցան նաեւ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ՝ ժամարարն էր Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան, եւ ի Ս. Հրեշտակապետաց՝ պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Ղեւոնդ Մ. Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 20 Ապրիլ.- Ս. ԶԱՏԻԿ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: Կէս գիշերէն ետք ժամը 2:00-ին Մայրավանքի մեծ դահլիճը ոտքի հանեց Միաբանութիւնը, որ Տ. Կորին Եպս. Բաղդասարեանի գլխաւորութեամբ մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար:

Ս. Գողգոթայի ուխտէն ետք, մեր վերնամասերն մէջ պաշտուեցաւ ժամերգութեան մէկ մասը, մինչեւ «Հարց»: Ապա միաբան հայրեր եւ ժառանգաւոր սաներ զգեստաւորուած իջան Սուրբ Գերեզմանի շրջափակը, ուր պաշտամունքը շարունակուեցաւ եռադարձ թափօրով Գերեզմանի եւ Պատանատեղւոյն շուրջ: Մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորոց թափօրները: Թափօրի երկրորդ դարձին Ղպտիներու խորանին քովի կը կատարուեցաւ «Անդաստան», ապա Առաւօտեան ժամերգութիւնը շարունակուեցաւ թափօրով շուրջ Պատանատեղւոյն, ընթերցուեցաւ Աւետարան, ապա արարողութեան վերջաւորութեան հանդիսապետ Սրբազան Հայրը «Ճաշի քո Քրիստոս» շարականի երգեցողութեան ատեն թափօր դարձաւ Քրիստոսի Լոյս Գերեզմանին շուրջ: Թափօրը վերջացաւ Հայոց տեսչարանին առջեւ:

Առաւօտեան ժամը 6:50-ին տեղի ունեցաւ Հայոց երկրորդ մուտքը Սուրբ Յարութեան Տաճար՝ հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի: «Ճաշու» ժամերգութեան յա-

ջորդեց Զատկական հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց Զատկական տօներուն առիթով Սուրբ Աթոռ ժամանած Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի ասպիրանտուրայի բաժնի ղեկավար՝ Տ. Դանիէլ Եպս. Ֆրնտրեան: Պատարագէն յետոյ Միաբանութիւնը եւ ժառանգաւոր Սաները Ոստիկանատան առջեւէն թափօրով եւ երգեցողութեամբ, վերադարձան Պատրիարքարան: Օրուան տօնակատարութիւնները աւարտուեցան Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ՝ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր «Պահպանիչ»-ով:

Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայրավանքի մեծ բակին մէջ կատարուած Զատկական մեծահանգէս «Անդաստան»-ին:

Երկուշաբթի, 21 Ապրիլ.- Բ. օր Ս. Զատկի: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ մատուցեց եւ քարոզեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ս. Պատարագի վերջաւորութեան Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ամպհովանիի ներքեւ Ս. Խաչափայտի մասունքն ի ձեռին, իսկ Միաբան Հայրերը մասունքներով, եռադարձ թափօր դարձան, որուն աւարտին երգուեցաւ «Ճանապարհ»՝ ուխտաւորներուն բարի ճանապարհ մղղթելու համար: Ապա Միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը «Այսօր յարեալ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազանը բոլորին նշխար բաժնեց:

Երեքշաբթի, 22 Ապրիլ.- Գ. օր Ս. Զատկի: Յիշատակ մեռելոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հայաստանէն ուխտաւորաբար Ս. Աթոռ ժամանած Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան՝ Տ. Շնորհ Աբղ. Սարգսեան: Ս. Պատարագէն ետք հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան կարգ վասն ամենայն ննջեցելոց:

Հինգշաբթի, 24 Ապրիլ.- Յիշատակ Սրբոց Նահատակաց մերոց, որք կատարեցան յընթացս Հայոց ցեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Սիոն Աբղ. Թաքուշեան: Յետ Ս. Պատարագի Միաբանութիւնը թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ քալեց դէպի Ապրիլեան զոհերու յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ ոգեկոչման արարողութիւն:

Ուրբաթ, 25 Ապրիլ. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Շաբաթ, 26 Ապրիլ. Աւետումն Ս. Աստուածածնի: Առաւօտեան Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեանի գլխաւորութեամբ միաբան հայրերն ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց եւ քարոզեց հանդիսապետ Սրբազան Հայրը:

Կիրակի, 27 Ապրիլ. Նոր Կիւրակէ (Կրկնազատիկ): Ըստ սովորութեան Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ քարոզեց լուսահան Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան:

Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդաստան»-ին:

Շաբաթ, 3 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան:

Կէսօրէ ետք, գլխաւորութեամբ Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեանի, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը պաշտուեցան մեր վերնամատրան մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սըրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր Թափօր տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Ներսէհ Վրդ. Ալոյեան:

Կիրակի, 4 Մայիս. Աշխարհամատրան (Կանաչ Կիւրակէ): Առաւօտեան ժամը 6:15-ին հանդիսապետութեամբ Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեանի, միաբան հայրերը մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան մեր վերնամատրան մէջ:

Հայոց երկրորդ մուտքէն ետք Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցեց եւ քարոզեց Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան: Պատարագիչ Սրբազան Հայրը Ս. Պատարագի վերջաւորութեան նախագահեց նաեւ Ս. Գերեզմանին առջեւ կատարուած «Անդաստան»-ին:

Շաբաթ, 10 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Վրդ. Հայրապետեան:

Կիրակի, 11 Մայիս. Կարմիր Կիւրակէ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի ձախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի խորանին վրայ: Պատարագեց Տ. Ներսէհ Վրդ. Ալոյեան:

Կէսօրէ ետք Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդաստան»-ին հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 17 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Դազարեան:

Կիրակի, 18 Մայիս. Տօն Երեւման Ս. Խաչին: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ընթերցաւ Ս. Կիւրեղ Հայրապետի թուղթը յղուած Կոստանդ կայսեր եւ հանդիսապետեց «Անդաստան»-ի արարողութեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Աւագ Սեղանին վրայ, որուն վերելը գետեղուած էր վառ կանթեղներով Ս. Խաչին նշանը: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Սեբովբէ Աբղ. Անտոնեան:

Շաբաթ, 24 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Սուրէն Քհնյ. Դազարեան:

Կիրակի, 25 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդաստան»-ին:

Չորեքշաբթի, 28 Մայիս. Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր Բարձրացան Զիթենեաց լեռ, ուր Համբարձման սրբավայրին մօտ լարուած վրանամատրան մէջ նախ կատարուեցաւ Պղծեալ Տաճարի արարողութիւն, ապա պաշտուեցան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ:

Երեկոյեան, նոյն վայրին մէջ պաշտուեցան «Եկեսցէ»-ի եւ Հսկման կարգերը եւ ապա Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր:

Հինգշաբթի, 29 Մայիս. Համբարձումն Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Առաւօտուն Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը ինքնաշարժներով Բարձրացաւ Համբարձման լեռ, ուր «Հրաշափառ»-ով կատարուեցաւ պաշտօնական մուտք Սրբավայրէն ներս, եւ Հայկական բաժնի վրանին ներքեւ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Պատարագեց եւ քարոզեց հանդիսապետ Սրբազան Հայրը: «Հայր մեր»-էն առաջ Մայր Աթոռոյ Սիսէն Ս. Էջմիածին փոխադրութեան տարեդարձին առթիւ կատարուեցաւ «Հայրապետական մաղթանք»: Պատարագի

վերջաւորութեան սրբատեղւոյն առջեւ կատարւած «Անդաստան»-ին հանդիսապետեց պատարազիչ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 31 Մայիս.- Ս. Պատարագը մատուցւեցաւ Ս. Յակոբի տանիքը գտնուող Համբարձման մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեան:

Երեկոյեան ժամերգութիւնը եւ նախատօնակը պաշտուեցան Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 1 Յունիս.- Երկրորդ Ծաղկազարդ: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները կատարուեցան Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Վրդ. Յակոբեան:

«Անդաստան»-ին հանդիսապետեց Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 7 Յունիս.- Ս. Պատարագը մատուցւեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեան:

Երեկոյեան՝ Հոգեգալստեան նախատօնակին ի Ս. Յակոբ, նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Գիշերասկզբին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Եկեսցէ»-ի եւ Հսկման կարգերուն նախագահեց Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Կիրակի, 8 Յունիս.- ՀՈԳԵԳԱԼՈՒՍ: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին հանդիսապետութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի կատարուեցաւ «Անդաստան» ի Ս. Յակոբ: Տօնի Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան, որ Պատարագի ընթացքին կարգաց նաեւ Յովհաննէս Ոսկեբերանի Հոգեգալստեան ներբողը:

Կէսօրէ ետք, Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեանի գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր մեկնեցան Սիոն լեռ, այցելեցին վերջին ընթերցան վերնատունը: Օրուան դէպքին պատմական վայրը կատարուեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւն, որմէ յետոյ Միաբանութիւնը մտաւ մեր Ազգային գերեզմանատուն, եւ անդ հոգեհանգստեան պաշտօն կատարեց Ս. Աթոռոյս հանգուցեալ Պատրիարքաց, Լուսարարապետաց եւ միաբանից հոգիներու հանգստեան համար:

Երկուշաբթի, 16 Յունիս.- Սրբոց Կուսանացն Հռիփսիմեանց: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամեր-

գութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, իսկ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ եկեղեցւոյ աւանդատան՝ Ս. Հռիփսիմէի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Ուրբաթ, 20 Յունիս.- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 21 Յունիս.- Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ ելանելոյն ի Վիրապէն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Սիոն Արք. Թաքուշեան:

Նոյն օրը երեկոյեան, նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, ապա «Տէր ողորմեա» երգուեցաւ ծնրադիր:

Կիրակի, 22 Յունիս.- Տօն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սրբոյ էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Պատարագեց Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

«Հայր Մեր»-էն առաջ «Հայրապետական մաթանք»-ին նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Կիրակի, 29 Յունիս.- Գ. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Գիշերային ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն՝ մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան: Պատարագեց Տ. Արշակ Արք. Ղազարեան:

Ուրբաթ, 4 Յուլիս.- Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 5 Յուլիս.- Գիւտ նշխարաց Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեան:

Կիրակի, 6 Յուլիս.- Դ. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Նոր Երուսաղէմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Ներսէս Վրդ. Ալոյեան:

Չորեքշաբթի, 9 Յուլիս.- Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Հինգշաբթի, 10 Յուլիս.- Ս. Թարգմանչաց Վարդապետացն մերոց՝ Սահակայ եւ Մեսրոպայ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Պատարագեց Կիւլպէնկեան Մատենադա-

րանի Տեսուչ՝ Տ. Ներսես՝ Վրդ. Ալոյեան:

Շաբաթ, 12 Յուլիս. Սրբոցն՝ Տրդատայ Թագաւորին մերոյ եւ Աշխէն Տիկնոջն եւ Խոսրովիդըխտոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Նոյն օրը, Երեկոյեան Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 13 Յուլիս. Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածածնի: Առաւօտեան Տ. Կորին Եպս. Բաղդասարեանի գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրերը ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանի պարտէզ եւ մոռտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան Ս. Պատարագը մատուց Տ. Սիոն Աբղ. Թաքուշեան:

Ուրբաթ, 18 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 19 Յուլիս. Սրբոց Երկոտասան Առաքելոցն Քրիստոսի եւ Պօղոսի՝ Երեքտասաներորդ Առաքելոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Կիրակի, 20 Յուլիս. Զ. Կիրակի գկնի Հոգեգալստեան: Բարեկենդան Վարդավառի պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան: Ժամարարն էր Տ. Ներսես՝ Վրդ. Ալոյեան:

Ուրբաթ, 25 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 26 Յուլիս. Յիշատակ Տապանակին Հնոյ եւ Տօն Նորոյս Ս. Եկեղեցւոյ: Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի՝ Ս. Էջմիածին եկեղեցւոյ մէջ: Ժամարարն էր Տ. Սերովբէ Աբղ. Անտոնեան:

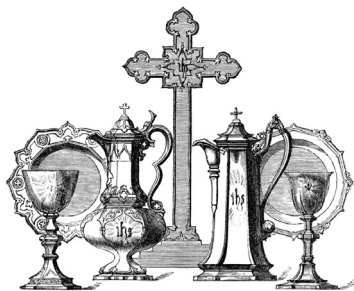
Երեկոյեան, Վարդավառի նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Իրիկնադէմին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան «Եկեղեցի» եւ «Հսկման» արարողութիւնները: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Կիրակի, 27 Յուլիս. Վարդավառ: Տօն Այլակերպութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Յետ Առաւօտեան ժամերգութեան կատարուեցաւ օրուան «Անդաստան»-ը: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Երկուշաբթի, 28 Յուլիս. Յիշատակ մեռելոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Պատարագեց՝ Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան: Յաւարտ Ս. Պատարագի կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան պաշտօն:

Պատրաստեց՝ ՍԻՈՆ ԱՔԵՂԱՅ ԹԱԲՈՒՇԵԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Չորեքշաբթի, 2 Ապրիլ. Յունաստանի ազգային օրոտան առիթով Երուսաղէմի մէջ Յունաստանի Գլխաւոր հիւպատոս՝ Տիար Դիմիտրիոս Անգելոսոպուլոսին կողմէ Նոթր Տամ պանդոկին մէջ կազմակերպուած ընդունելութեան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գլխաւորութեան Դիւանապետ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Երեքշաբթի, 8 Ապրիլ. Զատիկական տօներուն ընդառաջ Երուսաղէմի Յունաց Պատրիարքարանին մէջ մէկտեղուեցան Սուրբ Երկրի Պատրիարքները եւ հոգեւոր պետերը՝ քննարկելու Զատիկական շնորհաւորանքներուն առնչուող եւ միասնական հաղորդագրութեան բովանդակային հարցեր:

Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Դիւանապետ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Նոյն օրը Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութեամբ Ս. Աթոռոյս Կրօնական Գերագոյն Ատեանի Ատենապետ՝ Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան եւ Ատենադպիր՝ Տ. Ներսէս Վրդ. Ալոյեան այցելեցին Յորդանանի Հաշիմական Թագաւորութիւն՝ ի մօտոյ ծանօթանալու Կրօնական Գերագոյն Ատենանին առնչուող հարցերուն:

Հինգշաբթի, 10 Ապրիլ, 2025-ի կէսօրին, պատւիրակութիւնը վերադարձաւ Սուրբ Աթոռ:

Հինգշաբթի, 10 Ապրիլ. Երուսաղէմի փոխ-քաղաքապետ՝ Տիար Ադիր Շուարց, ընկերակցութեամբ Տիար Եսիո Տանի այցելեց Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Դիւանապետ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեանի հետ:

Այցի ընթացքին քննարկուեցաւ քրիստոնէական հաստատութիւններու կամ հոգեւորականներու ուղղութեամբ հրեայ ծայրայեղականներու թրջելու տհաճ երեւոյթը, որը Հին Քաղաքին մէջ նոր բան մը չէ, սակայն վերջին տարիներուն առաւել թափ առած է, մասնաւորապէս խաղաղ եւ հանգիստ հայկական թաղամասին սրտին մէջ գտնուող գլխաւոր փողոցին վրայ:

Տիար Շուարց ինք ականատես եղած է այդ

երեւոյթին, երբ Պատրիարքարանի դիմաց՝ Վանքին դուռը, կը սպասէր Հայր Աղանի հետ հանդիպման: «Երիտասարդ մը վանքի դրան առջեւէն անցած ատեն ցուցադրական կերպով երկու անգամ թրեց: Ինքս իմ աչքերով տեսայ այդ վիրաւորանքը, որ կրեց ներս մտնող հոգեւորականներէն մին: Ասիկա ամօթալի է, չեմ կրնար հաւատալ, թէ այդ գործողութիւնը կատարուեցաւ հրէութեան անունով, որովհետեւ այդ ոչ միայն հրէութիւն չէ, այլ նաեւ Իսրայէլի հետ որեւէ առնչութիւն ունի», իր խօսքին մէջ ըսած է փոխ-քաղաքապետը:

Արժեւորելով Երուսաղէմի փոխ-քաղաքապետի ղեկավար պաշտօնը՝ Տիար Ադիր Շուարց ըսած է. «Մեր երկիրը ղեկավարելը նաեւ բարոյական պատասխանատուութիւն է: Պատասխանատուութիւն՝ հանդուրժող եւ յարգալից վերաբերմունք ունենալու դէպի ոչ հրեաները, պայքարելու այն արատաւոր երեւոյթներու դէմ, որոնք չեն արտացոլեր մեր կրօնական արժէքները եւ Երուսաղէմի հոգին»:

Հանդիպման վերջաւորութեան փոխ-քաղաքապետը յոյս յայտնած է, որ ինչպէս վերջին տարիներուն որոշ յաջողութիւններու հասած են այս երեւոյթը նուազեցնելու ուղղութեամբ, պիտի շարունակեն աւելիով իրենց կարելին ընել՝ արժէքային կրթութեամբ, վերահսկողութեամբ եւ անձնական օրինակներով դրական փոփոխութիւններ արձանագրելու համար:

Չորեքշաբթի, 23 Ապրիլ. Առաւօտեան ժամը 9:00-ին, Ս. Յարութեան տօնին առիթով Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը, գլխաւորութեամբ Գերշ. Տ. Կորին Եպս. Բաղդասարեանի, շնորհաւորութեան գնաց Յունաց Ամեն. Տ. Թէոֆիլոս III Պատրիարքին եւ Միաբանութեան:

Ուրբաթ, 25 Ապրիլ. Սուրբ Յարութեան տօնին առիթով, առաւօտեան ժամը 10:15-էն սկսեալ, յաջորդաբար Հայոց Պատրիարքարան շնորհաւորութեան եկան Հապէշ, Ասորի, Ղպտի Ուղղափառ եւ Բողոքական Եկեղեցիներու հոգեւոր պետեր եւ ներկայացուցիչներ:

Իսկ ժամը 11:00-ին Յունաց Ամենապատիւ

Տ. Թէոֆիլոս III Պատրիարքն իր միաբաններով:

Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 16:00-ին, Սուրբ Յարութեան տօնին առիթով Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը՝ գլխաւորութեամբ Գերշ. Տ. Թէոֆորոս Եպս. Զաքարեանի, Զատկական շնորհաւորութեան գնաց Սուրբ Երկրի մէջ Հայերու հետեւակ՝ Հապէշ եւ Դպտի եկեղեցիներու եպիսկոպոսներուն եւ միաբանութեանց:

Դպտոց Պատրիարքարան շնորհաւորական այցէն ետք, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը այցելեց նաեւ Պատրիարքարանին կից Սուրբ Անտոն եկեղեցի, ուր միասնական «Հայր Մեր» ըսաւ Սուրբ Խորանին առջեւ:

Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 16:00-ին, Ասորի Տ. Սիմոն Քահանայի քահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանին առիթով Ասորոց Սուրբ Մարկոս վանքին մէջ մատուցուած Սուրբ Պատարագին, ապա ընդունելութեան Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Դիւանապետ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Կիրակի, 27 Ապրիլ. Երեկոյեան ժամը 5:00-ին, Սուրբ Յարութեան տօնին առիթով Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը՝ հանդիսապետութեամբ Գերշ. Տ. Թէոֆորոս Եպս. Զաքարեանի, շնորհաւորութեան գնաց Սուրբ Երկրի մէջ Ասորոց եպիսկոպոս՝ Գերշ. Տ. Անթիմոս Ճաք Յակոբի եւ Միաբանութեան:

Հինգշաբթի, 1 Մայիս. Իսրայէլ պետութեան Անկախութեան 77-րդ տարեդարձին առիթով նախագահ՝ Վսեմաշուք Տիար Իսահակ Հերցոկի եւ Առաջին տիկին՝ Ազնուափայլ Միխալ Հերցոկի կողմէ նախագահական պալատին մէջ տրուած ընդունելութեան Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ընկերակցութեամբ՝ Դիւանապետ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեանի:

Չորեքշաբթի, 14 Մայիս. Սուրբ Աթոռոյս գահակալ եւ Կրօնական Գերագոյն Ատենանի նախագահ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի օրհնութեամբ եւ Կրօնական Գերագոյն Ատենանի որոշումով, Ատենապետ՝ Տ. Թէոֆորոս Եպս. Զաքարեան, Ատենադպիր՝ Տ. Ներսէս Վրդ. Ալոյեան եւ Ատենանի անդամ՝ Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեան, Մայիս 14-16 օրերուն այցելեցին Յորդանանի Հաշիմական Թագաւորութիւն՝ ի մօտոյ ծանօթանալու Կրօնական Գերագոյն Ատենանին առնչուող հարցի մը:

Պատուիրակութեան Յորդանանի սահմանին դիմաւորեց Յորդանանի եւ շրջակայից Պատ-

րիարքական փոխանորդ՝ Տ. Աւետիս Ծ. Վրդ. Իփրաճեան, եւ այցի ողջ ընթացքին առաջնորդեց Պատուիրակութեան գործունէութեանց:

Ուրբաթ, 16 Մայիս, 2025-ի կէսօրին, պատուիրակութիւնը վերադարձաւ Սուրբ Աթոռ:

Ուրբաթ, 16 Մայիս. Զատկական տօներու առիթով Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հայրը յատուկ ընթրիք մը տուաւ Պատրիարքարանի հանդիսասրահին մէջ:

Միջոցառումը կազմակերպուած էր ի պատիւ Երուսաղէմի ընդհանուր հիւպատոսներու, դիւանագիտական ներկայացուցիչներու եւ հոգեւոր առաջնորդներու: Հանդիսութեան միջնորդող ողորւած էր Զատկուայ տօնական ջերմութեամբ, իսկ սրահը՝ բարեկամական զրոյցներով:

Հինգշաբթի, 22 Մայիս. Սուրբ Յարութեան Տաճարին մէջ Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանին առջեւ շնորհակալութեան Կաթողիկեան Սուրբ Պատարագ մատուցուեցաւ Հռոմի Լեւոն XIV Պապի ընտրութեան ուրախալի առիթով:

Սուրբ Պատարագը մատուցեց Երուսաղէմի Լատին Պատրիարք՝ Ամեն. Տ. Փիերպատիսթա Արք. Փիցապալա, որուն կը մասնակցէին նաեւ Սուրբ Երկրի Պապական Նուիրակ՝ Գերապատիւ Տ. Ատողֆօ Արք. Տիսո Ըլանայ եւ Ֆրանչիսկեան Քիւսթոս՝ Հայր Ֆրանչեսկո Փաթոն:

Սուրբ Պատարագին ներկայ էին Սուրբ Յարութեան իրաւատէր միւս համայնքներու տեսուչները, քոյր եկեղեցիներու, արեւելեան եւ բողոքական եկեղեցիներու ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ դիւանագիտական պաշտօնեաներ:

Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Սուրբ Յարութեան Տաճարի Առժամեայ Տեսուչ՝ Տ. Արքայ Աբղ. Սարուխանեան:

Երկուշաբթի, 9 Յունիս. Երուսաղէմի Եբրայական համալսարանի մէջ տեղի ունեցաւ Հայոց ցեղասպանութեան նուիրուած յուշ-երեկոյ գիտաժողով: Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցան Գերշ. Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան, Հոգշ. Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեան, Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան եւ Տ. Սիւրբ Աբղ. Թաքուշեան, իսկ Երուսաղէմի Հայ համայնքին կողմէ՝ Տիար Գէորգ Նալպանտեան: Ներկայ էր նաեւ Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան՝ Տիար Արման Յակոբեան:

Պատրիարքութեան կողմէ խօսք առաւ Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Յուշ-երեկոյ գիտաժողովի վերջաւորութեան ներկաները պատուուեցան հիւրասիրութեամբ:

Կիրակի, 13 Յուլիս. Ֆրանսայի Ազգային օրուայ առիթով Երուսաղէմի՝ Հին քաղաքի Ֆրանսիականներու Սուրբ Աննա եկեղեցւոյ մէջ մատուցուեցաւ Սուրբ Պատարագ:

Յաւարտ Սուրբ Պատարագի տեղի ունեցաւ ընդունելութիւն, որուն Երուսաղէմի մէջ Ֆրանսայի Ընդհանուր Հիւպատոս՝ Տիար Նիկոլաս Գասիանիդէսի հրաւերով Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցան Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան եւ Առժ. Աւագ Թարգման՝ Տ. Սիրոն Աբղ. Թաքուշեան:

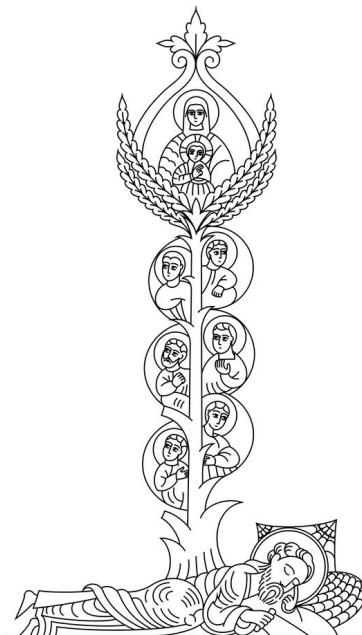
Ուրբաթ, 25 Յուլիս. Ֆրանչիսկեան Ուխտի նոր Մեծաւոր՝ Հայր Ֆրանչեսկօ Իէլպօ կատարեց պաշտօնական իր անդրանիկ մուտքը Սուրբ Յարութեան Տաճար:

Տաճարի մուտքին Հայր Իէլպօ դիմաւորուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի իրաւատէր երեք համայնքներու տեսուչներէն: Դիմաւորման արարողութեան Հայոց կողմէ ներկայ էին Աւագ Թարգման՝ Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան, Ս. Յարութեան Տաճարի Առժամեայ տեսուչ՝ Տ. Տիրան Վրդ. Յակոբեան եւ Փոխ-տեսուչ՝ Տ. Արթակ Աբղ. Սարուխանեան:

Շաբաթ, 26 Յուլիս. Ֆրանչիսկեան Ուխտի նոր Մեծաւոր՝ Հայր Ֆրանչեսկօ Իէլպօ կատարեց պաշտօնական իր անդրանիկ մուտքը Բեթղէհէմի Սուրբ Ծննդեան Տաճար:

Դիմաւորման արարողութեան Հայոց կողմէ ներկայ էին Աւագ Թարգման՝ Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան եւ Սուրբ Ծննդեան Տաճարի տեսուչ՝ Տ. Ասպետ Մ. Վրդ. Պալեան:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ

ՅՕԴՈՒԱԾԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական հանդէսը հիմնուած է 1866-ին, պաշտօնաթերթն է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան եւ լոյս կ'ընծայուի Սրբոց Յակոբեանց Տպարանէն:

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական նիւթերէ գատ, կ'ընդգրկէ նաեւ պատմական, եկեղեցական, լեզուական եւ հայ արուեստի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ եւ ալ բնոյթով նիւթեր:

Յօդուածներու հիմնական լեզուն Հայերէնն է, կ'ընդունուին նաեւ Անգլերէնով յօդուածներ, նախընտրաբար 8-15 համակարգչային շարուածքով լման էջ՝ Word միջավայրին մէջ, երկու կողմերէն հաւասարեցուած, առանց տողադարձերու, ծաւալը՝ A4 ֆորմատի, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 12 pt, տողերու հեռաւորութիւնը՝ 1.15 pt:

Յղումները կը տրուին տողատակը՝ աճման կարգով, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 10 pt: Հայերէն յօդուածները «Սիոն»-ի մէջ կը հրատարակուին դասական հայերէն ուղղագրութեամբ: «Սիոն»-ին յանձնուած յօդուածները պէտք է ըլլան անտիպ:

Յօդուածին սկիզբը կը դրուի հեղինակի անունը, մականունը (գլխագիրներով), գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտօնը եւ ելեքտրոնային փոստի անուանումը:

Յօդուածագիրներու արտայայտած գաղափարներն ու կարծիքները պայման չէ որ համընկին «Սիոն»-ի խմբագրութեան տեսակէտին:

Մեր սրտագին բաղձանքն է որ «Սիոն» մուտք գործէ բոլոր հայ տուներէ ներս. Վստահ ենք թէ ամէն ընթերցող պիտի գտնէ անոր էջերուն մէջ գրութիւններ՝ որոնք համապատասխան ըլլան իր ճաշակին եւ նախասիրութեան:

Յօդուածներ եւ ալ թղթակցութիւններ, ուսումնասիրութիւններ պէտք է ուղարկւին «Սիոն»-ի հետեւեալ հասցէով.

E-mail: sionjournal@yahoo.com

Ծաղկագարդի տօնէն վերջ թափօրով վերադարձ դէպի Մայրավանք

Ասագ Հինգշաբթի: Ուանլուայ
Հանդիսապէտ՝ Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան

Աւագ Հինգշաբթի
Ոսնկոսայի երգչախումբի խմբանկար

Աւագ Ուրբաթ, Կարգ Թաղման ի Ս. Յակոբ

Լուսահան՝ Տ. Ասպետ Մ. Կդդ. Պալեան
Քրիստոսի Յարութեան Լոյսը թափօրով կը բերէ Մայրավանդ

Հրագալոյցի Ա. Պատարագ
Դանիէլի թուրքն ընթերցող դպիրները

Հրազդարյց:

Պատարագիչ՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Տ. Թովմա Վրդ. Խաչատրեան

Նախատօնակ Ա. Զատկի:

Հանդիսապետ՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Տ. Դանիէլ Եպս. Ֆընտգեան

Տօն Յարութեան Տեառն:
Պատարագեց եւ փարգեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Տ. Դանիէլ եպս. Ֆրնտգեան

Մեծահանդէս «Անդաստան» Մեծ բակին մէջ

Բ. օր Հատկի, յաարտ Ուխտատուաց Պատարագի կատարուեցաւ մասունքներով թափօր ի Ս. Յակոբ:
Պատարագեց եւ Թափօրին հանդիսապետեց՝ Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան

Բ. օր Հատկի, Ուխտատուաց Պատարագէն վերջ Միաբանութիւնը եւ Ուխտատու ժողովուրդը թափօրով
բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազան Հայրը նշխար բաժնեց ներկաներուն

Հայոց ցեղասպանության յուշարձանին առջև՝
Հայոց ցեղասպանության 110-րդ տարելիցին առիթով Բաղեխոսության կարգ

Սոչիի Հայ համայնքին կողմէ
Սուրբ Ստանիսլավի շքանշանի կրկնօրինակը յանձնուեցաւ Նորին Ամենապատուութեան

Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան
Զատկական շնորհատրական այցելութիւնը Յունաց Պատրիարքին եւ Միաբանութեան

Ս. Յարութեան տօնին առիթով Հայոց Պատրիարքարան շնորհատրութեան եկան Կարթուլի,
Բողոքական, Ասորի, Ղպտի եւ Հապէշ Ուղղափառ եկեղեցիներու հոգեւոր պետեր եւ
ներկայացուցիչներ

Ս. Յարութեան տօնին աղիթով Հայոց Պատրիարքարան շնորհաւորութեան եկաւ Յունաց
Սմենապատի Տ. Թէոփիլոս III Պատրիարքն իր միաբաններով

Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան Զատկական շնորհաւորական այցելութիւնը Ղպտոց
Եպիսկոպոսին եւ Միաբանութեան, ապա այցելութիւն Սուրբ Անտոն եկեղեցի

Հատկական տօներու առիթով ի պատիւ Երուսաղէմի ընդհանուր հիպատոսներու, դիւանագիտական ներկայացուցիչներու եւ հոգեւոր առաջնորդներու ընթրիք տրուեցաւ Պատրիարքարանի մէջ

Պատրիարքութեան ներկայացուցիչներ՝ Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան եւ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան ներկայ գտնուեցան Հռոմի Լեւոն XIV Պապի գահակալութեան արարողութեան Վատիկանի մէջ

Վատիկանի մէջ Պատրիարքութեան ներկայացուցիչներ՝ Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան եւ Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան հանդիպեցան Հռոմի Լեւոն XIV Պապին:

Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի 14-րդ նիստի վերջաւորութեան:
Խմբանկար Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ

Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի 2024-2025 տարւոյ շրջանաւարտները
Թէոդորոս Սրբազան Հօր հետ կը կտրեն շրջանաւարտից հանդէսի կարկանդակը

Ֆրանչիսկեան Ուխտի նոր մեծաւորի պաշտօնական մուտքը Երուսաղէմ: Երուսաղէմի Հայ Պատ-
րիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցան Ս. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան, Ս. Աղան Վրդ. Գոգչեան
եւ Ս. Արշակ Աբղ. Ղազարեան

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«ՍԻՈՆ»-ի խմբագրությունը կը փորձէ ամբողջացնել եւ արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը: Բաժանորդագրուեցէ՛ք Նոր շրջանի «ՍԻՈՆ»-ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցաւ եւ կամ այցելելով մեր կայքէջը:

Հաճեցէ՛ք ներքեւի կտրոնը յստակ եւ գլխաւոր տառերով ամբողջացնել եւ մեր E-mail: sionjournal@yahoo.com հասցէին ղրկել:

ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՈՆԻ

Անուն, Մականուն. _____

Տիտղոս. _____

Կազմակերպություն. _____

Հասցէ. _____

Կայքէջ. _____ E-mail address _____

Տարեկան բաժանորդագրություն՝ \$150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us. You can also write to our E-mail: sionjournal@yahoo.com.

Name, Surname. _____

Title. _____

Organization. _____

Address. _____

Annual Subscribtion \$ 150 USD

Send your checks to: Armenian Patriarchate of Jerusalem P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

E-mail: sionjournal@yahoo.com

